

$a^1 \rightarrow az^1$

$a^2 \rightarrow az^2$

a-

I. ~ki A: 1372 u./ *akyt* (JókK. 98); 1558 *Az ky* (SzT.) **J:** 1. 1372 u./ 'ami | was {als Relativum}' (↑); 2. 1416 u./² 'amely | welcher, -e, -es {für Gegenstände, als Relativum}' (MünchK. 19vb); 3. 1416 u./² 'aki {személyre utaló vonatkozó névmás} | wer, welcher, -e, -es {für Personen, als Relativum}' # (MünchK. 27vb) | **~mi A:** 1372 u./ *amj* (JókK. 103); 1456 k. *az mi* (SermDom. 1: 318); 1594 *ammi* (Dévai: TízPar. E2b) **J:** 1. 1372 u./ 'ami {dologra utaló vonatkozó névmás} | was {als Relativum}' # (↑); 2. 1510 'amely | welcher, -e, -es {als Relativum}' (KárOkl. 3: 72) | **~mely A:** 1416 u./² *a mel'* (MünchK. 28ra); 1564 *az mely* (SzT.); 1574 *ammely* (SzT.) **J:** 1. 1416 u./² 'ami | was {als Relativum}' (↑); 2. 1486 'amely {dologra utaló vonatkozó névmás} | welcher, -e, -es {als Relativum}' # (MNY. 21: 115) | ILYENEK MÉG: **~melyik** 'dologra utaló vonatkozó névmás' | welcher, -e, -es {als Relativum}' # (1456 k.: SermDom. 2: 317); **~milyen** 'amely minőségű | wie {als Relativum}' # (1768: NSz.)

II. ~mint A: 1538 *az mjnt* (Pesti: Nomenclatura e3); 1592 *a mint* (TörtTár 1903: 416) **J:** 'ahogy | wie {als Relativum}' # | **~hol A:** 1515 *A hol* (AporK. 206); 1564 *Az hol* (SzT.) **J:** 'amely helyen | wo {als Relativum}' # – De vö. 1372 u./ *aholot* 'ua.' (JókK. 88); 1561 *az hwn* 'ua.' (SzT. *ahon*² a.) | **~mikor A:** 1568 *amikor* (SzT.) **J:** 'amely időben | als; wenn' # – De vö. 1517 *Az mikoron* 'ua.' (RMNY. 2/2: 15) | ILYENEK MÉG: **~miképpen** 'amint | wie {als Relativum}' (1523: Zolnai Gy.: Nyelveml. 227); **~hova** 'amely helyre | wohin {als Relativum}' # (1528: SzékK. 337); **~hogy** 'ha | falls, wenn' (1595: SzT.) 'amely módon | als, wie {als Relativum}' # (1596: SzT.); **~honnan** 'amely helyről | woher {als Relativum}' # (1597: RMNY. 2/2: 15)

III. ~mennyi A: 1495 e. *āmenere* (GuaryK. 44, lapszéli betoldás); 1526 k. *Az Meny* (MNY. 2: 257); 1527 *Amene* (ÉrdyK. 558); 1584 *A meny* (SzT.) **J:** 'amilyen mennyiségű | wieviel {als Relativum}' # | **~hány A:** 1735 *az...hány* (SzT.); 1786 *a' hány* (Nsz.); 1847 *a hány* (Nsz.) **J:** 'amilyen számú, mennyiségű | wieviel {als Relativum}' #

■ Összetett szók előtagja, azonos az a^1 ($\rightarrow az^1$) mutató névmással. | (△) Az összetételek részben vonatkozó névmások (1., 3. csoport), részben határozószók (2. csoport). Az 1. csoport tagjai alanyi, tárgyi vagy határozói alárendelő összetett mondatokban keletkeztek úgy, hogy a vonatkozó szerepű határozatlan névmás – a mondatthatár áttolódása következtében – összetapadt a főmondatbeli, rámutató szói szerepű $\rightarrow az^1$ mutató névmással. Vonatkozó névmások hasonló módon más nyelvekben is keletkeztek; vö. fr. *lequel, laquelle*; ol. *il quale, la quale*; stb.: 'aki, amely, ami'. A 2. és 3. csoport tagjai az 1. csoport analógiás hatására keletkeztek.

📖 MNY. 19: 114; Berrár: TörtMondt. 65; TESz.; EWUng. • Vö. az^1 , $hány^2$, *hol*, ki^1 , *mely*, *mennyi*, mi^2 , *mint*

á A: 1372 u./ *A* (JókK. 131); 1539 *aa* (CorpGr. 78); 1833 *Á* (Kassai: Gyökerésző 1: 117) **J:** 'indulatszó' | 'eine Interjektion' #

ah A: 1519 k. *ah* (DebrK. 333); 1618 *Áh* (NySz.) **J:** 'indulatszó' | 'eine Interjektion'

aha A: 1536 *Aha* (Pesti: Fab. 17b); 1669 *Ahá* (NySz.); 1708 *Áhá* (Pápai Páriz: Dict.); 1793 *Á hán* (Nsz. *ahán* a.); 1804 *Ahha* (NSz.) **J:** 'indulatszó' | 'eine Interjektion' #

aj A: 1750 k./ *Aj* (NySz.); 1816 *áj* (NSz.) J: '⟨indulatszó⟩ | ⟨eine Interjektion⟩' #

■ Onomatopoetikus eredetűek. | (⊕) Önkéntelen hangkitörésből keletkezett indulatszók, amelyek a csodálkozás, az öröm, a szomorúság, a fájdalom, az igenlés, a tagadás kifejezésére szolgálnak. A szócsalád tagjait egyetlen indulatszó írásváltozatainak is tekinthetnénk, jóllehet a változatok stilisztikai tekintetben nem egyenértékűek. Hasonló onomatopoetikus szavak más nyelvekben is előfordulnak: ném. *ach*; fr. *ah*; or. *ax*; stb.: '⟨indulatszó⟩'. Az *á* azonos az →*ájul*, →*ásít* stb., valamint az →*álmél*, →*ámul* stb. szócsalád tagjainak tövével. Az *ah* ma ritkán, főleg az irodalmi nyelvben fordul elő. 18–19. sz.-i elterjedtebb használatában német hatásnak is szerepe lehetett. (⊖) Az *aj* táncszóként, ritmust kitöltő szóként is használatos, ismételt alakban is gyakran fordul elő; vö. *ájáj* '⟨indulatszó⟩' (1880: NSz.); *ajjaj* 'ua.' (1877: Nszt.).

📖 EtSz.; TESz. *a¹* a., *ah* a., *aha* a., *aj²* a. is; EWUng. • Vö. *ácsingózik*, *ácsorog*, *áhít*, *ájul*, *álmél*, *ámolyog*, *ámul*, *ásít*, *eh*, *hah*, *isa*, *ó*

aba × A: 1556 *Abba* (MNY. 72: 127); 1557 *aba* swbath (LevT. 1: 223) J: 1. 1556 '⟨török⟩ posztó; daróc | Flausch; Fries' (↑); 2. 1872 'flanell | Flanell' (Nyr. 1: 231); 3. 1923 'szoknyaszegély | Besatz am Rock' (ÚMTsz.)

■ Oszmán-török jövevényszó. | (≡) Oszm. *aba* 'durva posztó; durva, vastag gyapjúszövet'. Forrása az arab *abā* 'ua.', amely valószínűleg az újperzsa *abā* 'ua.' közvetítésével került a törökbe. (≈) Megfelelői a balkáni nyelvekben: blg. *aōa*; szbhv. *aba*; rom. *aba*; stb.: 'ua.'. (⊕) A kereskedelem révén kerülhetett a magyarba; vö. →*futa*. Az *aba* a régiségben többféle minőségű és színű posztóra vonatkozott, de a 17. sz.-tól kezdve e szóval általában csak a silányabb minőségű fehér posztót jelölték.

📖 EtSz.; Kniezsa: SzlJsz. 583; TESz.; Kakuk: ÉlOsm. 22; EWUng.

abajdoc A: 1320/ *Abaydych* [SZN.] (Oklsz.); 1321 *Obuydych* [SZN.] (MNY. 63: 364); 1406 *Abaydoch* (Oklsz.); 1549 *Abajchof* (MNY. 79: 505); 1553 *Abenaczos* [SZ.] (NytudÉrt. 88: 15); 1642 *abajdócz* (EWUng.) J: <MN> 1320/ ? 'kevert | gemischt' (↑), 1549 'ua.' (↑) | <FN> 1. 1406 'egy fajta kevert gabona, kétszeres | Mischkorn' (↑); 2. 1727 'szemetes gabona | schmutziges Getreide' (GyaluiUrb. 239); 3. 1916 'kotyvalék | Fraß, Gekoch' (ÚMTsz.)

■ Szláv, közelebbről feltehetőleg szlovák eredetű. | (≡) A szó csak a szlovákból mutatható ki: szlk. (N.) *obadvojec* 'felemás lény', *obojenec* 'kétnemű lény, hermafrodita' [? < szláv **oba* 'mindkettő' + **dъva* 'kettő']. (⊕) A szó belseji *n*-t tartalmazó változat átadó nyelve szóföldrajzi okokból akár a szlovén is lehetne, de itt nincsenek rá adatok. A szóvégi *s*-t tartalmazó, magánhangzó-kieséssel keletkezett *abajcos* változat (1549: ↑) az *s* melléknévképzős magyar szavak analógiás hatására jöhetett létre.

📖 EtSz.; Kniezsa: SzlJsz. 5; StSl. 2: 91; TESz.; EWUng. • Vö. *cérna*, *dupla*

abajgat A: 1662/ *abajgatja* (NySz.); 1787 meg *abolygattak* (NSz.) J: 1. 1662/ 'nyugtalanít; zaklat | beunruhigen; belästigen' (↑); 2. 1792 'hajszol; kerget | hetzen; jagen' (Baróti Szabó: KisdedSz.); 3. 1873 'kiabál | schreien' (Nyr. 2: 467); 4. 1903 'üt-ver | prügeln' (Nyr. 32: 461)

abajog × [1] A: 1805 *abajg*, *abajog* (Nszt.) J: 1. 1805 'kiabál | schreien' (↑); 2. 1838 'fecseg | plaudern' (Tzs.); 3. 1864 'panaszodik | klagen' (Nszt.)

■ Fiktív töből keletkezett származékszók. | (⊕) A tö ismeretlen eredetű, a végződés a *-gat* gyakorító-műveltető, ill. a *-g* gyakorító képző. Az *abajgat* alak létrejöttében közrejátszhatott a *bolygat* (→*bolyong*) is. (⊕) Az onomatopoetikus magyarázat kevésbé valószínű.

abajog → *abajgat*

abál **A:** 1561 *Abarlani* [sz.] (Oklsz.); 1580 k. *abáld* meg (Radvánszky: Csal. 3: 43); 1600 k. *abároljad* (Radvánszky: Szak. 1: 11); 1716 *aballo* [sz.] (SzT.); NYJ. *obárol* (Nyatl. *abált szalonna* a.) **J:** '〈különösen〉 húst, szalonnát (ízesített) lében főz, párol | abbrühen, abkochen'

■ Szláv jövevényszó. | (≡) Szbhv. *obariti*; szlk. *obarit'*; or. *oḃapumь*; stb.: 'leforráz, felforral, megfőz' [< szláv **ob* [igekötő] + **variti* 'főz']. (⊕) Az alakváltozatok közül az [l]-es tőtipust képviselő *abárol* volt az eredeti. A többi változat az *abárol* > *abárl* > *abáll* > *abál* változás során keletkezett. A palóc nyelvjárási *obárol* későbbi átvétel lehet a szlovákból.

EtSz. *abárol* a.; Kniezsa: SzlJsz. 55; Nyr. 87: 469; TESz.; EWUng. • Vö. *szamovár*

abbeli → *-beli*

abcúg **Δ A:** 1869/ *abcúg* (Nyr. 26: 373) **J:** 'le vele! | fort damit, abziehen'

■ Német jövevényszó. | (≡) Ném. *Abzug* 'elvonulás, visszavonulás; 〈kártyajátékokban〉 lehúzás, visszavonás' [< ném. *abziehen* 'lehúz, elhúz stb.']. (⊕) A szó elsősorban a politikai nemtetszés, visszautasítás kifejezésére szolgált, de színházakban is fel-felhangzott.

EtSz. *apcúg* a.; TESz.; EWUng. • Vö. *cúg*

abdál × **A:** 1585 *aptalo* [sz.] (Cal. 950); 1833 *Abdál* (Kassai: Gyökerésző 1: 119); 1837 *Ábdálni* [sz.] (NSz.) **J:** 1. 1585 'készít; (nagyjából) kifarag | verfertigen; (grob) behauen' (↑); 2. 1833 'foltoz; helytelenül varr | flicken; schlecht nähen' (↑)

■ Latin jövevényszó. | (≡) Lat. *aptare* 'illeszt, alkalmaz; készít' [< lat. *aptus* 'hozzátett, hozzáillesztett, odaillő']. (⊕) A magyarban végbement *pt* > *bd* páros mássalhangzó-változást valószínűleg a rokon jelentésű *szabdal* (→*szab*), *vagdal* (→*vág*) analógiás hatása okozta.

EtSz.; TESz.; EWUng.

ábécé **A:** 1510 *a b cet* (MargL. 1); 1531 *abechet* (ÉrsK. 159); 1598 *abécén* (NySz.); 1683 *ábecés* [sz.] (SzT.); 1708 *Abétze* (Pápai Páriz: Dict. *Abecedarius* a.); 1792 *ábécé* (NSz.) **J:** 1. 1510 'a betűk összessége; betűrend | Alphabet; alphabetische Ordnung' # (↑); 2. 1776 'elemi fokú ismeretek vmely tárgyban | Elementartkenntnis' (Nsz.); 3. 1970 '(önkiszolgáló) üzlet, bolt | Geschäft, Laden' (VasN. 1970. júl. 10.: 4)

■ Összetett szó. | (⊕) A latin betűsor első három betűjének összeolvasásából keletkezett; vö. lat. (k.) *abcedarium* 'ábécé'; vö. még lat. (h.) *abecedarium* 'ábécéskönyv'. A szó elterjedését a magyarországi német hivatali nyelv is elősegíthette. (≈) Megfelelői: ném. (h.) *Abc*, *Abece*; cseh *abeceda*; stb.: 'ua.'. (⊕) A 3. jelentés motivációja bizonytalan, feltehetőleg az adott üzlettípusban található áruféleségek sokaságával függhet össze. (⊖) Idetartozik: *ábécédárius* 'ábécét tanuló' (17. sz. vége: SzT.); ez a lat. (h.) *abecedarius* 'ua.' átvétele.

EtSz.; NyK. 50: 458; NytudÉrt. 15: 43; TESz.; Mollay: NMÉR.; EWUng. • Vö. *cirill*

abesszin Δ **A**: 1573 *Abiffinufoc*, *Abiffinus* (Nyr. 94: 479); 1573 *abissenus* (MNY. 74: 508); 1856 *abyssin* (MNY. 64: 465); 1935 *abesszin* (Nsz.) **J**: <FN> 1573 'Abesszíniában lakó, sötét bőrű nép tagja | Abessinier' (↑) | <MN> 1573 'az abesszinek közé tartozó, velük kapcsolatos | abessinisch' (↑)

■ Valószínűleg latin (h.) jövevényszó, később nemzetközi szó is. | ≡ A korai magyar nyelvű adatok egy lat. (h.) **Abissinus* 'abesszin ember' alakra mehetnek vissza; – vö. még ném. *Abessinier*; ang. *Abyssinian*; fr. *Abyssin*, *Abyssinien*; ol. *abissino*; stb.: 'ua.'. Forrása az arab *ḥabašī* 'ua.'; vö. még arab *Ḥabaš(a)* [HN.] 'Abesszínia'. ⊕ A korábbi alakváltozatok szó belseji, ill. szóvégi s-es kiejtéséhez vö. →*passió*, →*ámbitus* stb. Az *abesszin* alakváltozathoz vö. →*alán*. ⊕ Elvonásként való magyarázata kevésbé valószínű.

📖 TESz.; EWUng.

ablak **A**: 1372 u./ *ablakarol* (JókK. 159); 1597 *oblokt* (SzT.) **J**: 1. 1372 u./ 'épületek falában stb.) világosság bebocsátására, szellőztetésre stb. szolgáló nyílás, ill. ennek elzárására való szerkezet | Fensteröffnung; gerahmtes Glas' # (↑); 2. 1590 'füstelvező nyílás, kürtő | Rauchloch, Rauchfang' (Szikszai Fabricius: LatMSzj. 200); 3. 1778 'ablaküveg | Fensterscheibe' (Nsz.); 4. 1897 'pénztáros, hivatalnok munkahelyén kisebb nyílás a falban, üveglapon | Schalter' (Nsz.); 5. 1980 'utazást engedélyező pecsét az útlevelemben | eigestempelte Reiseerlaubnis im Reisepass' (Nsz.); 6. 1997 'a számítógép képernyőjén megjelenő terület | Fenster am Bildschirm eines Computers' (Nsz.) **Sz**: ~**os** 1585 *Ablakos* 'ablakokkal ellátott | mit Fenstern versehen' (Cal. 413); 1826 'ablakok beüvegezésével foglalkozó iparos | Glaser' (Nsz.)

■ Szláv jövevényszó. | ≡ Szbhv. (Ča) *òblok*, (Kaj) *oblòk*; szln. (V.) *òblok*; szlk. (Köz.), (K.) *oblok*: 'ablak' [< szláv **obъloкъ* 'kerek nyílás' < szláv **obъlъ* 'kerek']. ≈ Vö. még f.-szorb *wobluk* 'ablakkeret; boltozat'. ⊕ A szó az ún. pannóniai szlávok nyelvéből kerülhetett a magyarba. ⊕ Közvetlenül a szln. *oblòk* 'ív; abroncsszerű tárgy' átvétele szláv hangtörténeti, valamint nyelvföldrajzi okokból kevésbé valószínű. ⊕⇒ Az ukr. (Kárp.) *о́блок* 'ablak' a magyarból (és a szlovákból) való átvétel lehet.

📖 EtSz.; Kniezsa: SzlJsz. 56; TESz.; MNY. 88: 92; EWUng.; MNY. 103: 209 • Vö. *lanka*, *vak-*

abora × **A**: 1586 *Abara* (MNY. 52: 497); 1619 *abora* (OkISz.); NYJ. *aborha* (MTsz.); *zabora* (Csűry: SzamSz.) **J**: 'négy faoszlopból és fel- s lecsúsztható fedélből álló szénatartó | Art Schutzdach über Heuschobern'

■ Ukrán jövevényszó. | ≡ Ukr. *о́бопіз*, *о́бопоза* [birtokos eset] 'egy fajta védőtető' [< szláv **o* [igekötő] + **borgъ* 'rakodóhely, lerakat']. ≈ Vö. cseh (R.) *obrah* 'egy fajta védőtető'. ⊕ Az ukránból való származtatást a szóföldrajz támogatja. A szó az ukránból a birtokos esetű alakjában került át. A *zabora* változat az →*az*² határozott névelővel alkotott kapcsolat téves tagolása révén keletkezett.

📖 EtSz.; Kniezsa: SzlJsz. 56; TESz.; NytudÉrt. 105: 37; EWUng.

ábra → *ábráz*

abrak **A**: 1494–1495 *Abrakoztho* [SZN.] (Neumann: Registrum 3136.); 1527 *abrakot* (ÉrdyK. 562); 1591 *obrokosok(na)k* [sz.] (SzT.); 1638 *abrokolo* [sz.] (OkISz.) **J**: 1. 1494–1495

'a szolgáltnak járó élelemdag | Ration des Dienstvolks' (↑); **2.** 1527 'élelem | Nahrung' (↑); **3.** 1559 'lótakarmány | Pferdefutter' # (LevT. 1: 316)

■ Szláv jövevényszó. | (≡) Óe. szl. *obrokъ* 'zsold; adó'; szbhv. *obrok* 'határidő; adag', (Kaj) *obrok* 'élelemdag; lovak takarmánya'; szlk. *obrok* 'ua.'; or. *ořpok* 'jobbágyi szolgáltatás terményben v. pénzben'; stb. [< szláv **obrek-* 'megbeszél' < szláv **ob* [igekötő] + **rek-* 'beszél']. (⊕) A régi szerbhorvát katonai nyelv 'természetbeni ellátmány, fejadag' jelentésű szava a törökök elleni közös harcok folyamán jelentősen hozzájárult a már korábban a magyarba került szó elterjedéséhez.

📖 EtSz.; Kniezsa: SzlJsz. 57; I.OK. 10: 135; TESz.; EWUng.

abrakadabra **A:** 1788–1789 *Ábrakadabra* (Nszt.); 1793 *abrakadábrákkal* (Nszt.); 1836 e. *abrakadabra* (Nszt.) **J:** **1.** 1788–1789 'varázsigé | Abrakadabra' (↑); **2.** 1793 'talizmán | Talisman' (↑); **3.** 1836 e. 'érthetetlen v. titokzatos szöveg | unverständlicher oder rätselhafter Text' (↑)

■ Nemzetközi szó. | (≡) Ném. *Abrakadabra*; ang. *abracadabra*; fr. *abracadabra*; stb. 'varázsigé; zavaros, érthetetlen beszéd'. (≈) Vö. még lat., (k.) *abracadabra*; gör. *ἀβρακάδαβρα*: 'varázsigé láz, betegség stb. gyógyítására'. Tisztázatlan háttérű szó, görög, ill. héber eredete igen kérdéses. (⇒) A magyarba latin és német közvetítéssel került át.

📖 MNy. 13: 246; TESz.; EWUng.

ábránd → *ábrándozik*

ábrándozik **A:** 1794 *ábrándozom* (Nszt.) **J:** **1.** 1794 'álmodozik | dahinträumen' # (↑); **2.** 1801 'tévelyeg | irren' (MNy. 11: 85); **3.** 1891 'bámészkodik | herumgaffen' (Nyr. 20: 192)

ábránd **A:** 1816 *Ábránd* (MNy. 5: 123) **J:** **1.** 'vágý, elképzelés | Illusion, Traum' # (↑); **2.** 'kötetlen formájú zenei mű(faj) | Fantasie (Musik)' (Nszt.) **Sz:** **ki~ul** 1842 *ábrándult ki* (Szily: NyÚSz.) | **ki~ít** 1843 *kiábrándítja* (NemzetiU. 1843. febr. 22.: 118)

■ A szócsalád alapja, az **ábrándozik** fiktív töből keletkezett származékszó. | (⊕) A tö ismeretlen eredetű, a végződés gyakorító képző.

■ Az **ábránd** elvonás eredménye. | (⊕) A nyelvújítás idején keletkezett az *ábrándozik*-ból. A szó megalkotása Szemere Pál nevéhez fűződik.

📖 A SZÓCSALÁDHOZ MÉG | (⊕) Az →*ábráz* szócsaládjával való összefüggesztés téves.

📖 TESz.; EWUng.

ábráz <NSZ> † **A:** 1372 u./ *abražban* (JókK. 125); 1560 k. *abraaz* (GyöngySzt. 4553.) **J:** 'kép; alak | Bild; Gestalt' **Sz:** ~**os** 1456 k. *abražos* (SermDom. 2: 356)

ábráz <IGE> † **A:** 1470 *abražtaffýg* [sz.] (SermDom. 2: 663) **J:** 'megjelenít, elénk állít | bilden, formen'

ábrázol **A:** 1513 *abrazwlasaban* [sz.] (NagyszK. 323); 1522 *abrazolam* (HorvK. 196) **J:** 'megjelenít, elénk állít; ábrázol, bemutat | bilden, formen; darstellen' #

ábrázat **A:** 1519 k. *Abrazatomba* (DebrK. 33) **J:** **1.** 1519 k. 'alak, forma, állapot | Gestalt, Zustand' (↑); **2.** 1560 k. 'ábrázolás, bemutatás | Darstellung' (GyöngySzt. 3880.); **3.** 1585 'arc, arckifejezés | Gesicht' (Cal. 403)

ábra **A:** 1787 *Ábra* (Nsz.) **J:** 1. 1787 'alak | Form' (↑); 2. 1838 'rajz, kép | Figur, Abbildung' # (Tzs.)

■ A szócsalád alapja, az **ábráz** főnév szláv eredetű. | (≡) Óe. szl. *obrazъ* 'alak; kép; mód'; szbhv. *obraz* 'arc; kép'; szlk. *obraz* 'kép'; or. *oъpaz* 'ua.; arc'; stb. [< szláv **ob* 'körül' [igekötő] + **rězati* 'metsz, vág', tkp. 'körbevágott (tárgy)'].

■ Az **ábráz** ige szófajváltás eredménye. | (⊕) Az *ábráz* főnévből keletkezett. A folyamat az →*aláz*, →*vigyáz* stb. igék szóvégének analógiás hatásával magyarázható.

■ Az **ábrázol** vagy az **ábráz** főnévből alkotott igei származékszó, vagy esetleg szláv jövevényszó. | (≡) Az utóbbi lehetőséghez vö. óe. szl. *obraziti* 'képez'; cseh *obraziti* 'ábrázol'; stb.

■ Az **ábrázat** származékszó. | (⊕) Az *ábráz* igéből jött létre névszóképzővel.

■ Az **ábra** elvonás eredménye. | (⊕) Az *ábrázol*-ból vagy az *ábrázat*-ból keletkezett a nyelvújítás idején.

📖 EtSz.; MNy. 40: 154; Kniezsa: SzJsz. 57; TESz. *ábra* a.; Benkő: Fiktl. 63; EWUng. • Vö. *rez*

ábrázat → *ábráz*

ábrázol → *ábráz*

abriktol × **A:** 1835 *Abrichtol* (Kunoss: Gyal.); 1858 *abriktoló* [sz.] (NSz.) **J:** 1. 1835 'oktat | unterrichten' (↑); 2. 1896 'ütlegel | prügeln' (Nsz.)

■ Német jövevényszó. | (≡) Ném. *abrichten* 'betanít, idomít; szoktat, kiképez' [< ném. *ab* [igekötő] + *richten* 'kiegyenesít; rendbe hoz; stb.']. (⊕) A magyarba az ausztriai német katonai nyelvből került.

📖 EtSz.; TESz.; EWUng. • Vö. *richtig*

abroncs **A:** 1467 *Abrunch* [szn.] (Csánki: TörtFöldr. 5: 687); 1499 *abroncz* (MNy. 53: 256); 1525 *Abrwnch* penz (Oklsz.); 1595 *Abranchot* (SzT.); 1667 *abrincs* (NySz.); NYJ. *abréncs* (MTsz.); *abréncs* (Nyatl.) **J:** 1. 1467 ? '⟨hordó stb. dongáit összetartó⟩ vaskarika, pánt | (Fass)reif' # (↑), 1499 'ua.' (↑); 2. 1604 'kör; karika | Kreis; Ring' (Szenczi Molnár: Dict. *Colúrus* a.); 3. 1723 'női ruhába való karika | Reifen am Saume des Frauenkleides' (NySz.); 4. 1793 'égi v. földi délkör, hosszúsági kör | Meridiankreis' (Nsz.); 5. 1895 'kerékabroncs | Radreifen' (Nsz.) **Sz:** ~**oz** 1518 *abronchozny* [sz.] (Oklsz.) | ~**os** 1652 *Abronzos* (SzT.) | ~**ol** 1792 *abrontsolni* [sz.] (Baróti Szabó: KisdedSz. öv a.)

■ Szláv jövevényszó. | (≡) Szln. *obroč*; szlk. *obruč*; or. *oъpyч*; stb. '(hordó)abroncs' [< szláv **obrōčiti* '(kézzel) átfog, körbefog, átkarol'; vö. szláv **rōka* 'kéz']. (⊕) A szó belseji *n* vagy arra utal, hogy a szó még a 10. sz. vége előtt, vagy pedig egy bolgáros szláv nyelvváltozatból a 12. sz. végéig került a magyarba; vö. →*bolond*, →*dorong* stb.

📖 EtSz.; Kniezsa: SzJsz. 58; TESz.; EWUng.; MNy. 103: 210; H.Tóth-Eml. 383 • Vö. *rocska*

abrosz **A:** 1372 u./ *abroz*t (JókK. 105); 1405 k. *abruz* (SchlSzej. 1816.); 1574 *obroz* (SzT.); 1593 *abraz* (SzT.); NYJ. *abroc* (MTsz.) **J:** 1. 1372 u./ 'étkezéshez használt asztalterítő | Tischtuch' # (↑); 2. 1653 'térkép | Landkarte' (MNY. 64: 465); 3. 1862 'terítő; lepedő | Decke; Bettlaken' (CzF.)

■ Szláv jövevényszó. | (≡) Szbhv. (Ča) *obrus* 'kendő', (Kaj) *obrus* 'abrosz'; szlk. *obrus* 'ua.'; ukr. *о́брыс* 'ua.'; stb. [< szláv **obrusiti* 'vakar, dörzsöl, töröl' < szláv **o* [igekötő] + **brusiti* 'vakar, dörzsöl']. (⊕) A 2. jelentés a lat. *mappa* (*geographica*) 'térkép' alapján keletkezett; vö. lat. *mappa* 'szövetdarab; abrosz'. A 3. jelentés metafora.

📖 EtSz.; Kniezsa: SzlJsz. 59; I.OK. 10: 135; TESz.; EWUng.; MNY. 103: 210

abszint **Δ A:** 1861 *absintet* (Hölgyfutár 1861. jan. 31.: 108); 1861 *absynth-ján* (Vadász-Vers. 1861. aug. 20.: 361); 1893 *Abszint* (PallasLex.) **J:** 'egy fajta zöldes színű, erős, égetett szeszes ital | Absinth'

■ Nemzetközi szó. | (≡) Ném. *Absinth*; ang. *absinth*; fr. *absinthe*; stb. 'fehér üröm; abszint'. (≈) Vö. még lat. *absinthium* 'üröm' [< gör. *ἀψίνθιον* 'ua.']. Ezt a szeszes italt eredetileg ürömmel ízesítették. Az európai nyelvekben a francia terjesztette el. (⊕) A magyarba főleg német közvetítéssel került át.

📖 TESz.; EWUng.

abszolút **A:** 1579 *absolutossok* (SzT.); 1590 *absolutwsokká* (ÚSzOkl. 1: 105); 1845 *absolut* (NSz.); 1872 *abszolút* (NSz.) **J:** <MN> 1. 1579 'felmentett, mentes | befreit, freigesprochen' (↑); 2. [határozóként is] 1752 'teljes, általános stb. | absolut' (NSz.); 3. 1852 'önálló; független | selbstständig; unabhängig' (Nsz.). | <FN> 1928 'az alsósban' az ütések abszolút többségének elnyerése | (im Klabriasspiel) das Gewinnen der absoluten Mehrheit der Stiche' (Zolnay V.: Kártya 313)

abszolutizmus **A:** 1828 *Absolutismus* (MKurir 1828. márc. 25.: 189); 1834 *abszolutizmust* (Nsz.) **J:** 'korlátlan monarchia, önkényuralom | Absolutismus'

■ A szócsalád korábbi tagja, az **abszolút** latin jövevényszó, később nemzetközi szó is. | (≡) Lat. *absolutus* 'önmagában lezárt, teljes, tökéletes' [< lat. *absolvere* 'felold, feloldoz, szabadá tesz']. (≈) Megfelelői: ném. *absolut*; ang. *absolute*; fr. *absolu*; stb.: 'abszolút'. (⇒⊕) A magyarba nemzetközi szóként főleg német közvetítéssel kerülhetett át.

■ Az **abszolutizmus** nemzetközi szó. | (≡) Ném. *Absolutismus*; ang. *absolutism*; fr. *absolutisme*; stb.: 'abszolutizmus'. A franciából terjedt el. (⇒⊕) A magyarba főleg a németből került át.

▣ A SZÓCSALÁDHOZ MÉG | (⊖) Idetartozik: *abszolúte* 'önmagához mérve; teljes mértékben' (1619: MNY. 69: 491), ez a lat. *absolute* 'ua.' átvétele.

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *szóló*

abszolutizmus → *abszolút*

absztrakció **A:** 1786 *abstractioim* (SzT.); 1806 *abstractiós* [sz.] (NSz.); 1814–1815 *absztrakciók* (Nsz.) **J:** 1. 1786 'elfoglaltság | Beschäftigung' (↑); 2. 1806 'elvonó fogalom | Abstraktum' (↑); 3. 1818 'elvonás | Abstraktion' (Nsz.)

absztrakt **A:** 1817 *abstract* (TudGyűjt. 1817/1.: 85); 1814–1815 *absztrakt* (Nsz.) **J:** <MN>
1. 1817 'elvont | absztrakt' (↑); **2.** 1969 'nehezen érthető | schwerverständlich' (Nsz.) | <FN>
2008 'előadás, cikk kivonata | Abstract' (NytudKözl. 2008: 428)

■ Nemzetközi szók. | (≡) Ném. *Abstraktion*; ang. *abstraction*; fr. *abstraction*; stb.: 'elvont fogalom'; – vö. még lat. (ú.) *abstractio* 'ua.' | német. *absztrakt, Abstract*; ang. *abstract*; fr. *abstrait*; stb.: 'elvont, absztrakt', 'cikk, előadás tartalmi kivonata'. Ezek a lat. *abstrahere* 'elhurcol, elrabol' igére mennek vissza. (⇒) Az *absztrakció* vagy közvetlenül a latinból, vagy német közvetítéssel került át, az *absztrakt* pedig német hatásra honosodott meg a magyarban. Az *absztrakt* főnévi jelentése az angolból származik.

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *traktál*

absztrakt → *absztrakció*

abszurd **A:** 1761 *absurdus* (MNY. 79: 123); 1841 *absurd* (NSz.); 1893 *Abszurd* (PallasLex.)
J: 'képtelen; lehetetlen | sinnlos; unmöglich'

abszurdum **A:** 1806/ *absurdumai* (Nsz.); 1877 *abszurdum* (NSz.) **J:** 'képtelenség; esztelenség | Absurdität; Unsinn'

■ A szócsalád korábbi tagja, az **abszurd** latin jövevényszó. | (≡) Lat. *absurdus*, -a, -um 'fülsértő, kellemetlenül hangzó; értelmetlen' [< lat. *surdus* 'süket, nem felfogható', ez a lat. *absonus* 'kellemetlenül hangzó' analógiás hatására keletkezett]. (≈) Megfelelői: német. *absurd*; fr. *absurde*; stb.: 'elvont, abszurd'. (⊕) A korábbi alakváltozatok szó belseji, ill. szóvégi s-es kiejtéséhez vö. → *passió*, → *ámbitus* stb. Az *abszurd* alak német hatásra keletkezhetett.

■ Az **abszurdum** szófajváltás eredménye. | (⊕) A latin melléknév semleges nemű alakjának főnevesülése a magyarban ment végbe.

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *szonáta*

abszurdum → *abszurd*

acél **A:** 1086 ? *Acil* [SZN.] (Györffy: DHA. I: 253); 1229/ ? *Acel* [SZN.] (VárReg. 360.); 1335 *Acilus* [SZ.] [HN.] (Oklsz.); 1395 k. *ahel* [o: *achel*] (BesztSzj. 720.); 1494–1495 *Aczel* [SZN.] (Neumann: Registrum 1997.); NYJ. *acēl* (ÚMTsz.) **J:** **1.** 1086 ? 'edzhető vasféleség, vasötvözet | Stahl' # (↑), 1395 k. 'ua.' (↑); **2.** 1772 'tűzcsiholó acél | Feuerstahl' (Nsz.) **Sz:** ~**os** 1335 *Acilus* [HN.] (↑); 1533 *Acelus* (Murm. 1610.) | ~**oz** [*meg~ is*] 1664 *megaczélozza* (NySz.)

■ Szláv jövevényszó. | (≡) Szbhv. (Ča) *ocilj*, (Kaj) *ocel*; szlk. *ocel'*; ukr. (Kárp.) *ouin*; stb.: 'acél' [? < német. (ófn.) *echil* 'ua.']. (⊕) A 2. jelentés a (R.) *tűzűtő acél* (Pápai Páriz: Dict.) szókapcsolatból alakult jelentéstapadással.

📖 EtSz.; Kniezsa: SzlJsz. 59; TESz.; EWUng. • Vö. *acintos*

achát **A:** 1604 *Achates* (Szenczi Molnár: Dict. *Sardachates* a.); 1637/ *Agates* (SzT.); 1708 *Ákates* (Pápai Páriz: Dict. *Áchātes* a.); 1766 *Ágátból* (NSz.); 1769 *agát* köbüll (MNY. 60: 217); 1784 *Achát* (NSz.); 1784 *Ákhát* (Nsz.) **J:** 'színes, féldrágakőnek felhasznált kvarcfajta | Achat'

■ Vándorszó. | (≡) Lat. (k.) *agates*, (h.) *achates*; német. *Achat*; fr. *agate*; ol. *agata*; le. *agat*; stb.: 'achát'. Forrása a gör. *ἀχάτης* 'ua.'. A görög szó a szicíliai *Ἀχάτης* folyó nevéből származik,

mert – Plinius szerint – ebben találtak először achátot. (⇒△) A magyar alakváltozatok részben a latinból, részben német közvetítéssel kerültek a magyarba.

📖 EtSz. *agát* a.; TESz.; EWUng.

acintos × **A**: 1816 *Atzintos* (Gyarmathi: Voc. 97 [ɔ: 105]) **J**: **1.** 1816 'kemény | hart' (↑); **2.** 1879 'acélos | gestählt, stählern' (NSz.)

■ Belső keletkezésű, de keletkezés módja bizonytalan. | (△) Talán szóhasadással jött létre az *acélos* 'acélkemény' (→*acél*) származékszóból. Az *l > n* hangváltozáshoz vö. →*lengyel*. A szó belseji *t* szervesen járulékhang lehet; vö. *fájintos* (→*fájin*), *tulipánt* (→*tulipán*) stb.

📖 MNy. 10: 236; TESz.; EWUng. • Vö. *acél*

ács **A**: 1222/ ? *Afu* [HN.] (VárReg. 206.); 1230 ? *Alchi* [sz.] [HN.] (PRT. 1: 700); 1233 *Alch* [HN.] (Oklsz.); 1395 k. *alch* (BesztSzj. 747.); 1533 *Aczoknak* (Murm. 2387.) **J**: '(főleg) tetőszerkezetet készítő szakiparos | Zimmermann' # **Sz**: ~**ol** 1604 *Atsoloc* (Szenczi Molnár: Dict. *Architéctor* a.)

■ Ótörök jövevényszó. | (≡) Ujg. *igačči*; türkm. *agačči*; szal. *agašči*; stb.: 'famunkás, ács' [< török **agač* 'élő fa; faanyag']. (△) A magyarba átkerült alak **ayačči* 'famunkás, ács' lehetett. A magyar változatok a *γ* kiesésével, valamint az *l* járulékhang betoldásával keletkeztek; vö. →*bölcs*. Az *álcs* változat a régiségben igen gyakori volt. A szó a nomadizáló magyarok nyelvében azt a mesterembert jelölhette, aki mindenféle famunkát végzett, beleértve a sátor faalkatrészeinek készítését is. Mai szűkebb jelentése a középkor folyamán alakult ki.

📖 NyK. 32: 271; Vámbéry: MBölcs. 136; EtSz.; TESz.; Ligeti: TörK. 298; EWUng.; Róna-Tas-Berta: WOT. • Vö. *bogrács*

acsa × **A**: 16. sz. *Acha* Lapu (Bálint: SzegSz. *keserűlapu* a.) **J**: 'szitakötő | Libelle (Odonata)'

■ Ismeretlen eredetű. | (≈) **A** (R.) *Acha* [szn.] (1086: Györffy: DHA. I: 253) és *Achad* [sz.] [HN.] (1255: Csánki: TörtFöldr. 2: 732) idetartozása erősen kétes.

📖 TESz.; EWUng.

acsarkodik **A**: 1645–1646 *acharkodnak* (MNy. 10: 236); 1833 *Itsarkodik* [▽] (Kassai: Gyökerésző 1: 213) **J**: **1.** 1645–1646 'fogát vicsorítja | die Zähne fletschen' (↑); **2.** 1795/ 'áskálódik, ellenségeskedik; ármánykodik | anfeinden; intrigieren' # (NSz.)

acsarog × [**1**] **A**: 1816 *Acsarog* (Gyarmathi: Voc. 97 [ɔ: 105]); 1842 *acsargás* [sz.] (NSz.) **J**: **1.** 1816 'dühösködik | wüten' (↑); **2.** 1885 'vihog | kichern' (Nyr. 14: 525); **3.** 1886 'kiabál; veszekszik | schreien; zanken' (Nyr. 15: 432); **4.** '⟨kutya⟩ vicsorog | die Zähne fletschen ⟨Hund⟩' (Nsz.)

■ Származékszók. | (△) Az →*agyar* főnévből keletkeztek *-kodik* gyakorító-visszaható, ill. *-g* gyakorító képzővel. Az *acsarkodik*, ill. az *acsarog* szóhasadással elkülönült párja az *agyarkodik* 'fogát villogtatja', ill. az *agyarog* 'ua.; dühöng, tombol' (→*agyar*) igének. A *gy > cs* hangváltozás már az ősmagyar korban végbemehetett. Hasonló szóhasadás figyelhető meg a *vicsorog* (→*vicsorodik*) és →*vigyorog* esetében is. A szó eleji *i*-t tartalmazó alakok elhasonulással keletkeztek, de esetleg a *vicsorog* analógiás hatását is mutathatják. A jelentésfejlődéshez vö. md. (E.) *pejel'e* 'fogait mutogatja, mosolyog, gúnyolódik' : md. (E.) *pej*

'fog'; or. *зубоскалится* 'fogait mutogatja, gúnyolódik' : or. *зуб* 'fog <főnév>'; stb. (◡)
Idetartozik: (N.) *acsari* 'fanyar <bor>' (1840: MTsz.).

📖 EtSz. *agyar* a.; Bárczi: RNyj. 5; TESz.; NyK. 81: 62; EWUng. • Vö. *agyar*

acsarog → *acsarkodik*

ácsi A: 1777 *Áts* (MNY. 40: 245); 1851 *ácsi* (Nsz.) **J:** 'cigányzenészhez:) állj!, hagyd abba!
| <zum Zigeunermusikanten:) still!, hör auf!'

■ Cigány jövevényszó. | (≡) Cig. *āč*, *āči* 'felszólító mód, E/2. személy> hagyd abba!
megállj!' [< cig. *āč*- 'marad, időzik, lakik, van']. (◡) A magyar alakváltozatok külön-külön
átvétel eredményei.

📖 Nyr. 36: 90; TESz.; EWUng.

ácsing → *ácsingózik*

ácsingózik × **A:** 1820 *átsinkodzik* (TudGyűjt. 1820/8.: 67); 1828 e. *Kácsingózni* [sz.]
(Nsz.); 1833 *Átsinkózik* [▽]; *Átsinkózik* [▽] (Kassai: Gyökerésző 1: 117, 213); 1843
kácsingózzanak (Nsz.); 1888 *ácsingózás* [sz.] (NSz.) **J: 1.** 1820 'sóvárog | gierig wünschen'
(↑); **2.** 1877 'áll(dogál), ácsorog | herumlungern' (Nsz.); **3.** 1888 'báméskodik | gaffen' (↑)

ácsing × **A:** 1894 *kácsing* (Nyr. 23: 286); 1916 *ácsing* (Nyr. 45: 42) **J:** 'sóvárog | gierig
wünschen'

■ A szócsalád alapja, az ***ácsing*** onomatopoetikus eredetű. | (◡) Töve megegyezik az →*á*-
val, valamint az →*ácsorog* tövével. Végződése gyakorító képző. A szó belseji *cs* feltehetőleg az
-s gyakorító képzőre vezethető vissza, vö. →*ásít*.

■ Az ***ácsingózik*** származékszó. | (◡) Az *ácsing* gyakorító-visszaható képzős származéka.
Ez utóbbi használata az alapszóénál gyakoribbá vált.

📖 MNY. 50: 267; TESz.; EWUng. • Vö. *á*, *ácsorog*, *ásít*

ácsorog [**1**] **A:** 1652 *ácsorgok* (EtSz. *ásít* a.); 1780 *Ántsorogni* [sz.] (NyF. 50: 27); 1791
atsorogni [sz.] (NSz.); 1838 *Áncsolog* (Tzs.); 1859 *Állcsorog* (NSz.) **J: 1.** 1652 'vigyorog |
grinsen' (↑); **2.** 1657–1685 'erősen kíván vmit | gierig wünschen' (NySz.); **3.** 1739 'bámul |
gaffen' (SzT.); **4.** 1780 'tétlenül álldogál | untätig herumstehen; herumlungern' # (Nsz.)

■ Relatív fiktív töből keletkezett származékszó. | (◡) A relatív tö *r* gyakorító képzővel jött
létre. Az abszolút tö megegyezik az →*á*-val, valamint az *ácsing* (→*ácsingózik*) tövével. A szó
belseji *cs* feltehetőleg az -s gyakorító képzőre vezethető vissza, vö. →*ásít*. A szóvégen -g
gyakorító képző áll. Egyes változatok szó belseji *n*-je szervetlen járulékhang. A 4. jelentés
túlsúlyba kerülése miatt a nyelvérzék az *ácsorog* igét az →*áll*¹ szócsaládjába tartozónak érzi.
(◡) Ugyanebből a relatív töből keletkezett a gyakorító-visszaható képzővel alkotott (N.)
áncsorodik 'tétlenkedik' (1788: MNY. 70: 89), valamint a játszi melléknévképzős *áncsori*
'meggondolatlan, ácsorgó stb.' (1794: NSz.).

📖 MNY. 50: 267; TESz.; UEW. 591; EWUng. • Vö. *á*, *ácsingózik*, *ásít*

ad A: (†1086) [12. sz.] ? *Odun* [sz.] [szN.] (Györffy: DHA. I: 254); 1171 ? *Odus* [sz.] [szN.] (MNL (OL) Dl. 200616); 12. sz. vége/ *odutta* vola (HB.); 1211 ? *Adamas* [sz.] [szN.] (Oklsz.); 1372 u./ *adna* (JókK. 10); 1416 u./³ *aad* (AporK. 57) **J: 1.** (†1086) [12. sz.] ? 'juttat; ajándékoz | zukommen lassen; schenken' # (↑), 12. sz. vége/ 'ua.' (↑); **2.** 1372 u./ 'szolgált | geben, liefern' # (JókK. 119); **3.** 1416 u./¹ 'hagy, enged | lassen' (BécsiK. 2); **4.** 1416 u./² 'elad | verkaufen' (MünchK. 70ra); **5.** [*ki~*] 1554 'közöl, közread | veröffentlichen' (Tinódi: Cronica Előszó, aa2a) **Sz: ~ás** 1272/ ? *adasa* (MNy. 10: 135); 1372 u./ *adas* 'adomány | Gabe, Spende' (JókK. 48); 1941 'rádió- (v. televízió)műsor | Rundfunk- (oder Fernseh)sendung' (Nsz.) | **~akozik** 1372 u./ *adakozy* [sz.] (JókK. 162) | **~at** 1405 k. *adath* 'adás, juttatás | Geben' (SchlSzt. 249.); 1831 'kiegészítés, adalék | Beleg, Angabe' (Kreszn.) | **~omány** 1416 u./¹ *adomanit* (BécsiK. 142) | **~ogat** 1533 *adogatta* 'többször (egymás után) (át)ad | öfter geben' (NySz.); 1878 'labdamentet indít | (den Ball) aufschlagen' (Nsz.) | **ki-ó** 1590 törvény *ki adóual* 'törvényalkotó | Gesetzgeber' (NySz.); 1621 *kiado* 'könyvkiadó | Herausgeber' (Szenczi Molnár: Dict.) | **~t-** [birtokos személyjellel] 1636 Eb *atta* 'szitokszó része' | 'als Teil eines Schimpfw.' (Oklsz.) | **~alék** 1645 *adalékokat* 'hagyomány | Tradition' (Geleji Katona: Váls. 2: 203); 1841 'kiegészítés, új részlet | Beitrag' (Nsz.); 1893 'adalékanyag | Zusatzstoff' (Nsz.) | **~ódik** 1702 *adódik* (NySz.) | **~ományoz** 1807 [sz.] (Szily: NyÚSz.) | **~ag** 1824 *adag* (Nsz.)

■ Örökség a finnugor korból. | (≡) Zürj. (Lu.), (P.) *ud-* 'itat'; votj. (Sz.) *ud-* 'ua.'; md. (E.), (M.) *ando-* 'táplál, etet (állatot)'; finn *anta-* 'ad; adományoz'; lp. (norv.) *vuow'de-* 'elad' [fgr. **amta-* 'ad']. (⊕) A fgr. **mt* > m. *d* hangváltozáshoz vö. → *tud*. (⊖) Az *odaadó* 'odaadással dolgozó, önfeláldozó' (1825: NSz.) és az *odaadás* 'lelkes buzgalom; önfeláldozás' (1842: NSz.) a ném. *hingebend* 'odaadó', ill. ném. *Hingabe, Hingebung* 'odaadás' mintájára alkotott nyelvváltási tükörfordítás.

📖 EtSz.; UrAltJb. 28: 68; NyK. 65: 390; MSzFE.; TESz., *odaadó* a. is; EWUng. • Vö. *adó, adoma, eb-, elő⁻¹, für, háládatos, hír-, isten-, kiadós, viszont*

ádámesutka A: 1843 *ádámcsutkával* (Honderü 1843. aug. 26.: 240) **J:** '⟨férfiaknál:⟩ a gégefő megvastagodott része | Adamsapfel' # – De vö. 1799 *Ádám tsutkáját* 'ua.' (NSz.)

■ Összetett szó. | (⊕) Az *Ádám* [szN.] + *csutka* (→ *csuta*) jelöletlen birtokos jelzős alárendelő összetétele. Ugyanezekből a tagokból E/3. személyű birtokos személyjellel alakult az *ádám csutkája* (↑). Mindkét szó a (R.) *ádám almája* 'gége' (1533: Murm. 707.) szószerkezet alapján keletkezett úgy, hogy a gömbölyű, sima felületet felidéző *alma* helyett a szögletes pajzsporcot a magyar népi szemlélet szerint találóbban felidéző *csutka* 'magház' szó fejezi ki. Az *Ádám almája* latin mintájú részfordítás; vö. lat. (k.) *pomum Adami* 'ádámcsutka', amely a héber *tappū^ah baādam* 'ua.', tkp. 'a férfi v. ember almája' kifejezés alapján keletkezett. A héber szószerkezet a bibliai Paradicsomból való kiűzetésre utal. (≈) Megfelelői más nyelvekben: ang. *Adam's apple*; fr. *pomme d'Adam*; stb.: 'ádámcsutka'. (⊖) Egyéb magyar megnevezései: (N.) *ádámcsomó, ádámtorzs* 'ua.' (ÚMTsz.), *ádámgöcs* 'ua.' (Nyatl.); stb.

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *ádámkosztüm, alma, csuta, makadám*

ádámkosztüm A: 1879 *Ádám-kosztümben* (SzegediH. 1879. aug. 26.: [3]) **J:** 'teljes ruhátlanság | Adamskostüm'

■ Német mintájú tükörfordítás, összetett szó. | (≡) Vö. ném. *Adamskostüm* 'meztelenség'. Ez a tréfás eufemizmus a bibliai történet alapján jött létre, amely szerint az első emberpár a bűnbeesés előtt meztelenül élt a paradicsomban. (≈) Megfelelői: ol. *costume adamitico*; le. *strój adamowy*; stb.: 'ádámkosztüm'. (⊕) A magyar összetétel az *Ádám* [szN.] + → *kosztüm* kapcsolatából jött létre.

ádáz → *ádázik*

ádázik Δ **A:** 1533 *Hydrophobus: Adazo* [sz.] (Murm. 993–994.); 1810 *Adázom* [▽] (NSz.) **J:** 1. 1533 ? 'dühöng | wüten' (↑), 1604 'ua.' (Szenczi Molnár: Dict. *Lytta* a.); 2. 1792 'dühít | wütend machen' (Baróti Szabó: *Kisdedsz.*); 3. 1806 'sóvárog | sich sehnen' (MNY. 11: 40); 4. 1807 'tévelyeg | herumirren' (Márton J.: MNSz.–NMSz.)

ádáz **A:** 1604 *Ádaz* (Szenczi Molnár: Dict.); 1708 *Ádáz* (Pápai Páriz: Dict.); 1765 *adász* (MNY. 10: 377) **J:** <MN> 1. 1604 'dühödt | wütend' # (↑); 2. 1753 'kegyetlen | grausam' (NSz.); 3. 1754 'vad; szenvedélyes | wild; grimmig' (MNY. 9: 363) | <FN> 1807 'kutyapetrezselyem | Hundspetersilie (Aethusa)' (MagyFűvészk. 198)

■ A szócsalád valószínű alapja, az **ádáz** névszó ismeretlen eredetű. | ⊕ Mivel a szó végződését igeképzőnek fogta fel a nyelvérzék, az *ádáz*-t igeként is használták, vö. →*ábráz*, →*héhel* stb. Igei használatát az ikes végződés erősítette meg. Az *ádázik* első jelentése az orvosi szaknyelvben jöhetett létre. Az *ádáz* főnévi használatának előzményeként az *ádázó bürök* 'egy fajta mérgező növény (Conium)' (1780: Nyr. 61: 18) szerkezettel találkozunk, amely talán a ném. *Wutschierling* 'ua.' orvosi szakszó tükörfordításával keletkezhetett; vö. ném. *Wut* 'düh, dühöngés', *Schierling* 'bürök'. ⊗ Az *ádáz* melléknévként a nyelvújítás idején vált a köznyelv részévé. ⊕ Az *ádáz*-nak indulatszóra való visszavezetése, mongol származtatása és az →*áld*-dal való összefüggesztése téves.

EtSz.; Gáldi: Szótir. 159; TESz. *ádáz* a.; EWUng.

adjunktus **A:** 1699/ *adiunctus* (MNY. 64: 348); 1792 *Adjunktusa* (NSz.); 1851 *adjunct* (NSz.) **J:** 1. 1699/ 'beosztott munkatárs | Adjunkt' (↑); 2. 1893 'egyetemi, főiskolai, ill. kórházi beosztás | Oberassistent (akademischer od. ärztlicher Rang)' (Nsz.)

■ Latin jövevényt. | ⊕ Lat. (k.) *adiunctus* 'társ, tisztárs, kolléga', (h.) 'segéd' [< lat. *adiungere* 'hozzákapcsol, hozzáfűz']. ⊗ Megfelelői: ném. *Adjunkt* '(hivatal)segéd', (au.) 'gyakornok'; ang. *adjunct professor* 'részfoglalkozású egyetemi, főiskolai oktató'; or. (R.) *адъюнкт* '(egyetemi, főiskolai) adjunktus'; stb. ⊕ A szövegi s-hez vö. →*ámbitus*, →*glóbus* stb. Az *adjunkt* alak német hatásra utal. A 2. jelentéshez vö. az angol és orosz megfelelő.

TESz.; EWUng.

adjusztál **A:** 1717 *adjustálandó* [sz.] (MNY. 11: 373); 1877 *agyusztálni* [sz.] (Nyr. 6: 44); NYJ. *aggyusztál* (ÚMTsz.) **J:** 1. 1717 'kiállít; felszerel | herrichten; ausrüsten' (↑); 2. 1721 'megigazít, rendbe hoz | richtigstellen' (SzT.); 3. 1877 'rácba szed | gefügig machen; prügeln' (↑)

adjusztíroz Δ **A:** 1795 *adjustírozva* [sz.] (Nsz.) **J:** 'felszerel, ellát vmivel | ausstatten, ausrüsten'

■ Vitatott eredetűek. | 1. A szócsalád alapja, az **adjusztíroz** német jövevényt. | ⊕ Ném. *adjustieren* 'rendbe hoz; megigazít', (au.) 'felszerel, szolgálatra felruház' [< lat. (k.) *adiustare* 'melléhelyez, összeilleszt']. ⊗ Megfelelői: cseh *adjustovat*; szlk. *adjustovat*; stb.: 'felszerel; rendez'. ⊕ Az *adjusztál* képzőcserével jött létre az *adjusztíroz*-ból; vö. →*blamíroz*, →*flangíroz* stb. Ezt a származtatást az a körülmény gyengíti, hogy az *adjusztál* jóval korábbi előfordulása, mint feltételezett előzménye. 2. A szócsalád korábbi tagja, az **adjusztál** latin jövevényt. | ⊕

Lat. (k.) *adiustare* (↑), (h.) 'kiállít, felkészít' [< lat. (k.) *ad* [igekező] + **jutare* 'odahelyez']. (△)
Ennek a származtatásnak jelentéstani nehézségei vannak. – Az *adjusztíroz* német jövevényszó (↑).

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *juss*

adjusztíroz* → *adjusztál

***adjutáns* A:** 1651 *adjutansot* (Horváth M.: NEI.); 1666 *adjutant* [ES. NEM M.] (Horváth M.: NEI.); 1684 *adjutantja* (Horváth M.: NEI.); 1707 *Adjutántinknak* (Szabó K.: RMK. 1: 1733, L¹); 1782 *Gyeneral-Adjutánsomnak* (Nsz.); 1874 *agyutans* (Nyr. 3: 185); 1877 *agyutányos*, *agygyutáns* (Nyr. 6: 44) **J:** 'segédtiszt | Adjutant'

■ Nemzetközi szó. | (≡) Ném. *Adjutant*; fr. *adjutant*; sp. *ayudante*; stb.: 'adjutáns'. A spanyolból terjedt el [< sp. *ayudar* 'segít' < lat. *adiutare* 'ua.']. (⇒△) A magyarba francia vagy német közvetítéssel került át. A szóvég latinositás eredménye; vö. lat. (h.) *adiutans* 'segédtiszt'.

📖 EtSz.; TESz.; EWUng.

adminisztráció* → *adminisztrátor

adminisztrál* → *adminisztrátor

adminisztratív* → *adminisztrátor

***adminisztrátor* A:** 1566/ *administratori* (MNY. 69: 491); 1783 *Adminisztrátor* (Nsz.) **J:** 1. 1566/ 'intéző, gondnok | Verwalter' (↑); 2. 1688/ 'beszolgáltató | Ablieferer' (SzT.); 3. 1959 'ügyintéző, ügykezelő | Sachbearbeiter' # (ÉrtSz.); 4. 1998 'rendszergazda | Systemverwalter' (Nsz.)

***adminisztrál* A:** 1571/ *administrálják* (MNY. 69: 491); 1735 *adminisztraltatott* [sz.] (SzT.) **J:** 1. 1571/ 'szolgáltat | liefern, geben' (↑); 2. 1577 'igazgat, ügyet intéz | verwalten' # (SzT.); 3. 1947 'egy adott szakterületet kezel | ein Sachgebiet bearbeiten' # (NSz.)

***adminisztráció* A:** 1594/ *administratióban* (MNY. 69: 491); 1788 *Administrációnak* (Nsz.); 1842 *adminisztrációjáról* (Nsz.) **J:** 1. 1594/ 'igazgatás, ügyintézés | Verwaltung' (↑); 2. 1613 'beszolgáltatás | Ablieferung' (MNY. 79: 123); 3. 1788 '(köz)igazgatási szerv, gépezet | Verwaltungsorgan' # (↑); 4. 1842 'intézmény, gazdasági egység ügyintézése | betriebliche Verwaltung (als Organisation)' # (↑)

***adminisztratív* A:** 1840 *administrativ* (Nsz.); 1846 *adminisztratív* (Nsz.) **J:** 1. 1840 'ügyintézt végző (személy) | das Gut, das Hauswesen usw. verwaltend (Person)' # (↑); 2. 1840 '(hatósági) kényszer alkalmazó (intézkedés) | behördlich (Maßnahme, Verfügung)' (Századunk 1840. okt. 26.: 687)

■ A szócsalád korábbi tagjai, az ***adminisztrátor***, ***adminisztrál*** és ***adminisztráció*** latin jövevényszók. | (≡) Lat. *administrator* 'igazgató, vezető' | lat. *administrare* 'segít; szolgáltat; igazgat' [vö. lat. *minister* 'szolga, segéd' (→ *miniszter*)] | lat. *administratio* 'szolgáltatás, gondoskodás, igazgatás, kormányzás'. (≈) Megfelelői: ném. *Administrator*,

*administrieren, Administration; fr. administrateur, administrer, administration; stb.: 'adminisztrátor', 'adminisztrál', 'adminisztráció'. (⊕) A régebbi alakváltozatok szó belseji s-es kiejtéséhez vö. →*alabástrom*, →*árestál* stb.; az sz-szel ejtett alakváltozatokhoz vö. →*amnesztia*, →*asztma* stb. Az *adminisztrátor* 3. jelentése az or. *администратор* 'ügyintéző' hatására keletkezett.*

■ Az **adminisztratív** nemzetközi szó. | (≡) Ném. *administrativ*; ang. *administrative*; fr. *administratif*; stb.: 'adminisztratív'; – vö. még lat. *administrativus* 'kivitelező, végrehajtó; gyakorlati'. (⇒⊕) A magyarba főleg német közvetítéssel került át.

📖 TESz. *adminisztrál* a.; EWUng. • Vö. *ministráns, miniszter*

admirális Δ A: 1655/ *admirált* (MNy. 64: 348); 1752 *admirálist* (Nyr. 46: 150) J: 'tengernagy | Admiral'

■ Nemzetközi szó. | (≡) Ném. *Admiral*; ang. *admiral*; fr. *amiral*, (R.) *admiral*; stb.: 'admirális'. Forrása az arab '*amīr a 'ālī* 'főparancsnok'. (⇒⊕) A magyarba francia és német közvetítéssel került át. (⊕) A szóvég latinositás eredménye.

📖 TESz.; EWUng.

adó [6] A: 1171 ? *Odus* [sz.] [szN.] (MNL (OL) DL. 200616); 1359 *Ados* [sz.] [szN.] (MNy. 63: 364); 1408 ? *adoha* (MNy. 9: 131); 1416 u.¹ *ado* (BécsiK. 72); 1510 k. *adejät* (AporK. 222); 16. sz. vége *adaja* (RMNy. 3/2: 1); NYJ. *adu* (ÚMTsz.) J: 1. 1359 ? 'kötelező jellegű befizetés (az állam részére) | Steuer, Abgabe' # (↑), 1416 u.¹ 'ua.' (↑); 2. 1957 'műsort sugárzó rádió- v. tévéállomás | Rundfunk- oder Fernsehsender' # (Nsz. *adó*¹ a.) Sz: ~s 1171 ? [szN.] (↑); 1359 [szN.] (↑); 1416 u.² 'vkinek pénzzel tartozó személy | Schuldner' (MünchK. 62va) | ~sság 1416 u.² *adoffagot* (MünchK. 24va) | ~zik 1585 *Adozasban* [sz.] (SzT.)

■ Származékszó szófajváltásának eredménye. | (⊕) Az →*ad* ige -ó képzős folyamatos melléknévi igenevének főnevesülése. Ugyanez a főnevesült melléknévi igenév cselekvő jelentésben már korábban is előfordult; vö. *Adou* [szN.] 'adományozó, adakozó' (1210: OklSz.). – Az *adó* 1. jelentésének kialakulására más nyelvek is hatással lehetnek; vö. lat. (h.) *datio*, *datum* 'adó' [< lat. *dare* 'ad']; vö. még szbhv. (R.) *dan*; le. (R.) *dañ*; stb.: 'adó' [< szláv **da-* 'ad']. A 2. jelentésben a szó jelentéstapadással jött létre az *adóállomás* (1927: Nsz.) összetételből, valószínűleg a ném. *Sender* 'adó(állomás)' mintájára is; vö. ném. *senden* 'küld; (le)ad, közvetít'.

📖 Nyr. 44: 219; TESz.; NytudÉrt. 92: 17; EWUng. • Vö. *ad*

adoma A: 1851 *adoma* (Szily: NyÚSz.) J: 'anekdota | Anekdote'

■ Tudatos szóalkotással keletkezett származékszó. | (⊕) Az *ad* igéből alakult az adaptációval létrehozott -*ma* névszóképzővel; vö. *gyurma* (→*gyúr*), *játszma* (→*játszik*) stb. (⌘) Nyelvújítási származékszó.

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *ad*

adoptál A: 1772 *adoptállya* [l-j] (Nsz.); 1785 *adoptálta* (MNy. 11: 373) J: 1. 1772 'átvesz, elfogad; jóváhagy | annehmen; genehmigen' (↑); 2. 1785 'örökbe fogad | adoptieren' (↑)

■ Latin jövevénytörzs. | (≡) Lat. *adoptare* 'kiszemel, kiválaszt; elfogad; örökbe fogad' [vö. lat. *optare* '(ki)választ, (meg)szavaz']. (≈) Megfelelői: ném. *adoptieren*; fr. *adopter*; stb.:

’gyermekévé fogad vkit’.

EtSz.; TESz.; EWUng.

adresszál → *adresszíroz*

adresszíroz Δ **A:** 1789/ *adressirozd* (Nsz.); 1806/ *adresszíroz* (NSz.) **J:** ’(meg) címez | adressieren’

adresszál Δ **A:** 1797 *adressáld* (ItK. 90: 169); 1802/ *adresszált* [sz.] (Nsz.); 1810/ *adrezzált* [sz.] (NSz.) **J:** ’(meg)címez | adressieren’

■ A szócsalád alapja, az **adresszíroz** német jövevényszó. | (≡) Ném. *adressieren* ’címezéssel ellát; levelet intéz vkihez’ [< fr. *adresser* ’intéz vmit v. vmivel fordul vkihez’]. (≈) Megfelelői: szb hv. *adresirati*; cseh *adresovat*; stb.: ’ua.’.

■ Az **adresszál** képzőcserés alakulat. | (△) Az *adresszíroz*-ból jött létre, miként a →*blamíroz*, →*flangíroz* stb. is.

▣ A SZÓCSALÁDHOZ MÉG | (◊) Idetartozik: (R.) *adresz* ’címezés’ (1786: Nsz.), amely a ném. *Adresse*, (baj.-osztr.) *atress* ’cím(zés)’ [< fr. *adresse* ’ua.’] átvétele.

EtSz. *adresz* a.; D. Éltés: FrSz. 26; TESz. *adresz* a.; EWUng. • Vö. *dresszíroz*

adu **A:** 1793 *adutba* (Nsz.); 1812 *Adutt* (NSz.); 1824 *Adú* (Nsz.); 1852 *atouztak* [sz.] (NSz.); 1883 *aduban* (NSz.) **J:** **1.** 1793 ’tromf, ütőkártya | Trumpf’ # (↑); **2.** 1862 ’tekintélyes, befolyásos személyiség | einflussreiche Persönlichkeiten’ (Nsz. *adutt* a.); **3.** 1873 ’döntő érv, bizonyíték | entscheidender Beweis’ (Nsz. *adutt* a.)

■ Német (baj.-osztr.) jövevényszó. | (≡) Ném. (baj.-osztr.) *adutt*, – ném. *Atout*: ’adu, tromf’ [< fr. *atout* ’ua.’ < fr. *à tout* ’mindenre’]. (≈) Megfelelői: szb hv. *adut*; cseh *adut*; stb.: ’adu, tromf’. (△) Az *adu* alak elvonással keletkezhetett a tévesen tárgyesetnek vélt *adut*-ból. A 2. és 3. jelentés metafora.

EtSz. *adutt* a.; TESz.; EWUng. • Vö. *tuti*

advent **A:** 1470 *adventhet* (SermDom. 2: 374); 1838 *ádvent* (Tzs.); NYJ. *ádvintba* (ÚMTsz.) **J:** **1.** 1470 ’ünnep előtti böjt | Fasten vor einem Fest’ (↑); **2.** 1489 k. ’a karácsonyt megelőző négy hét, úrjövet | Advent’ (MKsz. 1895: 115)

■ Latin jövevényszó. | (≡) Lat. *adventus* ’megérkezés’, (k.), (e.) ’a karácsonyt megelőző hetek ideje’, (h.) ’ua.; Krisztus első eljövetele; az első adventi vasárnap; stb.’ [< lat. *advenire* ’jön, közeledik’]. (≈) Megfelelői: ném. *Advent*; szb hv. (Kaj) *advent*; stb.: ’advent’. (△) Az *advent* forma a latin tőalakot követi, amely más nyelvekben is (↑) megfigyelhető; vö. még →*angyal*, →*dékán* stb. Az 1. jelentés az elsődleges 2. jelentésből keletkezett metonímiával.

MNy. 26: 192; MNy. 36: 232; Kniezsa: SzlJsz. 583; TESz.; EWUng. • Vö. *konvenció*

affajta → *-fajta*

affektáció → *affektál*

affektál **A:** 1587 *affectallia* (MNY. 79: 123); 1789/ *affectálta* (NSz.); 1803 *affektált* [sz.] (Nsz. *affektált* a.); NYJ. *afëktál* (ÚMTsz.) **J:** 1. 1587 'színlel; utánoz | heucheln; nachahmen' (↑); 2. 1798 'gyönyörködik vmiben | sich an etw ergötzen' (NSz.); 3. 1803 'kényeskedik | affektieren' (↑)

affektáció **Δ A:** 1788/ *affectatiót* (NSz.); 1806/ *affektátzio* (NSz.) **J:** 1. 1788/ 'keresettség; kényeskedés | Affektation; Zimmerlichkeit' (↑); 2. 1789 'színlelés; utánzás | Heuchelei; Nachahmung' (Nsz.)

■ Latin jövevényszók. | (≡) Lat. *affectare* 'megfog; törekszik, vágyik vmire; színlel vmit' [< lat. *afficere* 'hatást gyakorol, befolyásol'] | lat. *affectatio* 'törekvés; hajhászás, fitogtatás'. (≈) Megfelelői: ném. *affektieren*, *Affektation*; fr. *affecter*, *affectation*; stb.: 'affektál', 'affektáció'. (△) Az *affektál* szélesebb körű elterjedését német hatás is segíthette.

📖 EtSz.; TESz. *affektáció* a.; EWUng. • Vö. *faktum*

afféle → *-féle*

affér **A:** 1835 *Affër* (Kunoss: Gyal.) **J:** 1. 1835 'kellemetlen ügy | Affäre' (↑); 2. 1848 'párbaj | Ehrenaffäre, Duell' (Nsz.)

■ Francia jövevényszó, esetleg német közvetítéssel is. | (≡) Fr. *affaire* 'ügy, dolog; kellemetlen ügy; üzleti ügy, ügylet'; – vö. még ném. *Affäre* 'ua.'. A franciában a fr. *à faire* 'teendő' kapcsolatból alakult ki. (≈) Megfelelői: ang. *affair* 'ügy, dolog'; or. *αφερα* 'üzérkedés, spekuláció'; stb. (△) A magyar hangalak német (au.) közvetítésre utal.

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *faktum*

áfium **Δ A:** 1546 *Afyan* (Tinódi: Cronica ila); 1627 *afium* (Kakuk: ÉIOsm. 28); 1651 *áfiumot* (Zrínyi: MM. 1: 30); 1816 *Áfiom* (Gyarmathi: Voc. 1) **J:** 'maszlag {mérgező gyomnövény}; ópium | Stechapfel; Opium'

■ Oszmán-török jövevényszó. | (≡) Oszm. *afyon*, (R.) *afyūn*, *afiyūn*: 'ópium' [? < újperzsa *afyūn* 'ua.' < arab *afyūn* 'ua.']. Végső forrása az újgör. *ὀπιον* 'ua.'. (≈) Megfelelői az összes balkáni nyelvben megtalálhatók: szbhv. *afijun*; albán *afion*; rom. *afion*; stb.: 'ua.'. (△) Az *áfium* alak Zrínyi Miklós gróf költő és hadvezér (1620–1664) tudatos szóalkotása is lehet az *ium*-ra végződő latin jövevényszók mintájára. A magyarban inkább csak az irodalomban élt, de a 19. sz.-ban onnan is kiszorította az *ópium*.

📖 EtSz. *áfium* a.; TESz.; Kakuk: ÉIOsm. 28; EWUng. • Vö. *ópium*

áfonya **A:** 1708 *Áfonya* (Pápai Páriz: Paralipomena); 1708 *Afonya* (Pápai Páriz: Dict. *Myrtillus* a.); 1708 *Afonnya* (Pápai Páriz: Dict.); NYJ. *áfinya* (ÚMTsz.) **J:** 1. 1708 'áfonyacserje | Heidelbeerstrauch (Vaccinium)' (Pápai Páriz: Paralipomena); 2. 1708 'áfonyabogyó | Heidelbeere' # (Pápai Páriz: Dict. *Myrtillus* a.)

■ Román jövevényszó. | (≡) Rom. *afină*, [végartikulussal] *afina* 'áfonya(bogyó)', *afin* 'ua.; fekete v. kék áfonya(cserje)' [ismeretlen eredetű]. Vö. rom. (arum.) *afincă* 'áfonya(bogyó)'. (≈) Megfelelői: szlk. (N.) *hafera*, *jafira*; ukr. (N.) *афина*, *яфина*, *яфупа*; stb.: 'ua.'. (△) A magyar szóvégi *a* vagy a román végartikulusos alaknak felel meg, vagy hanghelyettesítés eredménye; vö. → *beszerika*, → *fáta* stb. Az erdélyi magyar nyelvjárásokból került át a magyar köznyelvbe.

afrik Δ **A:** 1880 *afrikkal* (VasárnapiU. 27/25: 411); 1893 *Afrik* (PallasLex.) **J:** 'kárpitasmunkához használt tömítőanyag | Seegrass als Polstermittel'

■ Német jövevényszó. | (≡) Ném. *Afrik* 'kárpitasmunkához használt tengeri fű' [a ném. (R.) *crin d'Afrique* 'ua.' szerkezetből jött létre tapadással < fr. *crin d'Afrique* 'ua.', tkp. 'afrikai lószőr']. (≈) Megfelelői: szbhv. *afrik*; szlk. *afrik*: 'afrik' (Δ) Kísérleteztek a német (ill. francia) kifejezés tükörfordításával is; vö. *afrikai fű* 'ua.' (1912: Freckay: MestSz. 409), ez azonban nem terjedt el.

U Nyr. 88: 471; TESz.; EWUng.

ág **A:** 1009/ ? *Vrmenesagh* [sz.] [HN.] (MNL (OL) DL. 280274); [1131–1141/] ? *Agus* [szn.] (Oklsz.); 1193 *egerag* [HN.] (ÓMOLv. 55); 13. sz. e./ *agbe[le]vl* (KTSz.) **J:** 1. 1193 'folyó ága | Flußarm' # (↑); 2. 1229/ ? 'faág | Ast' # (VárReg. 358.), 1237 'ua.' (Oklsz. *ágas* a.); 3. 13. sz. e./ 'nemzetség; rokonság | Sippe; Parentel' (↑); 4. 1528 'tárgy kinyúló része | herausragender Teil von etw, Arm' # (SzékK. 297); 5. 1529 e. 'fogalomkör része | Teil einer Begriffsklasse' (VirgK. 8) **Sz:** ~**as** [1131–1141/] ? *Agus* [szn.] (Oklsz.); 1229/ *Ago/holm* [HN.] <MN> (VárReg. 358.); 1395 k. *agoz* <FN> 'támaszték, kétágú farúd | Stütze, Pfeiler' (BesztSzj. 539.) | ~**azat** 1510 *Kewzepakazath* [HN.] 'terület része, vonulata | Teil eines Geländes' (Oklsz.); 1790 *ágazattyát* [t-j] 'ismeretrendszer, tevékenység része, ága | Geschäfts- oder Wissenszweig' (Nszt.) | ~**azik** [ma főleg el~] 1510 k. *agazo* [sz.] 'több ágra bomlik | abzweigen' (Gl.)

■ Valószínűleg örökség, az egyeztetés azonban vitatott. | 1. Örökség az ugor korból. | (≡) Vö. vog. (T.) *taw* 'ág'; osztj. (VK.) *jǎŋi* 'ág okozta görbület, bevágás <pl. a deszka szélén>' [ugor **ǵaŋʒ* 'ág, gally']. (Δ) A magyar szókezdő magánhangzó a szókezdő ugor **ǵ* szabályszerű megfelelése; vö. még →*akaszt*, →*ázik* stb. 2. Örökség a finnugor korból. | (≡) Vö. finn *hanka* 'kampó; evezőtartó villa' [fgr. **šaŋka* 'ág, gally']. Ennek az egyeztetésnek az a gyenge pontja, hogy a finn szó esetleg germán jövevényszóként is magyarázható; vö. norv. (ónorv.) *hár* 'evezőtartó villa' [germán **hangu* 'ua.']. (Δ) A szó eleji fgr. **š*- > m. Ø hangváltozáshoz vö. →*apad*, →*arat* stb. A szó belseji **ŋ*, ill. **ŋk* > m. *g* hangváltozáshoz vö. →*agg*, →*mög* stb.

U Vir. 1934: 385; NyK. 67: 324; MSzFE.; TESz.; EWUng. • Vö. *aganacs*, *ágaskodik*, *ág-bog*, *ágrólszakadt*, *tótágas*

aga **A:** 1544/ *Aga* (Tinódi: Cronica n1b) **J:** 'oszmán-török tisztí rendfokozat | Aga (ehemaliger türkischer Offiziersrang)'

■ Oszmán-török jövevényszó. | (≡) Oszm. *ağa* 'előkelő úr; <egy fajta cím, megszólítás>', (R.) *aga* 'úr, előljáró férfi; atyafi, bátya <megszólításként>; <katonai rang>' [a török nyelvekbe feltehetőleg a mong. *aqqa* 'idősebb fiútestvér, báty; előljáró' átvétele]. (≈) Katonai rendfokozatként való megfelelői csaknem minden balkáni nyelvben megtalálhatók; vö. szbhv. (R.) *aga* 'aga; török uralkodó, hűbérúr'; albán *aga* 'aga'; rom. (R.) *agă* 'ua., a városi csapatok kapitánya; gyalogsági parancsnok'; stb. (⊙) Ma csak történelmi szakszóként használatos.

U AkÉrt. 12: 433; EtSz.; Doerfer: TE. 1: 139; TESz.; Kakuk: ÉIOsm. 28; EWUng.

ágál **A:** 1568 *agalt* (SzT.); 1633–1634 *ágálni* [sz.] (NySz.); 1759–1767 *ágál* (NySz.); NYJ. *ágáll* (ÚMTsz.) **J:** 1. 1568 'pert folytat | prozessieren' (↑); 2. 1575 'előad | aufführen, <eine Rolle> darstellen' (↑); 3. 1633–1634 'vmely dolgot' intéz, végez | <eine Sache> erledigen' (↑);

4. 1700 'széles taglejtésekkel szenvedélyesen beszél | heftig gestikulierend reden' (NSz.); 5. 1787 'ügyvédi gyakorlatot folytat | Rechtspraxis ausüben' (Nsz.); 6. 1843 'henceg; urat játszik | großtun; prahlen' (SzT.)

■ Latin jövevényszó. | (≡) Lat. *agere* 'mozgásba hoz; úz, hajt; tesz, csinál, cselekszik; stb.' [indoeurópai eredetű; vö. gör. *ἄγω* 'úz, hajt, vezet'; ír *aigim* 'ua.; játszik']. (≈) Megfelelői: ném. *agieren* 'szorgoskodik, cselekszik, működik, gesztikulál <beszéd közben>; stb.'; fr. *agir* 'cselekszik, működik; pert (le)folytat, pereskedik; mozgásba hoz; stb.'; stb. (△) Az -ál végződéshez vö. →*ábdál*, →*kántál*stb. A ma is használatos 4. jelentés feltehetőleg német hatásra utal (↑).

📖 EtSz.; TESz.; EWUng. • Vö. *ágenda, ágens, agilis, agitál, akció, akta, aktivitás, aktus, demagóg, egzaminál, esszé, ostor, pedagógus, reakció, zsinagóga*

agancs A: 1845 *agancs-ot* (Szily: NyÚSz.); 1870 *agancsaira* (Vadász-Vers. 14: 117); NYJ. *gagancs* (ÚMTsz.) **J:** 1. 1845 'szarvasfélék fején növvő csontos képződmény | Hirschgeweih' # (↑); 2. 1928 'kampó alakú szerszám | hakenförmiges Werkzeug' (ÚMTsz.); 3. 1933 'szarvasbogár rágója | Mandibel des Hirschkäfers' (Nsz.) **Sz:** ~**os** 1845 'agancsot viselő állat | Hirschtier' (↑)

■ Tudatos szóalkotással keletkezett származékszó. | (△) Az *ág* főnévből alkották az adaptációval keletkezett -*ancs* névszóképzővel a →*bakancs*, →*kullancs* stb. mintájára. Az 1. jelentés egyéb, rövid életű megnevezései: *koszorúzat* (1829: Szily: NyÚSz.); *tömszarv*, tkp. 'tömör szarv' (1841: Szily: NyÚSz.); vö. még *ágas szarv* (1903: Nyr. 32: 32). (⌘) Nyelvújítási származékszó. (◡) Idetartozik a (R.) *agancsár* 'szarvasbogár' (1845: Nsz.), 'szarvas' (1860: Nsz.), amely szintén tudatos szóalkotással keletkezett az →*ág*-ból a nyelvújítás idején kedvelt -*ár* képzővel.

📖 EtSz.; TESz.; EWUng. • Vö. *ág*

agár A: 1193 *Agar* [HN.] (MNL (OL) DL. 27); 1268 *Agaar* [HN.] (Györffy: ÁMTF. 2: 223); 1395 k. *agar* (BesztSzj. 787.); NYJ. *ogár* (ÚMTsz.) **J:** 1. 1193 'karcsú, nyúlánk vadászkutya | Windhund' # (↑); 2. 1886 'sovány ember | magerer Mensch' (Nyr. 15: 432) **Sz:** **agarászik** 1568 *Agarazo* [sz.] (NySz.) | **agarász** 1760 *Agarász* 'agarakkal foglalkozó személy | Windhundpfleger' (SzT.)

■ Valószínűleg nyugati szláv jövevényszó. | (≡) Cseh *ohař* 'agár'; szlk. *ohar* 'juhászkutya'; le. *ogar* 'agár' [talán török eredetű; vö. tel. *āḡār*; kirg. *igär*; stb.: 'ua.']. (△) A szláv származtatást erősíthetik egyéb, a kutyákkal összefüggő szláv eredetű szavak; vö. →*hort*, →*pecér*, →*póráz*, →*szelindek*. A 2. jelentés hasonlóságon alapul. (△) A törökből való származtatás hangtani okokból kevésbé valószínű, jóllehet a kutya faj belső-ázsiai eredete mellett szólhatna. A magyar szó viszonya az oszm. *zağar*; szbhv. *zagar*; stb.: 'vadászkutya' szavakhoz tisztázatlan; ez utóbbiak végső soron ugyanerre az etimonra vezethetők vissza (vö. cserkesz *zy* 'egy (bizonyos)' + *hager* 'vadászkutya').

📖 EtSz.; Kniezsa: SzlJsz. 584; TESz.; Nyr. 94: 471; EWUng.

ágaskodik A: 1566 *Ágaskodgyal* [d-j] (NySz.); 1664 *főlagaskodik* [▽] (Wagner: Phras. 2: 195); 1863 *Ábaskodni* [sz.] (Nyr. 5: 89) **J:** 1. 1566 'föfelé nyújtózkodik; lábujjhegyen áll | sich aufwärts bäumen; auf den Zehenspitzen stehen' # (↑); 2. 1748 'föfelé törekszik | in die Höhe streben' (NySz.)

■ Származékszó. | (⊕) Az *ágas* 'ágakkal ellátott oszlop' (→*ág*) főnévből jött létre visszaható képzővel. A szó eredetileg emberek felnyújtott karral (vagy állatnak felemelt mellső végtaggal) való testtartását jelölte, amely a szemlélőt az élő fa vagy az *ágas* nevű tárgy felfelé irányuló ágaira emlékeztette. A szó belseji *g ~ b* váltakozáshoz vö. →*árguvál*.

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *ág*

ág-bog **A:** 1522 *agath bogath* (KeszthK. 145); 1604 *agabogait* (Szenczi Molnár: Dict. *Súrculo* a.) **J:** 1. 1522 'görbe, görcsös ágak szövevénye | Gezweige' (↑); 2. 1604 'csemete; fattyú, vessző | Lode; Wassertrieb' (↑); 3. 1607 'nemzetség, rokonság | Sippe, Verwandtschaft' (SzT.); 4. 1613 'csínja-bínja vminek | das Um und Auf einer Sache' (NySz.) **Sz:** **ágas-bogas** 1529 e. *agas bogas* (VirgK. 99) | **ágazik-bogazik** 1531 *elagazot bogazot* (TelK. 5)

■ Összetett szó, ikerszó. | (⊕) Az →*ág* 'gally' + →*bog* 'csomó, görcs' összetapadásából jött létre. Keletkezés módjához vö. →*csetepaté*, →*csög-bog* stb. A szorosabb összekapcsolódást az összetételi tagok jelentésbeli hasonlósága segíthette.

📖 MNy. 47: 149; TESz.; EWUng. • Vö. *ág, bog*

ágenda **Δ A:** 1550/ *Agenda* (Mollay: NMÉr.); 1803 *ágenda* (Márton J.: MNSz.–NMSz.); 1808 *agyendábúl* (Nsz.); 1905 *Ágëndás* [sz.] (MNy. 1: 91) **J:** 1. 1550 'szertartás(könyv) | Ritus, Ritual' (↑); 2. 1812 'tennivalók; ezek feljegyzésére szolgáló füzet | Aufgaben; Merkbuch' (Nsz.); 3. 1905 'konfirmáció | Konfirmation' (↑)

■ Latin jövevénytörzs. | (≡) Lat. (k.) *agenda (sacra)* '(vallási) szertartás', tkp. 'tennivalók, feladatok', (e.) 'megkereszteltek anyakönyve', (h.) *agenda* 'elfoglaltság, elintéznivaló, feladat' [*<* lat. *agere* 'mozgásba hoz; üz, hajt; tesz, csinál, cselekszik; stb.'; vö. →*ágál*]. (≈) Megfelelői: ném. *Agenda* 'írotábla; jegyzetfüzet; napirend'; fr. *agenda* 'határidőnapló'; stb. (⊕) A szó belseji *gy-s* ejtéshez vö. →*angyal*, →*spongva* stb.; a *g-s* változathoz vö. →*evangélium*, →*kollégium* stb. A nyugati kereszténység szava volt, a reformációt követően azonban inkább a protestáns egyházak szavává vált, valószínűleg a németországi vallásos irodalom hatására. 2. jelentésében a szó a sajtó és a politika nyelvén újra használatossá vált, amelyben az angol nyelv hatását láthatjuk.

📖 EtSz.; TESz.; EWUng. • Vö. *ágál*

ágens **Δ A:** 1616 *Agense* (MNy. 79: 123); 1782 *Ágens* (Nsz.); 1792/ *ágyens* (NSz.) **J:** 1. 1616 ? 'követ; képviselő | Gesandter; Vertreter' (↑), 1632 'ua.' (Nyr. 71: 36); 2. 1616 ? 'ügyintéző, ügyvezető | Geschäftsleiter' (↑), 1714 'ua.' (MNy. 11: 373); 3. 1794 'titkos ügynök; besúgó | Geheimagent; Polizeispitzel' (Nsz.)

■ Latin jövevénytörzs. | (≡) Lat. *agens* 'ügyvivő; császári megbízott katonai és polgári ügyek felülvizsgálására', (h.) 'ügynök, ügyvivő' [*<* lat. *agere* 'mozgásba hoz; üz, hajt; tesz, csinál, cselekszik; stb.'; vö. →*ágál*]. (≈) Megfelelői: ném. *Agent*; fr. *agent*; stb.: 'ügynök'. (⊕) A szó belseji *gy-s* ejtéshez vö. →*angyal*, →*spongva* stb.; a *g-s* változathoz vö. →*evangélium*, →*kollégium* stb. A szóvégi *s*-hez vö. →*delikvens*, →*evidens* stb. (⊖) Azonos etimonra megy vissza: *agens* 'hatóanyag <a kémiaiában>' (1873: Nsz.), 'a cselekvés végzője, végrehajtója <a nyelvészetben>' (1972: EKsz.); ez a ném. *Agens* 'hatóanyag; a cselekvés hordozója' szóból származik latinositott végződéssel.

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *ágál*

agg **A:** 1315 ? *Og* [SZN.] (Oklsz.); 1372 u./ *ag, agg* (JókK. 54, 50) **J:** 1. 1372 u./ 'régi | alt (Gegenstand)' (↑); 2. 1372 u./ 'öreg; nagyon öreg (személy) | bejahrt; hochbetagt (Person)' # (JókK. 150); 3. 1493 k. ? 'ravasz; tapasztalt | schlaue; erfahren' (FestK. 168), 1566 'ua.' (NySz.); 4. 1518 k. 'nagyra nőtt | hochgewachsen' (PeerK. 52) **Sz:** ~**ság** 1395 k. *ag sig* (BesztSzj. 59.)

aggik² **Δ A:** 1372 u./ *meg aguan* [sz.] (JókK. 153); 1604 *Aggom* [▽] (Szcenci Molnár: Dict. *Veteráſco* a.) **J:** 1. 1372 u./ 'öregszi | alt werden' (↑); 2. 1670–1704 'megromlik (étel) | verderben (Speise)' (Nyr. 108: 491); 3. 1874 'összetöpped, összezsomósodik | zusammenschrumpfen, sich zusammenballen' (Nyr. 3: 182) **Sz:** ~**ott** [ma főleg *el-*] 1560 k. *megh aggot* (GyöngySzt. 2778.) | ~**aszt** 1604 *Aggasztalom* [sz.] 'öregít | alt machen' (Szcenci Molnár: Dict. *Vetero* a.)

■ Örökség a finnugor korból. | (≡) Cser. (KH.), (U.) *šonyſ* 'öreg' [fgr. **son3* vagy talán **sonk3*: 'öreg; öregszi']. (⊕) A szó eleji fgr. **s-* > m. Ø megfeleléshez vö. →*áll¹*, →*olvaszt* stb. A szó belseji *g* keletkezés módja tisztázatlan. Nagyobb valószínűsége a **ŋ* > **γ* > *g* hangváltozásnak van; vö. →*felleg*, →*szeg¹* stb. A szó belseji **γ* mellett szól a feltehetőleg azonos etimonra visszavezethető →*ó*. Számolhatunk egy **ŋ* > **ŋk* > *g* változással is (vö. →*ág*, →*fogoly²* stb.); ebben az esetben viszont kétséges az *ó* idetartozása. A szóvégi geminálódás másodlagos folyamat eredménye. Egy nomenverbális jellegű töre utalhatnak egyes származékok (*aggság, aggaszt*), amelyeknek alapszava mind a névszói, mind az igei funkciókat tartalmazta.

EtSz.; MSzFE.; TESz.; EWUng. • Vö. *aggik¹*, *avul*, *ebag*, *ó¹*

aggály → *aggik¹*

aggastyán **A:** 1536 *agoſtyán* (Pesti: Fab. 71); 1708 *ágoſtyán* (Pápai Páriz: Dict. *Exöleſco* a.); 1767 *Aggaſtyán* (Pápai Páriz–Bod: Dict.) **J:** <MN> 1. 1536 'öreg; öregségtől megtört | bejahrt; vor Alter gebrochen' (↑); 2. 1767 'sápadt; beteges | blass; kränkelnd' (↑); 3. 1833/ 'régi | alt' (NSz.) | <FN> 1. 1832 k. 'idős férfi | betagter Mann' # (MNY. 7: 91); 2. 1834 'aggleány | alter Junggeselle' (Kunoss: Szóf.); 3. 1840 'idős nő | bejahrtes Weib' (NSz.)

■ Belső keletkezésű, de keletkezés módja bizonytalan. | (⊕) Valószínűleg összefügg az *Ágoston* [SZN.]-vel. Talán közvetlenül ebből keletkezett közneveléssel a következő adat: 1474 *agiſtan* [SZN.] (BirkK. 1a). De számolhatunk népetimológias szóalakítással is egy nem adatolt *augustian(us)* 'Ágoston-rendi szerzetes' alapján; ehhez vö. lat. (h.) *Augustiniani (eremitae)* 'Ágoston-rendi szerzetesek' [< lat. *Augustinus*, Hippo püspöke (Kr. u. 354–430)]. (⊕) Jelentéstani nehézséget okoz, hogy a főnévi szófajra kései adataink vannak, valamint az a tény, hogy a melléknév jelentése korábban általánosabb volt: állatra és nőkre is vonatkozhatott. A szó keletkezésére és jelentésfejlődésére az →*agg* minden bizonnyal hatással volt.

EtSz.; Horger: MSzav. 11; TESz.; EWUng. • Vö. *augusztus*

aggaszt¹ → *aggik¹*

aggaszt² → *akaszt*

aggat → *akaszt*

aggik¹ Δ A: 1577–1580 *agganunk* [sz.] (NySz. 3. Agg a.); 1700 *aggik* [▽] (NySz. 3. Agg a.)
J: 'törődik vmivel | sich um etw kümmern'

aggaszt¹ A: 1541 *aggafztall'a* [sz.] (Sylvester: ÚT. 2: 125); 1700/ *aggasztom* (NySz.) J: 'nyugtalanít | beunruhigen' #

aggódik A: 1578 *agodalommal* [sz.] (Bornemisza: ÖrdKis. 148); 1584 *aggodalom* [sz.] (NySz.); 1621 *Aggódni* [sz.] (Szenczi Molnár: Dict.); 1651/ *aggódik* [▽] (NySz.); NYJ. *óg* (MTsz. *agg* a.) J: 'félelmet, szorongást érez | sich ängsten' # Sz: **aggodalom** 1578 (↑) | **aggodalmaskodik** 1834 *aggodalmaskodnék* (Regélő 1834. okt. 30: 701); 1854 *aggodalmaskodék* (Nsz.)

aggály A: 1818 k. *aggályos* [sz.] (Nsz. *aggályos* a.) J: 'fenntartás, kétség | Bedenken' Sz: ~os 1818 k. *aggályos* (↑)

■ A szócsalád alapja, az **aggik¹** vitatott eredetű. | 1. Belső keletkezésű, jelentésselkülönüléssel keletkezett. | ⊕ Az →*agg* vagy az *aggik²* (→*agg*) szóból jött létre. Az öregség ugyanis gyakran jár együtt testi összetöpreődéssel és aggodalmaskodással. Minden bizonnyal jelentéskeveredés történt az →*agg* szócsaládjába tartozó szavakkal (*aggság*, *aggik²*, *aggaszt*). 2. Örökség a finnugor korból. | ⊖ Vö. finn *ankea* 'nehéz; szoros, szigorú, nyomasztó'; észt *angu-* 'megsűrűsödik, megmerevedik' [fgr. **anke* 'szűk, szoros; szorultság; szűkül']. Az egyeztetést bizonytalanná teheti az, hogy a finnségi szavak germán eredetűek is lehetnek; vö. gót *aggwus* 'keskeny'. ⊕ A fgr. **ηk* > m. *g* (> *gg*) hangváltozáshoz vö. →*agg*. A jelentésekhez vö. →*töpreődik* : →*töpreng*; lat. *angustus* 'szűk, szoros' : *angor* 'szorongás, félelem'; stb. ⊖ ⊕ Mindkét magyarázat esetén egy eredetibb nomenverbális jellegű tövel számolhatunk.

■ Az **aggaszt** és az **aggódik** származékszavak. | ⊕ Egy *-sz*t műveltető képzővel, ill. *-ód(ik)* visszaható képzővel keletkeztek.

■ Az **aggály** nyelvújítási szó. | ⊕ Származékszó, végződése az *-ály* névszóképző.

▣ A SZÓCSALÁDHOZ MÉG | ⊕ Az *aggik¹* szónak a fgr. **sonkz* 'szűk; szorultság; szűkül' szóval való egyeztetése téves.

📖 MNy. 5: 126; FUF. 16: 82; TESz. *aggódik* a.; UEW. 12, 501; EWUng. • Vö. *agg*

aggik² → *agg*

aggódik → *aggik¹*

agilis A: 1796 k./ *legagilisebb* (Nsz.); 1873 *Ágyilis* (Nyr. 2: 93); 1892 *Ágilis* (Nyr. 21: 330); NYJ. *árgyirus* (MTsz.); *ágyilus* (NyF. 9: 11); *árgyélus* (MNy. 28: 192) J: <MN> 1. 1796 k./ 'mozgékony, fürge | beweglich, flink' (↑); 2. 1884 'buzgó, törekvő | eifrig, strebsam' (Nsz.) | <FN> 1833 'félnemes | Halbadeliger' (Nsz.)

■ Latin jövevényszó. | ⊖ Lat. *agilis* 'fürge, mozgékony', (h.) 'ua.; <alacsony származású világi emberek megnevezése>' [< lat. *agere* 'mozgásba hoz; üz, hajt; tesz, csinál, cselekszik; stb'; vö. →*ágál*]. ⊖ Megfelelői: ném. *agil*; fr. *agile*; stb.: 'buzgó, eleven'. ⊕ A szó belseji gy-s ejtéshez vö. →*angyal*, →*spongya* stb.; a g-s alakhoz vö. →*evangélium*, →*kollégium* stb. A szóvégi s-hez vö. →*április*, →*evidens* stb. A (N.) *árgyélus* változat az →*árgyélus* hatását tükrözheti. A főnévi jelentés olyan nem nemes emberre vonatkozott, aki nemes lányt vett feleségül vagy anyja nemes volt, és ennek révén nemesi jogokat gyakorolhatott.

📖 EtSz.; TESz.; EWUng. • Vö. *ágál*

agitáció → *agitál*

agitál **A:** 1589/ *agitaltatot* [sz.] (SzT.); 1716 *agitálta* magát (MNY. 75: 255) **J:** 1. 1589/ 'tárgyal | unterhandeln' (↑); 2. 1716 'tevékenykedik | sich betätigen' (↑); 3. 1757 'kever, lötyögtet (folyadékot) | umrühren; (über)schwappen lassen' (MNY. 68: 7); 4. 1848 'megnyer; buzdít | gewinnen; aufmuntern' # (Nsz.); 5. 1848 'lázít | aufwiegeln' (Nsz.)

agitáció **A:** 1708–1710/ *agitatója* [ɔ: *agitatiója*] (MNY. 69: 492); 1833 *agitatio* (MNY. 69: 492); 1868 *agitáció* (Nsz.) **J:** 1. 1708–1710/ ? 'lázítás | Aufwiegelei' (↑), 1833 'ua.' (↑); 2. 1838 'felkelés, lázadás | Aufruhr, Aufstand' (MNY. 69: 492); 3. 1842 'meggyőzés; buzdítás | Überzeugen; Aufmunterung' (Nsz.); 4. 1870 'politikai eszmék terjesztése | Verbreitung politischer Ideen, Losungen' (Nsz.)

agitátor **A:** 1822 *agitatoroknak* (NytudÉrt. 93: 29); 1848 *agitátorokat* (Nsz.) **J:** 1. 1822 'lázító | Aufwiegler' (↑); 2. 1843 'vmely (politikai) eszme terjesztője | Verbreiter einer (politischen) Idee' # (Nsz.)

■ A szócsalád legkorábbi tagja, az **agitál** latin jövevényszó. | (≡) Lat. *agitare* 'űz, hajt; mozgat, mozdít; stb.' [< lat. *agere* 'mozgásba hoz; űz, hajt; tesz, csinál, cselekszik; stb'; vö. →ágál]. (≈) Megfelelői: ném. *agitieren*; ang. *agitate*; fr. *agiter*; stb.: 'agitál'. (△) A 2. és 3. jelentés az elsődleges, a többi ezekből alakult metaforikusan.

■ Az **agitáció** és az **agitátor** nemzetközi szók. | (≡) ném. *Agitation*; ang. *agitation*; fr. *agitation*; stb. 'mozdítás, mozgatás, agitáció'; – vö. még lat. *agitatio* 'mozdítás, mozgatás, mozgás, tevékenység' | ném. *Agitator*; ang. *agitator*; fr. *agitateur*; stb.: 'agitátor'; – vö. még lat. *agitator* 'hajcsár, kocsis'. A modern jelentések az angolban és a franciában alakultak ki, és innen terjedtek el az európai nyelvekben. (⇒△) A magyarba a latinból és a németből kerültek át.

📖 Nyr. 48: 113, 77: 467; TESz. *agitáció* a.; EWUng. • Vö. *ágál*

agitátor → *agitál*

agrár-

I. ~demokrácia △ **A:** 1848/ *agrárdemokráciára* (NSz.) **J:** 'a mezőgazdasági dolgozókat érintő demokrácia | agrarischer Demokratismus'

II. ~kérdés **A:** 1872 *agrarkérdés* (PNapló 1872. márc. 28.: [1]); 1880 *agrarkérdés* (Nsz.) **J:** 'a földbirtokviszonyokkal, a mezőgazdaság(i) dolgozók) helyzetével kapcsolatos megoldatlan kérdések összessége | Agrarfrage'

III. ~politika **A:** 1876 *agrárpolitikai* [sz.] (BpSzemle 10/19: 182) **J:** 'a mezőgazdasággal kapcsolatos politika | Agrarpolitik' | ILYENÉK MÉG: ~**mozgalom** 'a mezőgazdaságon belüli termelési v. tulajdonviszonyok (meg)változ(tat)ását célzó eszme, esemény, folyamat stb. | Agrarbewegung' (1859: EME. I: 983); ~**ország** 'mezőgazdasági jellegű ország | Agrarland' (1878: MJogász 1878. aug. 11.: [1]); ~**olló** 'a mezőgazdasági termékek és az iparcikkek ára közötti, a mezőgazdaságra nézve hátrányos eltolódás | Agrarschere' (1926: KözgStatÉvk. 1926: 260)

■ Részfordítások előtagja, német jövevényszó. | (≡) Az összetételek német mintáihoz vö. ném. *Agrarfrage*, *Agrarpolitik* stb. Az összetételi előtag forrása a lat. *agrarius* 'mezőgazdasági'. (≈) Megfelelői: ang. *agrarian policy* 'agrárpolitika', *agrarian country* 'agrárvidék'; fr. *politique agraire* 'agrárpolitika', *question agraire* 'agrarkérdés'; stb. (⊂) Idetartozik: *agrár* 'a

mezőgazdaságot, különösen a földművelést érintő’ (1895: Nszt.), amely összetett szavak előtagjának önállósulásával keletkezett; az összetételekhez vö. →*agrár*-.

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *agronómus, demokrácia, egres, kérd, politika*

agresszió **A:** 1657–1658 *aggressio* (MNY. 68: 333); 1893 *Agresszió* (MNY. 69: 359) **J:** ’erőszakos szándék, jelleg, megnyilvánulás, magatartás | Aggression’

agresszor **A:** 1711 *aggressorok* (RákFLev. 3: 368); 1950 *agresszor* (HSz.) **J:** ’agressziót elkövető v. végrehajtó, támadó fél, személy, állam stb. | Aggressor’

agresszív **A:** 1848 *agressiv* háboru (Jelenkor 1848. ápr. 6.: 170); 1848 *agressziv* (Nszt.) **J:** <MN> ’erőszakos, támadó, sértő (magatartás, megnyilvánulás, cselekedet stb.) | aggressiv (als Adj.)’ (↑) | <HSz> 1848 ’erőszakosan, támadó módon | aggressiv (als Adv)’ (Nszt.)

■ A szócsalád legkorábbi tagja, az **agresszió** latin jövevényszó. | (≡) Lat. *aggressio* ’támadás, fegyveres roham’ [< lat. *aggressus* [befejezett melléknévi igenév] < lat. *aggre*di ’odamegy; megtámad vkit, vmit’]. (≈) Megfelelői: ném. *Aggression*; fr. *agression*; stb.: ’agresszió’.

■ Az **agresszor** és **agresszív** nemzetközi szók. | (≡) Vö. ném. *Aggressor*; ang. *aggressor*; fr. *agresseur*; stb.: ’agresszor’; – vö. még lat. *agressor* ’ua.’ | ném. *aggressiv*; ang. *aggressive*; fr. *agressif*; stb.: ’agresszív’, a németben ’agresszívan’ is. A latinból és a franciából terjedtek el. (⇒) Az *agresszor* a magyarba a latinból és a németből, az *agresszív* pedig francia, és német közvetítéssel került át. (∼) Idetartozik a (R.) *agresszíve* ’erőszakos, támadó, kihívó módon’ (1847: ProtestEIL. 1847. szept. 26.: 1037), amely a lat. *aggressive* ’ua.’ átvétele.

📖 TESz. *agresszív* a.; EWUng.

agresszív → **agresszió**

agresszor → **agresszió**

ágrólszakadt **A:** 1793 *ágról szakadtnak* (Nszt.); 1847 *ágrólszakadt* (Nszt.) **J:** **1.** 1793 ’szegényes külsejű; szegény | ärmlich aussehend, lumpig; arm’ # (↑); **2.** 1821 ’élhetetlen; ügyetlen | unbeholfen; ungeschickt’ (NSz.); **3.** 1833 ’cudar; pimasz | schuftig; rüpelhaft’ (Kassai: Gyökerésző 1: 127); **4.** 1838 ’jöttment; ismeretlen származású | hergelaufen; von unbekannter Herkunft’ (Nszt.)

■ Összetett szó. | (△) Az →*ág* ’nemzetség, család’ + *-ról* határozórag + *szakadt* ’elkülönült, leszakadt, kivált’ (→*szakad*) igenév jelölt határozós alárendelő összetétele. Keletkezésének az lehet a szemléleti alapja, hogy a családból, nemzetségből való kiszakadás vagy kiszakíttottság jogvesztéssel és szegénységgel járhat. A →*szakad* ige *-ról/-ről* ragos vonzata a valahonnan való származás kifejezésére is szolgált; vö. *mely ágról szakad?* ’a család- v. nemzetségfa melyik ágáról, ágából származik?’ (1753: NSz. *ág* a.). (△) Az a feltevés, hogy az összetétel egy régi halálbüntetési móddal függ össze, aligha valószínű.

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *ág, szakad*

agronómus **A:** 1833 *agronomus* (KözhEsmT. 9: 98 *Parmentier* a.); 1865 *agronom* [ES. NEM M.] (Babos: KözhSzt.); 1893 *Agronóm* (PallasLex. *Agronómia* a.); 1915 *agronómusok* (Nszt.);

NYJ. *agromókus*, *ágronókus* (ÚMTsz.) **J**: 'okleveles mezőgazdasági szakember, gazdálkodó | Agronom'

■ Nemzetközi szó. | (≡) Ném. *Agronom*; fr. *agronome*; or. *αγρονομ*; stb.: 'agronómus'. Vö. még lat. (k.) *agronomus* 'a szántókra, földekre felügyelő hivatalnok' [< gör. *ἀγρονόμος* 'földbirtokokra felügyelő hivatalnok, gazdatiszt', tkp. 'mezei, mezőn lakó']. Az európai nyelvekben valószínűleg a német terjesztette el. (⇒) A magyarba főleg német közvetítéssel került át, részben latinosított végződéssel. (⊕) A szó használata az orosz hatására vált gyakoribbá. Az *agromókus* alak tréfás népetimológiával keletkezett.

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *agrár*-

agy **A**: 1138/ ? *Ogus* [sz.] [szN.] (MNY. 32: 132); 1213/ ? *Agya* [sz.] [szN.] (VárReg. 268.); 1230 k. *cuchaga* [ɔ: *tuchaga*] (MNY. 77: 375); 1405 k. *aglag* [ʔ ɔ: *agy*-lág] (SchlSj. 280.); 1416 u./ *agahoz* (MüncK. 34va); 1540–1555 *ágyak* (NySz. *agy* a.); 1550 k. *agia* [□] (KolGl.); 1807 *agyájába* (NySz.) **J**: **1.** 1138/ ? 'koponya; fej | Schädel; Kopf' (↑), 1405 k. 'ua.' (↑); **2.** 1230 k. 'kerékagy | Nabe' (↑); **3.** 1594 'kézi lőfegyver tusa | Gewehrkolben' # (MNY. 61: 110); **4.** 1604 'kötőfék | Halfter' (Szenczi Molnár: Dict.); **5.** 1628 'agyvelő; ész | Gehirn; Vernunft' # (MFl.) **Sz**: ~**al** 1779 *agyalták* 'megver | verprügeln' (SzT.) | **ki~al** 1815 [sz.] 'kieszel, kigondol | ausklügeln, ersinnen' (ItK. 6: 478) | ~**as** 1560 k. *agyas* (GyöngySzt. 4425.)

■ Valószínűleg örökség a finnugor korból. | (≡) Zürj. (KP.) *už* 'előtér, elől levő vmi'; votj. (S.) *až* 'ua.; elülső része <a ruhának>'; cser. (KH.) *anzâl* 'vminek az elülső része, elő-'; finn *otsa* 'homlok, halánték' [fgr. **ońca* 'elő-; vminek az elülső része']. (⊕) A fgr. **ńc* > m. gy hangváltozáshoz vö. →*agyar*, →*ágyék* stb. A magyarban 'elülső rész; homlok, halánték' > 'koponya' > 'agyvelő' jelentésszűküléssel számolhatunk; a jelentéshez vö. or. *λοβ* 'homlok, halánték'; cseh *leb* 'koponya'; újgör. *κοῦτελο* 'homlok, halánték; koponya'; stb. A *kiagyal* származék feltehetőleg a ném. *ausklügeln* 'kieszel, kigondol' hatására utal. – A szó 3. jelentése az →*ágy* hasonló jelentésével keveredhetett. (⊕) A fgr. **ajne* 'halánték' szóval való egyeztetése kevésbé meggyőző.

📖 EtSz.; TESz. *kiagyal* a.; UEW. 5, 339; EWUng.

ágy <NSZ> **A**: 1276 ? *Asceag* [HN.] (Csánki: TörtFöldr. 2: 633); 1372 u./ *agyat* (JókK. 3); 1808 ? *Algy* (Sándor I.: Toldalék); 1831 *Álgy* (Kreszn.) **J**: **1.** 1276 ? 'folyómeder | Flußbett' (↑), 1791 'ua.' (Nszt.); **2.** 1372 u./ 'fekvőhely | Bett, Lagerstätte' # (↑); **3.** 1548 ? 'ágyútalp | Lafette' (Oklsz. *ágyú* a.), 1589 'ua.' (SzT.); **4.** 1566 'ecetágy; üledék | Essiglager; Bodensatz' (Oklsz. *ecetágy* a.); **5.** 1585 'ágyás | Beet' (Cal. *rapina* a.); **6.** 1629 '(a család jelképeként) | <als Symbol der Familie>' (SzT.); **7.** 1785 'alom, almózis | Streu(bettung)' (MNY. 65: 225); **8.** 18. sz. ? 'ágynemű | Bettzeug' (MNY. 37: 36), 1800 'ua.' (Márton J.: MNSz.–NMSz.); **9.** 1807 'szérűn kitergetett gabona(kévék) | ausgebreitetes Getreide, ausgebreitete Garben (auf der Tenne)' (Márton J.: MNSz.–NMSz.) **Sz**: ~**acska** 1416 u./ *agalkaianac* (BécsiK. 38) | ~**as** 1490 *agyasának* <FN> 'vkinek a szeretője | Konkubine' (SzalkGl. 134.); 1493 k. *agya/hazaabool* <MN> 'ágygal ellátott | mit Betten ausgestattet' (FestK. 317) | ~**az** 1693 *ágyazza* (Gyöngyösi: ÖK. 2: 21) | ~**ás** 1720 *ágyásokban* (NySz.) | ~**al** 1708 *Elágyalni* [sz.] (Pápai Páriz: Dict. *Dēformo* a.)

ágy <IGE> × **A**: 1840 *Béagy* (NSz.) **J**: **1.** 1840 'gabonát a szérűn elterít | Getreide ausbreiten (auf der Tenne)' (↑); **2.** 1906 'ágyat vet, beágyaz | (zu)betten' (NyF. 29: 29)

■ Örökség a finnugor korból. | (≡) Vog. (T.) *al̥-t* 'ágy'; zürj. (Sz.), (Ud.) *vol* 'rénszarvasbőr <ágy>', (Sz.) *vol'pas* 'ágy' (*pas* 'szörme'); votj. (Sz.) *val'* '(szét)terít <takarót>', *val'es* 'ágy' [fgr. **aδ'3* vagy **oδ'3*: 'vmivel letakart, fekvésre, alvásra alkalmas hely; fekvőhelyet elkészít']. (⊕) A fgr. *δ'* > m. gy hangváltozáshoz vö. →*hagy*. A szó belseji *l* másodlagos fejlemény. A névszói

jelentések főleg metaforikusan keletkeztek az eredetibb 2. jelentésből. A 3. jelentéshez vö. →*agy*. A 6. jelentésnek német mintája is lehetett; vö. ném. *aus ehelichem Bett* 'törvényes házasságból <származik>', tkp. 'házassági ágyból'. A kései és szórványos adatoltságú *ágy* ige használata ősi maradvány lehet, és talán arra utalhat, hogy az *ágy* eredetileg nomenverbális jellegű szó volt.

📖 EtSz.; MSzFE.; TESz.; NytudÉrt. 88: 32; EWUng. • Vö. *ágynemű*, *-nemű*

agyabugyál **A:** 1669 *megagyabugyálá* (NySz.); 1840 *Egyebugyál* (NSz.); NYJ. *hegyebugyál* (MTsz.) **J:** 1. [főleg *el~*, *meg~*] 1669 'üt-ver | prügeln' (↑); 2. 1788 'összekülönbözik, összevész | sich verzanken' (NyF. 14: 38)

■ Belső keletkezésű, de keletkezésmódja bizonytalan. | ☐ Talán játszi szóalkotással keletkezett ikerszó. Az előtag az *agyal* 'üt, ver' (→*agy*) lehet, az utótag ebből keletkezhetett. A magyarázat gyenge pontja, hogy *agyal-bugyál* változat nem mutatható ki. – Az alakváltozatok közül az *egyebugyál* elhasonulással, a *hegyebugyál* pedig népetimológiával keletkezett.

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *agy*

agyafűrt **A:** 1538 *agya furot* (Pesti: Nomenclatura J1); 1584 *Agyafurt* (NySz.) **J:** 1. 1538 'örült; bolond | irrsinnig; närrisch' (↑); 2. 1616 'ravasz | durchtrieben, schlau' # (NySz.); 3. 1784 'makacs | stur' (Baróti Szabó: Kisdedsz. 8)

■ Összetett szó. | ☐ Az *-a* birtokos személyjeles →*agy* + *fűrt* (< →*für*) igenév alanyos alárendelő összetétele. Eredetileg a koponyalékelésre vonatkozott, amelyet egykor az örültek gyógyítását megkísérelve, ill. – a jövődöbeli sámánok esetében – az örültség mesterséges előidézésére hajtottak végre. Hasonló szerkezetű összetételek és jelentések: *fejefűrt* 'ostoba, esztelen' (1538: Pesti: Nomenclatura V3 *Furiosus* a.); *eszefűrt* 'ravasz' (1748: NySz.). ☹ Kései mesterséges szóalkotás eredménye az *agyalágyult* 'agylágyulásban szenvedő; elbutult, hülye' (1872: PNapló 1872. dec. 29.: [1]) összetett szó. Ez kapcsolatban van az *agylágyulás* 'az agyállomány teljes felbomlása' (1846: Honderü 1846. márc. 4.: 180) összetétellel, amely főleg orvosi szakszóként használatos. Vö. még *agyahígult* 'gyengeelméjű' (1880: NSz.). Ezek a szavak minden bizonnyal a lat. (tud.) *enkephalomalacia* [vö. gör. *ἐγκέφαλος* 'agy' + gör. *μαλακός* 'lágys'] alapján jöttek létre; vö. még ném. *Gehirnerweichung* 'agylágyulás'.

📖 MNy. 10: 414; Kertész: Szok. 162; TESz., *agyalágyult* a. is; EWUng. • Vö. *agy*, *fűr*

agyag **A:** 1205–1235/ *Ogegus* [sz.] [HN.] (FNESz. *Agyagosszergény* a.); 1227 *ogogovs* [sz.] [HN.] (Oklsz.); 1227/ *Agyagwsberch* [sz.] [HN.] (Oklsz.); 1252 *Agogus* [sz.] [HN.] (Oklsz.); 1294/ *Ogoguerum* (Oklsz. Pótl.); 1307 *Agiakus* [sz.] [HN.] (MonStrig. 2: 577); 1330 *Ogyaglyuk* [HN.] (Oklsz.); 1395 k. *agag* (BesztSzj. 197.); 1589 *aggiagot* (SzT.); NYJ. *agyig* (MTsz.); *agyik* (ÚMTsz.) **J:** 'finom szemcséjű üledékes közet | Ton, Lehm' #

■ Ismeretlen eredetű. | ☐ Valószínűleg igen régi eleme a magyar szókészletnek. ☐ Ugor kori örökségként való egyeztetése téves.

📖 TESz.; Vir. 1973: 169; EWUng.

agyar **A:** 1456 *agjarkodikh* [sz.] (SermDom. 2: 465); 1530 *agyarara* (MFl.) **J:** 'egyes emlőállatok meghosszabodott szemfoga | Hauer, Hauzahn' # **Sz:** ~**kodik** 1456 k. 'fogát csikorgatja | mit den Zähnen knirschen' (↑); 1529 e. 'dühöng, fenekedik | wüten, anfeinden' (VirgK. 26) | ~**kodás** 1456 k. *Agjarkodás* 'dühöngés | Wut' (SermDom. 2: 528)

■ Örökség a finnugor korból. | (≡) Vog. (T.) *ańśér* 'nagy (szem)fog, agyar'; osztj. (O.) *ǎńśár* 'hátral az övön hordott medvefog'; zürj. (Pr.) *voźir* 'agyar; szemfog'; votj. (Sz.) *vaźer* 'agyar' [fgr. **ońca-r3* 'agyar']. A *-r3 névszóképző a finnugor korban járult az **ońca* 'vminek az elülső része' tőhöz (vö. →*agy*). (⊕)

EtSz.; MSzFE.; TESz.; EWUng. • Vö. *acsarkodik, agy*

ágyék A: 1490 *agychanak* (SzalkGl. 74.); 1512 k. *agiekat* (WeszprK. 101); 1533 *agioka* (Murm. 909.); 1575 *algyek* (NySz.) J: 'az emberi nemi szervek környéke | Lende' #

■ Örökség, ugor kori tő magyar képzővel. | (≡) A tőhöz vö. vog. (T.) *ońcī* 'fenék', (É.) *ūńś* 'far' [ugor **ańc3* 'fenék, altest']. (⊕) Az ugor **ńc* > m. **gy* hangváltozáshoz vö. →*hagymáz*, →*magyar* stb. A szó végződése a -k névszóképző; vö. →*fészek*, →*lélek* stb. Testrészneveknél gyakori a névátvitel vagy az egésznek és egy részének azonos elnevezése. Finnugor nyelvek testrészt jelölő szavainak jelentései közötti különbségekhez vö. →*segg*, →*tomp*; vö. még finn *hāntää* 'farok': vog. (T.), (KL.) *šiš*, (É.) *sis* 'hát'; stb.

EtSz.; MSzFE.; TESz.; EWUng. • Vö. *agy*

ágynemű A: 1748 *ágynéműjét* (SzT.); 1791 *ágyneműtskéje* [sz.] (SzT.); 1808 *Ágynemű* (Sándor I.: Toldalék); NYJ. *ágyinemű* (ÚMTsz.) J: 1. 1748 'ágyhoz tartozó, textiltől készült felszerelés | Bettzeug' # (↑); 2. 1763 'fekvőhely | Lagerstätte' (NSz.)

■ Összetett szó. | (⊕) Az →*agy* + →*-nemű* szavakból jött létre szintaktikai tekintetben közelebből meg nem határozható alárendeléssel. Az utótaggal alkotott egyéb főnevesült összetételekhez vö. →*-nemű*. – A 2. jelentés lehet az eredetibb, az 1. jelentés ebből jött létre metonímiával. A népnyelvi *ágyinemű* változat az eredeti szemlélet elhomályosulása után keletkezett.

TESz.; EWUng. • Vö. *agy, -nemű*

agyon A: 1551 üttetet *agyon* (NySz. 3: 905) J: 'halálra | zu Tode, tot-' # – De vö. 1506 *agyon* 'fejbe, fejen | auf den Kopf' (WinkIK. 247)

■ Határozóragos főnév szófajváltásának eredménye. | (⊕) Az →*agy* 'koponya, fej' -n határozóragos *agyon* (↑) alakjából keletkezett. A 'fejbe, fejen <üt>' > 'halálra, halálíg <üt, ütlegel, ver>' jelentésváltozás, ill. a szó határozói funkciójának kialakulása az →*üt*, →*ver* igékkel alkotott szó szerkezetekben ment végbe, amelyek az agysérülések súlyosságára utaltak. Eredeti konkrét tartalmának fokozatos háttérbe szorulásával előbb határozószóvá, majd – áttekerve egyéb, szintén a pusztítás jelentéskörébe tartozó igékre is – igekötővé vált. Igekötőként a cselekvés befejezettségét, ill. túlzott ismétlődését jelöli; vö. *agyonlő* 'lövessel megöl' (1775: Nszt.); *agyonhallgat* 'szándékosan nem említ ktit, vmit' (1848–1849: Nszt.); stb.

EtSz. *agy* a.; Horger: MSzav. 12; Klemm: TMondt. 258; TESz.; Benkő-Eml. 317; EWUng. • Vö. *agy*

ágyú A: 1456 k. *aldeual* (SermDom. 1: 352); 1476 k. *algjwkwal* (SzabV.); 1519 k. *Algjyath* (DebrK. 549); 1527 *anyofokkal* [sz.] (ÉrdyK. 527); 1533 *Audee* ewttő (Murm. 2410.); 1535 k. *Alygyw* (Zay: Lánd. 62); 1553/ *anyufagot* [sz.] (Tinódi: Cronica T2a); 1590 *Agiu* pattanás (Szikszai Fabricius: LatMSzj. 111); 1593 *Ayw* golobist (SzT.); 1680 *aggyu* Port (SzT.) J: 1. 1456 k. 'puskaporral működő kőhajító gép | mit Schießpulver wirkende Steinschleuder' (↑); 2. 1514–1519 'eszköz, szerszám | Werkzeug, Gerät' (CornK. 428); 3. 1800 'hosszú csövű

tüzérségi lőfegyver; löveg | Kanone mit Sprengsatz' # (Márton J.: MNSz.–NMSz.) **Sz:** ~**z** 1779 *Ágyúzó* [sz.] (NySz.) | ~**s** 1527 <FN> (↑); 1745 *ágyus* <MN> (NySz.)

■ Bizonytalan eredetű, talán ótörök jövevényszó. | (≡) Vö. ujj. *altay* 'eszköz; csel'; csag. *alday* 'csalás'; oszm. *aldak* 'hazugság'; stb. [< török **al* 'eszköz; csel']. (⊕) A származtatásnak hangtani és jelentéstani nehézségei vannak; a szóvéghöz azonban vö. →*borjú*, →*gyapjú*. Eredetileg különböző célokra alkotott eszközök, szerkezetek megnevezésére használhatták (2. jelentés). Ebből fejlődött ki az 1. és 3. jelentés. (⊕) Az →*áld* ige származékaként való magyarázata téves.

📖 KCsA. 1: 71; TESz.; Ligeti: TörK. 316; EWUng.; Róna-Tas–Berta: WOT. • Vö. *ál*

ah → *á*

aha → *á*

áhít **A:** 1416 u./¹ *aieit* (BécsiK. 61), de vö. →*ájtatos*; 1508 *aytatonkot* [sz.] (DöbrK. 420); 1527 *ayoytozyek* [sz.] (ÉrdyK. 558); 1604 *Ahétozom* [sz.] (Szenczi Molnár: Dict.); 1619 *avitasa* [sz.] (NySz.); 1639 *ahítani* [sz.] (NySz.); 1801 *Ohítani* [sz.] (NSz.) **J:** 'vágyakozva óhajt vmit | herbeischnen' # **Sz:** ~**at** 1416 u./¹ *aieitatoknac* 'vágy | Sehnsucht' (BécsiK. 157); 1508 'áhitatosság | Andacht' (DöbrK. 420) | ~**ozik** 1456 k. *ayeytoznak* (SermDom. 2: 323)

■ Onomatopoetikus eredetű. | (⊕) A tö azonos az →*á*, →*ájul* stb. tövével. A végződés gyakorító funkciójú műveltető igeképző. A szó belseji *h* esetenként *j* és *v* hiátustöltő hangokkal váltakozik. Az *áhítat* származék 'áhitatosság' jelentése a vallásos szóhasználatban alakult ki.

📖 MNy. 50: 263; TESz.; EWUng. • Vö. *á*, *ájtatos*, *ájul*

aj → *á*

áj¹ × A: 1833 *Áj* (Kassai: Gyökerésző 1: 135) **J:** 'kiváj, kiüregel | aushöhlen'

■ Valószínűleg belső keletkezésű, keletkezésmódja azonban vitatott. | **1.** Szóvegyülés eredménye. | (⊕) Az →*ás* és a →*váj* ige alaki és jelentésbeli keveredése útján jött létre. **2.** Szóhasadás eredménye. | (⊕) Az →*ás* igéből keletkezett. Hangalakjához vö. →*ejt* : →*esik*, →*váj* : →*vásik* stb. (⊖) (⊕) Uráli egyeztetése és ótörök származtatása kevésbé valószínű.

📖 MNy. 9: 253; EtSz.; TESz. *áj* a.; StUASuppl. 1: 10; EWUng. • Vö. *ás*, *váj*

áj² Δ A: 1055 ? *aiu* [ʔ ɔ: *aiu*] [HN.] (TA.); 1224/ *Peteraya* [HN.] (OklSz.); 1362 ? *Huzuoi* [HN.] (NySz.); 1529–1541 *aiayt* (RMNy. 2/2: 46); 1585 *Nyil áy* (Cal. 268); 1588 *agyauual* (MFl.); 1686 *ájos* [sz.] (OklSz.); 1763 *A* (NSz.); 1831 *állly* (Kreszn.) **J:** **1.** 1055 ? 'völgy; szakadék | Tal; Schlucht' (↑), 1224/ 'ua.' (OklSz.); **2.** 1364 'nyílás; köz, hézag | Öffnung; Zwischenraum' (Wenzel: ÁÚO. 11: 38); **3.** 1585 'rovátka; bevágás | Falz; Kerbe' (↑); **4.** 1805 'fék | Zaum' (NSz.) **Sz:** ~**os** 1319 ? *Ayasheg* [HN.] (OklSz.); 1686 *ájos* 'megjelölt | angezeichnet' (↑)

■ Örökség az uráli korból. | (≡) Oszjtj. (DN.) *oŋ* 'száj, torkolat'; zürj. (Sz.) *vom* 'száj, nyílás'; votj. (Sz.) *jm* 'ua.'; ? cser. (KH.) *ajŋ* 'torkolat'; md. (E.) *onkšt* 'többes szám', (M.) *ovks* 'zabla';

lp. (norv.) *vuonås* 'kötőfék v. kötél a kutya szájkosarán'; – jur. *hā?* 'száj'; szelk. *āq* 'folyótorkolat'; kam. *aj* 'ua.'; stb. [uráli **aje* 'nyílás, bevágás, mélyedés']. (≈) Megfelelői: juk. *aja* 'száj'; török *ayiz*; mong. *ang* 'nyílás'; tung. *amja* 'száj, torkolat'; stb. (△) Az ősm. **γ* (< uráli **γ*) hangzóközi helyzetben kiesett, és az így keletkezett hiátust *j* töltötte ki. Az *áj* alak későbbi nyúlás eredménye. (◡) Idetartozik az *áj*² -ók, ill. -óka képzős származéka, az *ajók* 'szardella' (1838: Tzs.), ill. *ajóka* 'ua.' (1863: SzinháziL. 1863. okt. 25.: [4]). A szardella azért kapta ezt a nevet, mert ennek a tengeri halnak a felső állrésze feltűnően nagy; vö. *ajók* 'nagy, vastag ajkú' (1862: CzF.). (⊙) Az *ajóka* a kereskedelem ritkán használt szava.

📖 NyK. 67: 325; MSzFE. *aj* a., *áj* a.; TESz. *aj*¹ a., *ajóka* a. is; EWUng. • Vö. *ajak*, *ajz*, *old*

ajak [4] **A:** 1228 ? *Aika* [SZ.] [HN.] (ÓMOlv. 79); 1270–1272/ ? *Ayac* [HN.] (ZichyOkm. 1: 215); [1288–1304] *Oyok* [SZN.] (Györffy: ÁMTF. 1: 64); 1290 *Oyk* [HN.] (BánffyOkl. 1: 23); 1314/ *Ayakas* [SZ.] [SZN.] (OkISz.); 1353 *Aykas* [SZ.] [SZN.] (OkISz.); 1372 u./ *ajakymott* (JókK. 42); 1766 *ajjaka* (NSz.); 1862 *ajk* (CzF.) **J:** 1. 1228 ? 'száj; a szájníylás vékony bőrrű széle | Mund; Lippe' # (↑), 1372 u./ 'ua.' (↑); 2. 1577 k. 'szeméremajak | Schamlippe' (NyIrK. 25: 176); 3. 1590 'edény' nyílása | Öffnung (eines Gefäßes)' (KárBibl. 1: 308b); 4. 1787 'áll | Kinn' (NSz.) **Sz:** ~os 1314/ [SZN.] (↑); 1405 k. *aiakas* <MN> (SchlSjz. 336.); [többses számban] 1862 'forrt szirmú növények családja | Lippenblütler (Lamiaceae)' (CzF.) | ~ú, **ajkú** [csak szókapsolatokban] 1409 *Nyulayakw* [SZN.] (MNY. 67: 234); 1822 vendég *ajkú* (Nszt.)

■ Származékszó. | (△) A 'nyílás' jelentésű →*áj*² főnévből keletkezett -k kicsinyító képzővel és jelentésszűküléssel. A 3. jelentés metaforikusan, a 4. jelentés metonimikusan jött létre az 1. jelentésből. (⊙) Az *ajakos* származék főleg növénytani szakszóként használatos.

📖 EtSz.; TESz.; EWUng. • Vö. *áj*²

ajándék **A:** 1093/ *Aianduc* [SZN.] (MNL (OL) Dl. 208291, 39. old.); 1138/ *Aianduk* [SZN.] (MNY. 32: 203); 1372 u./ *ayandekot*; *ayandokŷ* (JókK. 159, 31); 1541 *aiandik* (NySz.); 1758 *jándékon* (SzT.); 1790 *éjándékba* (MNY. 36: 139) **J:** 1. 1138/ 'kedveskedésből adott tárgy | Geschenk' # (↑); 2. 1372 u./ 'áldozati adomány | Opfergabe' (JókK. 24) **Sz:** ~oz 1372 u./ *ayandekoztal* (JókK. 75) | ~csa 1416 u./¹ *aiandokiakat* 'kisebb ajándék | kleineres Geschenk' (BécsiK. 70) | ~ozás 1470 *ayandokozaferth* (SermDom. 2: 315)

■ Fiktív töből keletkezett származékszó. | (△) A tö ismeretlen eredetű, és megegyezik az →*ajánl* tövével. A végződés az -ék ((R.) -dok) deverbális névszóképző. A *jándék* alakváltozat a névelőnek felfogott szó eleji *a* elhagyásával keletkezett; vö. →*patika*.

📖 EtSz. *ajánl* a.; TESz.; EWUng. • Vö. *ajánl*

ajánl **A:** 1372 u./ *ayanla* (JókK. 42); 1516 *alyanlad* (GömK. 112); 1518 k. *ayanwan* [SZ.] (PeerK. 128); 1519 *alanlotta* (JordK. 621); 1530 *ayalasának* [SZ.] (KL. 86.); 1546 *agyanlom* (LevT. 1: 35); 1586 *aiall* (NySz.); 1742 *ajánolván* [SZ.] (NySz.) **J:** 1. 1372 u./ 'javasol; rábíz | empfehlen; anvertrauen' # (↑); 2. 1416 u./¹ 'áldoz | opfern' (BécsiK. 16); 3. 1577 'ígér | versprechen' (KolGl.) **Sz:** ~at 1416 u./¹ *aianlat* 'áldozat | Opfer' (BécsiK. 129); 1807 *Ajánlatokat* 'fogadalom | Angelobung' (NSz.); 1813 'felkínálás | Angebot' (NSz.) | ~ás 1493 k. *ayanlaafan* 'felajánlás | Anerbieten' (FestK. 151); 1778 'mű, műalkotás' dedikációja | Widmung' (Nszt.); 1785 'ajánlólevél | Empfehlungsschreiben' (Nszt.) | ~ó 1538 *ayanlo* <FN> 'ajánlatot, javaslatot tevő személy | Empfehler' (Pesti: Nomenclatura H[1]) | ~ott 1778 *ajánlt* <BEF MN-I IGENÉV> 'megtett {pl. ígélet} | getan' (SzT.); 1881 *ajánlott* <MN> 'könyvelt,

nyilvántartott ⟨postai küldemény⟩ | eingeschrieben ⟨Brief⟩' (Nsz.) | ~**kozik** 1814 *ajánlkoznak* (HazKülfTud. 1814. szept. 10: 162) | ~**atos** 1815 *ajánlatos* (NSz.)

■ Fiktív töből keletkezett származékszó. | ⊕ A tö ismeretlen eredetű, és megegyezik az →*ajándék* tövével. A végződés -l igeképző. Az *ajál* és *ajánol* alakváltozatok a mássalhangzótorlódás különféle feloldását mutatják. ☞ A származékok közül az *ajánlott*, az *ajánlatos* és az *ajánlkozik* nyelvújítási alkotás. ⊖ Idetartozik a (N.) *ajáról* 'ajánl(gat)' (ÚMTsz.).

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *ajándék*

ájer × **A**: 1565 *àer* (MNY. 14: 97); 16. sz. *ájernak* (Magyary-Kossa: OrvEml. 2: 246); 1719 *Áert* (SzT.); 1824 *Áér* (SzT.); NYJ. *ájjer* (ÚMTsz.); *ajër* (ÚMTsz.) **J**: 1. 1565 'levegő; légkör | Luft; Atmosphäre' (↑); 2. 16. sz. 'gyógyító hatású folyadék | heilkräftige Flüssigkeiten' (↑); 3. 1873 'szél | Wind' (Nyr. 2: 185); 4. 1899 'bűz | Gestank' (Nyr. 28: 368)

■ Latin jövevényyszó. | ≡ Lat. *aer* 'az alsó légréteg, légkör; illat; időjárás, fuvalat', (h.) *aër* 'levegő; ég(bolt); időjárás; stb.' [< gör. *ἀήρ* 'az alsó légréteg; légkör']. ≈ Megfelelői: ang. *air*; fr. *air*; stb.: 'ua.'. ⊕ A szó belseji *j* hiátustöltő hang. A 2. jelentés talán egyes gyógyhatású folyadékok kellemetlen szagával lehet összefüggésben; vö. még a 4. jelentést.

📖 EtSz.; TESz.; EWUng. • Vö. *ária*

ajnároz **A**: 1825 *Ajnározní* [sz.] (Nsz.) **J**: 1. 1825 'gondoz | pflegen' (↑); 2. 1876 'rendez(get) | ordnen' (Nyr. 5: 471); 3. 1879 'kényeztet, dédelget | hätscheln' (Nsz.)

■ Bizonytalan eredetű, esetleg kun jövevényyszó magyar képzővel. | ≡ Vö. kun *ayan-*, *ayana-* 'kímél' [< török eredetű; vö. csag. *aya-* 'figyelembe vesz', *ayan-* 'kímél; kíméli magát'; kirg. *ayan* 'ua.'; alt. *aya-* 'sajnál, együttérez'; stb.]. ⊕ A szó végződése *r + z* gyakorító képző; vö. *futkároz* (→*fut*), →*toboroz* stb. A származtatást gyengíti a török szavak gyér adatoltsága, valamint a magyar szó kései felbukkanása az írásbeliségben. Az *ajnároz* szóföldrajza támogathatja a kunból való eredeztetést. ⊕ Más török szóból való származtatása téves.

📖 TESz.; StUASuppl. 1: 13; EWUng.; Torma J.: Mándoky 53; Róna-Tas–Berta: WOT.

ájtatos **A**: 1372 u./ *ayaýtatos*; *ájetatoffagot* [sz.]; *ayoytatus*; *ayüýtatosffagert* [sz.] (JókK. 158, 134, 8, 26); 1416 u.¹ *aieitatoffagoknac* [sz.] (BécsiK. 159); 1493 k. *ahythathos* [sz.] (FestK. 20); 1510 *aytatoffa* (MargL. 170); 1528 *Ajýtatos* (SzékK. 153); 1689 *aétatosság* [sz.] (NySz.); 1754 *ájtatos* (Grétsy: Szóhas. 119); 1879 *ájtotos* (Kelemen J.: Monds. 308) **J**: 1. 1372 u./ 'buzgón vallásos; vallásos elmélyüléssel telt | andächtig' (JókK. 8); 2. 1839/ 'szenteskedő | scheinheilig' (Grétsy: Szóhas. 121); 3. 1883 'feltétlen csodálatot kifejező | volle Bewunderung ausdrückend' (Nsz.) **Sz**: ~**ság** 1372 u./ (↑) | ~**kodik** 1531 *ayétatoskodik* 'elmélyülten) imádkozik | (inständig) beten' (ThewrK. 181); 1957 [sz.] 'álszenteskedik | heucheln' (Nsz. *ájtatoskodás* a.)

■ Származékszó. | ⊕ Az →*áhít* (R.) *ájojtat* ~ *ájejtat* 'áhítat' származékából alakult denominális -s melléknévképzővel. Az *ájtatos* alak az eredeti változatokból szóösszerántással jött létre. Az 1. jelentés vallási szóhasználatban keletkezett.

📖 MNY. 50: 264; Grétsy: Szóhas. 118; TESz.; EWUng. • Vö. *áhít*

ajtó [6] **A**: 1315 *Kysaytoud* [sz.] [HN.] (Oklsz.); 1319/ *Kyusaytou* [HN.] (Oklsz.); 1372 u./ *aytorol* (JókK. 85); 1416 u.¹ *aitait* (BécsiK. 37); NYJ. *áttó* (MTsz.); *ajtal*, *éjtukat* (ÚMTsz.) **J**:

'be- és kijutást lehetővé tevő nyílás, ill. ezt elzáró (fa)szerkezet | Tür' # **Sz:** ~**cska** 1416 u./¹ *aitoikakat* (BécsiK. 175) | ~**s** 1404 *Aythos* [HN.] (FNESz.); 1508 *aytos* 'ajtóőrző, ajtónálló | Türsteher' (DöbrK. 465)

■ Relatív fiktív töből keletkezett származékszó szófajváltásának eredménye. | (⊕) Egy -ó képzős folyamatos melléknévi igenév főnevesülése. A '(ki)nyit' jelentésű relatív tö -t műveltető igeképzővel keletkezett. Az abszolút tö valószínűleg örökség az ugor korból; vö. vog. (T.) *aj-* 'megszabadul, kiszabadítja magát', *ajt-* '(ki)old, (ki)szabadít' [ugor **aj3* 'kiszabadítja magát, megszabadul']. A -t műveltető képző talán már az ugor korban a tőhöz kapcsolódott. A szó eredetileg a sátor vagy kunyhó bejáratí nyílását jelölhette. (⊕) Finnugor egyeztetése kevésbé valószínű, az →*áj*² főnévből való származtatása pedig téves.

📖 TESz.; MNy. 63: 209; UEW. 901; EWUng. • Vö. *ajtófél*

ajtófél **A:** 1512 k. *aito felon* (WeszprK. 71); 1604 *A'ytofélfa* (Szenczi Molnár: Dict.) **J:** 'ajtófélfa | Türpfosten'

■ Összetett szó. | (⊕) Az →*ajtó* + *fél* jelöletlen birtokos jelzős alárendelő összetétele. Az utótag vitatott eredetű; 1. örökség a finnugor korból: md. (M.) *päl* 'cövek; faék'; finn *pieli* 'egyenesen álló oszlop'; észt *peel* 'pózna, rúd' [< fgr. **pēle* vagy **pele*: 'oszlop, rúd']; 2. esetleg azonos a →*fél*² főnévvel.

📖 EtSz. 3. *fél* a.; MSzFE. *fél*² a.; TESz.; EWUng. • Vö. *ajtó, fél*²

ájul **A:** 1559 el *ayult* volna (Székely I.: Krón. 213b); 1600 k. el *alliült* [sz.] (BrassSzt. 10); 1708 *Ájülok* [sz.] (Pápai Páriz: Dict.); NYJ. *áhül, ájolás* [sz.] (ÚMTsz.) **J:** 1. 1559 'elalél | in Ohnmacht fallen' # (↑); 2. 1577 'megrémul | erschrecken' (KolGl.); 3. 1582 'elbámul; álmélkodik | staunen; erstaunt sein' (NySz.); 4. 1604 ? 'kívánczik, vágyakozik | sich sehnen' (NySz.), 1635 'ua.' (NySz.) **Sz:** ~**dozik** 1805 *ájuldozva* [sz.] (MKurir 1805. szept. 10.: 332) | ~**at** 1830 *ájulat* 'ájulás | Ohnmacht' (NSz.)

■ Onomatopoetikus eredetű. | (⊕) Töve azonos az →*á*-val, ill. az →*áhít* tövével. Végződése visszaható igeképző. A szó belseji *j* hiátustöltő. A 3. jelentés lehetett az eredeti. A többi jelentés keletkezésében esetleg az →*alél* jelentéstani hatása is közrejátszhatott.

📖 EtSz.; MNy. 50: 261; TESz.; EWUng. • Vö. *á, áhít*

ájz **A:** 1552 *felájazák* [✓] (RMKT. 3: 328); 1570 *felaiozza* (NySz.); 1763 *Ajazó* [sz.] (NSz.); 1792 *Ajazó* (Baróti Szabó: KisdedSz.); 1858 *ajzani* [sz.] (Nszt.) **J:** 1. 1552 'kifeszít, kipeckel (főleg száját) | abspreizen (Mund)' (↑); 2. 1708 'felzaboláz | aufzäumen' (Pápai Páriz: Dict. *Ajazó* a.); 3. [főleg *fel~*] 1858 '(íjat, ideget) lövésre előkészít | spannen (Bogen, Sehne)' (↑); 4. 1862–1863 'kinyit (száját) | öffnen (Mund)' (Nszt.); 5. [főleg *fel~*] 1864 ? '(érzelmet, lelkiállapotot) felfokoz, felcsigáz | steigern, überspannen (Gefühl, Gemütszustand)' # (NSz.), 1884 'ua.' (NSz.); 6. 1883 '(hangszert, hangszer húrját) játszásra előkészít | spannen (Musikinstrument, seine Saite)' (Nszt.) **Sz:** **ájazó** 1708 *Ajazó* <FN> 'zabola | Pferdegebiss' (Pápai Páriz: Dict.)

■ Származékszó. | (⊕) A 'nyílás' jelentésű →*áj*² főnévből jött létre -z igeképzővel. Az eredeti jelentése 'nyílást v. bemélyedést készít', ill. 'nyílásba v. bemélyedésbe helyez' lehetett. Ebből a 3. jelentés valószínűleg azon az alapon keletkezett, hogy az *ij* használatakor az ideget beillesztik az *ij* két végén levő bevágásba, vagy pedig a nyíl végén levő bevágást az idegre, húrra illesztik. A hasonlóságon alapuló 5. és 6. jelentés a 3. jelentésből alakult ki.

📖 EtSz. 3. *aj* a., *áj* a.; Bárczi: SzófSz.; TESz.; EWUng. • Vö. *áj*²

akác **A:** 1783 *Ákátz*-fa (Nsz.); 1783 *Akátz*-fa (NSz.); 1787 *akatz*-fa (NSz.); 1788 *akász*erdőskék (NSz.); 1788 *ákkátzot* (MNY. 32: 112); 1804 *agátzi* (NSz.); 1809 *Akátzi*-fa (NSz.); 1818 *ákáz* (NSz.); 1854 *Ágiczafa* (NSz.); 1856 *akácza* (NSz.); 1861 *ágácza* (NSz.); 1862 *agacs*, *akacs* (CzF.); 1872 *agárca* fa (Nyr. 1: 375); 1877 *agácza*-fába (NSz.); NYJ. *ogáci*, *ogáco* (ÚMTsz.) **J:** 'tövisek ágú, fűrtös, illatos virágú fa | Robinie (Robinia)' # **Sz:** ~**os** 1853 *akász*os <MN> 'olyan <hely v. terület>, ahol akácfák nőnek | von Robinien bewachsen' (PNapló 1853. ápr. 7. : [2]); 1857 <FN> 'akáccal benőtt hely' (PNapló 1857. ápr. 2.: [2])

■ Német (baj.-oszl.) jövevényszó. | (≡) Ném. (baj.-oszl.) *akà*'z, *agātβa*, *agādse* 'hamis akác'; – ném. *Akazie* 'ua.; egyiptomi akác' [< lat. *acacia* 'egyiptomi akác' < gör. *ákakía* 'ua.']. A hamis akácot a 17. sz.-ban hozták be Amerikából. A névátvitel alapja a Robiniának az egyiptomi akácra emlékeztető tüskéje, fehér virága és szárnyas levele. (≈) Megfelelői: ang. *acacia*; fr. *acacia*; stb.: 'ua.; hamis akác'. (⊕) A növény gyorsan elterjedt Magyarországon, és szinte jellegzetesen magyar fává lett. Számos alakváltozata is elterjedtségével függ össze. Az *akác* alak valószínűleg az *akáci*, *agáca* alakokból való elvonás, a képzőnek vagy ragnak érzett szóvég elhagyásával. Több alakváltozat is népetimológiával jöhetett létre. (⊕) A latinból való közvetlen származtatása téves, de a (R.) *akácia* 'egyiptomi akác; ennek a fának a nedve' (1577 k.: OrvK. 291) közvetlenül került át a latinból (↑).

📖 TESz.; Farkas: GLEl. 21, 44; EWUng.

akad → *akaszt*

akadémia **A:** 1559 *Academia* (Székely I.: Krón. 147a); 1604 *Acadamia* (Szenczi Molnár: Dict. *Argentina* a.); 1635 *academiája* (NySz.); 1769 *Akadémiákon* (SzT.); 1807 *Acadomia* (NSz.) **J:** **1.** 1559 'iskola; főiskola | Schule; Hochschule' # (↑); **2.** 1787 'legfelsőbb tudományos testület | Akademie der Wissenschaften' # (Nsz.); **3.** 1796 'hangverseny | Konzert' (NSz.); **4.** 1844 'bemutató (előadás) | Erstaußführung' (NSz.) **Sz:** ~**i** 1783 *Akadémiai* (Nsz.) | **akadémista** 1759/ *akadémistát* (MNY. 69: 492); 1820 *Akademisták* [sz.] (Nsz.)

akadémikus **A:** 1594 e. *Academicusfoknac* (Balassi: Camp. 14); 1794 *Akademikus* (SzT.); 1798 *Akadémikusoknak* (NSz.) **J:** <FN> **1.** 1594 e. 'tudós | Gelehrter' (↑); **2.** 1782 'főiskolás | Hochschüler' (Nsz.); **3.** 1787 'vmely tudományos akadémia tagja | Mitglied einer Akademie der Wissenschaften' # (Nsz.) | <MN> **1.** 1604 'akadémiai | akademisch' (↑); **2.** 1894 'elméleti; elvont | theoretisch; abstrakt' # (Nsz.)

■ Latin jövevényszók. | (≡) Lat. *Academia* 'Platón (és Cicero) filozófiai akadémiaja; filozófiai iskola', (h.) 'városi iskola; a platóni filozófiai irányzat' [< gör. *Ακαδημία* ~ *Ακαδημία* 'Akadémosz hőséről elnevezett liget Athéntól északnyugatra, a Kefisszosz folyó mellett; e ligetben tartotta filozófiai előadásait Platón'] | lat. *Academicus* 'Platón, ill. Cicero akadémiajához tartozó', (h.) 'a platóni tanítások követője' [< gör. *Ακαδημαϊκός* 'a platóni akadémiahoz tartozó filozófus és hallgató']. A 15. sz. közepén az itáliai humanizmus alkalmazta újra az akadémia fogalmát. A 'legfelsőbb tudományos testület' jelentés a francia nyelvben alakult ki. (≈) Megfelelői: ném. *Akademie*, *akademisch*, *Akademiker*; fr. *académie*, *académique*; stb.: 'akadémia', 'akadémiai', 'akadémikus'.

📖 EtSz.; TESz.; EWUng.

akadémikus → *akadémia*

akar **A:** (†1109) [1295 k.] *Akaiatia* [o: *Akaratia*] [sz.] [HN.] (Györffy: DHA. I: 379); 1372 u./ *akar*z (JókK. 6); 1536 *akarov* (Pesti: Fab. 40a) **J:** 'készül, (kész) vmit megtenni | wollen' # **Sz:** ~**at** (†1109) [1295 k.] [HN.] '(határozott) szándék | Wille, feste Absicht' (↑); 1372 u./ *akaratyaua*l (JókK. 4) | ~**atos** 1372 u./ *akarat*os 'önkéntes | freiwillig' (JókK. 58); 1535 k. 'erőszakos | gewaltsam' (Zay: Lánd. 15) | ~**atlan** 1636 *akarat*lanságokból [sz.] 'véletlen <cselekedet> | ungewollt <Handlung>' (Szily: NyÚSz.); 1834 'döntésre képtelen <személy> | willenlos <Person>' (Nsz.) | ~**atoskodik** 1675 *akarat*oskodik 'szándékához makacsul ragaszkodik | eigensinnig auf etw. bestehen' (NySz.) | ~**ó(d)zik** 1831 *akaró*zott 'hajlandó vmire | einen Hang zu etw. haben' (ItK. 4: 481) | ~**nok** 1891 *akarnok* 'stréber | Streber' (Nsz.)

■ Bizonytalan eredetű, esetleg fiktív töből keletkezett származékszó. | (⊕) A tö talán ugor kori eredetű, és összefügghet az *akad* (→*akaszt*) tövével. Végződése feltehetőleg az -r gyakorító képző. A jelentésváltozáshoz vö. lat. *nitor* 'támaszkodik; előretolakodik; igyekszik'. (⊕) Más ugor kori tövel való egyeztetése kevésbé valószínű.

📖 TESz.; StSl. 25: 28; Benkő: Fiktl. 159; EWUng. • Vö. *akár*, *akaszt*, *készakarva*, *köz-*

akár **A:** 1372 u./ *akar* (JókK. 108); 1708 *Akár* tsak (Pápai Páriz: Dict.) **J:** <KSZ> **1.** [*akár...akár*] 1372 u./ '⟨megengedő jelentéstartalmak kapcsolására⟩ | ob...oder' # (↑); **2.** 1824 '⟨hasonlóság, egyezés kifejezésére⟩ | wie ⟨zum Ausdruck von Übereinstimmung⟩' (Nsz.) | <PARTIKULA> **1.** 1512 'legalább | wenigstens' (KárOkl. 3: 86); **2.** 1561 'felőlem ⟨lehet⟩ | meinetwegen' # (Klemm: TMondt. 612)

■ Személyragozott ige szófajváltásának eredménye. | (⊕) Az 'akarj!, akard!' felszólító módú jelentésben használt →*akar* igéből keletkezett. A változás önálló, felszólítást vagy kérdést tartalmazó feltételes mondatokban mehetett végbe: a szó először megengedő értelmű határozószóvá, majd ebből választó és hasonlító kötőszóvá, ill. partikulává fejlődött. Hasonló szófajváltáshoz vö. lat. *velle* 'akar' > lat. *vel* 'vagy'.

📖 EtSz.; Klemm: TMondt. 611; TESz.; EWUng. • Vö. *akar*, *akár-*

akár-

I. ~mely **A:** 1474 *akar mel* (BirkK. 1) **J:** 'bármely | welcher immer' # | ~**mi** **A:** 1515 *akar mý* (RMNy. 2/2: 11) **J:** **1.** 1515 'bármely | welcher immer' (↑); **2.** 1577 k. 'bármely | was immer' # (OrvK. 13) | ~**hol** **A:** 1517 *akarhol* (DomK. 128) **J:** 'bárhon | wo immer' # | ~**hova** **A:** 1517 *akar houa* (DomK. 118) **J:** 'bárhova | wohin immer' # | ~**melyik** **A:** 1517 *akar mellýk* (TörtTár 1890: 558) **J:** 'bármelyik | welcher immer' # | ~**mennyi** **A:** 1519 *akar mini* (DebrK. 128); 1604 *Akarmennyi* (Szenczi Molnár: Dict. *Quantuslibet* a.) **J:** **1.** 1519 'tetszőleges mennyiségű | wieviel immer' # (↑); **2.** 1565/ 'bármilyen | wie immer' (NySz.) | ~**honnan** **A:** 1524 *akarhonneton* (MNy. 25: 70); 1525/ *Akàr honnan* (TörtTár 1908: 83) **J:** 'bárhonnan | woher immer' #

II. ~csak **A:** 1585 *Akar tsak* (Cal. 941) **J:** **1.** 1585 'legalább | wenigstens' (↑); **2.** 1871 'mintha(csak) | als ob' (Nsz.); **3.** 1886 e. 'éppen úgy mint, éppen olyan mint | ebenso wie' # (Nsz.)

■ Összett szavak előtagja, azonos az →*akár*-ral. | (⊕) Az összetételek mondattani tapadással jöttek létre. Az 1. csoportban az előtag megengedő, az *akárcsak*-ban hasonlító-megengedő szerepű. Jelentéstani párhuzamként vö. lat. *quantumvis* 'akármennyi', tkp. 'amennyit (csak) akarsz'; szlk. *hocikto*, *hockto* 'akárki'; ez utóbbiakban a szláv **chotěti* 'akar' ige töve található.

📖 EtSz. *akár* a.; TESz.; EWUng. • Vö. *akár*, *csak*, *mely*, *mí²*, *hol*

akaszt A: 1192/ *Farcasagaztou* [sz.] [HN.] (Györffy: ÁMTF. 1: 236); 1238/ *Akazto* [sz.] [HN.] (Oklsz.); 1291 *Okozthov* [sz.] [HN.] (Oklsz.); 1372 u./ *megakasztotta* (JókK. 1) J: 1. 1192/ 'függeszt | (auf)hängen' # (↑); 2. 1893 'megüt | schlagen' (MTsz.) Sz: ~ó 1192/ [HN.] (↑); 1808 'kampó, horog | Haken' (Sándor I.: Toldalék) | ~al 1395 k. *akasztalou* [sz.] 'odaköt, megköt, ráköt | binden' (BesztSzj. 625.) | ~ás 1499 *akasztahfih* (MNY. 49: 207) | **akaszzkodik** 1792 *Akaszzkodni* [sz.] (Baróti Szabó: KisdedSz.)

akad <IGE> A: 1252 *Akadas* [sz.] [SZN.] (MNY. 18: 33); 1456 k. *akadna* (SermDom. 2: 365); 1751 *akodnak* (SzT.) J: 1. 1252 'nem tud továbbjutni; rajta marad, függve marad | steckenbleiben; hängenbleiben' # (↑); 2. 1508 'rátalál | auf jmdn od. etw stoßen' # (DöbrK. 369); 3. 1553/ 'kerül, jut | geraten' (Tinódi: Cronica C3b); 4. 1751 'kikezd vkivel | mit jmdm anbändeln' (↑) Sz: ~ás 1252 [SZN.] (↑); 1668 *megakadásod* (NySz.) | ~oz 1520 *akadozwa* [sz.] (GyöngyGl. 348.) | ~ály 1569 *akadaliokat* (Dávid: Préd. C1b) | ~ék 1595 *Akadek* (Ver. 47.) | ~ályoz 1604 *Megakadályozom* (Szenczi Molnár: Dict. *Perpléxor* a.) | ~ékoskodik 1725 *Akadékoskodnak* (Nyr. 38: 217) | ~álytalan 1806 *akadálytalanul* (Vay: NémetHivség 40)

akad <FN> Δ A: 1400 *Salamonakagya* [d-j] [HN.] (Oklsz.); 1887 *Akadba* (Herman: HalK. 769) J: 'akadék; akadály | Hemmnis; Hindernis'

aggat A: 1561 *aggatiatoc* (NySz.) J: 1. 1561 'öltöget | Stiche machen (beim Nähen)' (↑); 2. 1573 '(fel)akaszt | (auf)hängen' (NySz.); 3. 1837 'akadályoz; alkatlanlankodik | hindern; ungelegen sein' (NSz.)

aggaszt² A: 1616 fel *aggasztalua* [sz.] (NySz.) J: 1. 1616 '(fel)akaszt | (auf)hängen' (↑); 2. 1893 'akadályoz; alkatlanlankodik | hindern; ungelegen sein' (MTsz.)

■ Örökség, ugor kori tö magyar képzővel. | (≡) A tőhöz vö. vog. (É.) *taχ-* 'jut, esik', (T.) *takn-* '(szilárdan) megakad'; osztj. (V.) *lökən-* 'meg-, fennakad', (DN.) *toχən-* 'találkozik, rátalál' [ugor **9kk3-* 'megakad, megreked; jut, rátalál, találkozik']. (⊕) A szó eleji ugor **9* > m. Ø hangváltozáshoz vö. →*ág*, →*arany*; a szó belseji ugor **kk* > m. *k* hangváltozáshoz vö. →*csókol*, →*gyökér* stb. A végződés az -*szt* műveltető, ill. a -*d*, -*gat* gyakorító képzők. Az *akad* névszónak a megfelelő igéhez való viszonya tisztázatlan. Az *aggat* *kg* > *gg* hasonulás eredménye. Az *aggaszt* vagy ez utóbbiból jött létre képzőcserével, vagy pedig az *akaszt*-ból és az *aggat*-ból keletkezett szóvegyüléssel. (⊖) Ugyanebből a tőből származik a gyakorító képzőbokrót tartalmazó (N.) *áglál* '(össze)tákol; toldoz-foldoz' (1833: Kassai: Gyökerésző 1: 130, 137). A (N.), (R.) *baggat* '(rá)akaszt' (1787: MTsz.), 'nagy öltésekkel varr' (1882: Nyr. 11: 188) az *aggat*-ból keletkeztetett játshi szóalkotással.

📖 EtSz. *akad* a.; NyK. 66: 103; MSzFE. *akad* a.; TESz. *aggat* a., *áglál* a. is; EWUng. • Vö. *akar*

akceptál A: 1570 *Acceptaltanak* (SzT.); 1655/ *akceptállya* [l-j] (SzT.) J: 1. 1570 'jóvähagy, helyesel, elfogad | gutheißen, annehmen' (↑); 2. 1655/ 'befogad | aufnehmen, empfangen' (↑); 3. 1690 'beszámít | einrechnen' (MonÍrók. 23: 82)

■ Latin jövevényszó. | (≡) Lat. *acceptare* 'elfogad', (h.) 'ua.; befogad; érvényesnek tart; stb.' [< lat. *accipere* 'kap, fogad']. (⊗) Megfelelői: ném. *akzeptieren*; fr. *accepter*; stb. 'akceptál'.

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *kapacitás*

akció A: 1589 *actioia* (ÚSzOkl. 1: 62); 1793/ *aktziója* (NSz.) J: 1. 1589 'keresetlevél, vádlevél | Klage; Klageschrift' (↑); 2. 1621 'ügy, eset | Angelegenheit' (MNY. 64: 348); 3. 1698 'beszéd | Rede' (Nyr. 93: 286); 4. 1698/ 'kezelés | Behandlung' (MNY. 68: 348); 5. 1703 'cselekedet, tevékenység | Handlung, Tätigkeit' (MNY. 68: 333); 6. 1789 'színész játéka, szerep

| Rolle' (Nsz.); 7. 1803 'hatás | Wirkung' (Nyr. 103: 361); 8. 1845 'pénzbüntetés | Geldstrafe' (NSz.); 9. 1928 'az ígében kifejezett cselekvés | Aktion {als grammatischer Terminus}' (Nyr. 103: 363); 10. 1958 'támadás, előretörés {sportban} | Angriff, Vorstoß {im Sport}' (Nsz.); 11. 1956 'árendeménnyel együtt járó kereskedelmi kampány | Sonderangebot' (Nsz. *akciós* a.) **Sz:** ~s 1956 *akciós* 'engedményes árú (termék) | im Sonderangebot erhältlich' (Nsz.) | ~zik 1835 *actióznak* 'perbe fog | verklagen' (Nsz.); 1952 'szervezkedik, ügyködik | sich betätigen' (Nsz.)

■ Latin jövevényszó. | (≡) Lat. *actio* 'cselekvés, cselekedet; előadás, taglejtés; peres eljárás; vád, vádirat' [< lat. *agere* 'mozgásba hoz; üz, hajt; tesz, csinál, cselekszik; stb.'; vö. →*ágál*]. (≈) Megfelelői: ném. *Aktion*; fr. *action*; stb. 'akció'. (△) A 11. jelentés a ném. (au.) *Aktion* 'cselekvés, intézkedés; árendemény' hatására keletkezett tükörjelentés.

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *ágál*

akképpen → -*képpen*

akkora → -*kora*

akkord¹ Δ **A:** 1626 *accordo* (MNy. 12: 84); 1722 *accordára* (Thaly: Adal. 2: 364); 1798 *Accordra* (Nsz. *akkord*² a.); 1890 *akkordban* (Nsz. *akkord*² a.); NYJ. *akord* (Bálint: SzegSz.) **J:** 1. 1626 'megegyezés | Vereinbarung' (↑); 2. 1890 'szakmáymunka | Akkordarbeit' (↑)

■ Vándorszó. | (≡) Ném. *Akkord*; fr. *accord*; ol. *accordo*, (N.) *ac(c)ord*; szbhv. *akord*; or. *akkopò*; stb.: 'megegyezés, egyezés'. Vö. még lat. (h.) *accordus*, *accorda* 'ua.' [vö. lat. *cor* 'szív' fn]. A franciból és az olaszból terjedt el. (⇒△) A magyarba a latin (h.), az olasz és a német közvetítette. (△) A 2. jelentés tapadásos önállósulással is keletkezhetett az *akkordmunka* 'szakmáymunka' (1893: Nsz. *akkordmunka* a.) összetételből, amely a ném. *Akkordarbeit* alapján keletkezett részfordítás.

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *akkord*², *kordén*

akkord² **A:** 1802 *accord* (Nsz. *akkord*¹ a.); 1846 *akkordonak* (NSz.) **J:** 'hangzat | Akkord {in der Musik}'

■ Nemzetközi szó. | (≡) Ném. *Akkord*; ang. *accord*; fr. *accord*; ol. *accordo*, (N.) *ac(c)ord*; stb.: 'hangzat, akkord {a zenében}'. Eredetéhez vö. →*akkord*¹. A zenei jelentés kialakulásában szerepe volt a lat. *chorda* 'húr' analógiás hatásának. A franciából és az olaszból terjedt el. (⇒△) A magyarba főleg a német közvetítette.

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *akkord*¹

akkumuláció → *akkumulál*

akkumulál **A:** 1725 *accumulaltassanak* [sz.] (MNy. 68: 334); 1865 *accumulálni* [sz.] (Babos: KözhSzt.); 1909 *akkumulálódnak* [sz.] (Nsz. *akkumulálódik* a.) **J:** 'felhalmoz; összegyűjt | anhäufen; ansammeln'

akkumuláció **A:** 1730 *accumulatioja* (MNy. 68: 333); 1926 *Akkumuláció* (Horovitz: IdSzMagy.) **J:** 'felhalmozódás, összetömörülés | Anhäufung'

akkumulátor **A:** 1876 *accumulator* (MMEEK. 10: 150); 1882 *akkumulátorok* (GazdM. 1882. nov. 2.: 542) **J:** 1. [főleg *hidraulikus* ~] 1876 'energiát folyadéknymás segítségével átvivő szerkezet | hydraulischer Druckspeicher' (↑); 2. 1882 'elektrokémiai áramforrás | Stromspeicher' (↑); 3. 1973 'számítógép adattároló egysége | Speicher eines Computers' (Bakos F.: IdSz.)

■ A szócsalád korábbi tagjai, az **akkumulál** és **akkumuláció** latin jövevényszók. | (≡) Lat. *accumulare* 'felhalmoz, összegyűjt; bőségesen juttat vkinek vmit, bőségesen részesít vkit vmiből; földdel körülvesz, beborít, töltöget' [< lat. *ad* [igekötő] + *cumulare* '(fel)halmoz, púpoz'; vö. lat. *cumulus* 'halom, rakás; feltornyozott tömegű dolog'] | lat. *accumulatio* 'körülvevés, beborítás, töltögetés, felhalmozás, összegyűjtés'. (≈) Megfelelői: ném. *akkumulieren*, *Akkumulation*; fr. *accumuler*, *accumulation*; stb. 'felhalmoz, gyűjt', 'felhalmoz(ód)ás, akkumuláció'. (⊙) Elsősorban gazdasági szakszóként használatosak.

■ Az **akkumulátor** nemzetközi szó. | (≡) ném. *Akkumulator*; ang. *accumulator*; fr. *accumulateur*; stb. 'cellákból álló áramforrás; hidraulikus energiaátalakító'. (⇒) A magyarba főleg a német közvetítette.

▣ A SZÓCSALÁDHOZ MÉG | (⊖) Idetartozik: *akku* 'telep, elem, indítóakkumulátor <főleg autókban>' (1958: Bakos F.: IdSz.), ez valószínűleg a ném. *Akku* 'ua.' átvétele, ugyanakkor az *akkumulátor*-ból szórövidüléssel a magyarban is létrejöhetett; *aksi* 'akkumulátor' (MHorgász 1976. okt.: 240), ez a bizalmas nyelvhasználatban élő szó az *akkumulátor*-ból keletkezett szórövidítéssel és a -si játszi-kicsinyítő képzővel.

📖 ÉKsz.; EWUng. • Vö. *manzárd*

akkumulátor → **akkumulál**

akkurátus **A:** 1758 *accuratus* (SzT.); 1819 *accurátus* (NSz.); 1847 *akkuratusan* (NSz.); 1873 *akkurátos* (NSz.); NYJ. *akkorátus* (NSz.); *akkurátes* (ÚMTsz.) **J:** 1. 1758 'pontos | genau' (↑); 2. 1819 'gondos | sorgfältig' (↑); 3. 1875 'derék; becsületes | brav; ehrlich' (Nyr. 4: 93)

■ Latin jövevényszó. | (≡) Lat. *accuratus* 'gondosan végzett, szabatos, pontos' [< lat. *accurare* 'gondoz, gondosan készít']. (≈) Megfelelői: ném. *akkurat* 'pontos(an)'; ang. *accurate* 'pontos, szabatos; szavahihető'; stb. (⊕) A szóvégi *s*-hez vö. → *ámbitus*, → *április* stb. (⊕) Németből származtatása téves. (⊖) A (R.) *akkuráte* 'nagy gondossággal, pontosan' (1720: SzT.) a lat. *accurate* 'ua.' határozószóra megy vissza. A (N.), (R.) *akkurát* 'ua.' (1810: Nszt.) a ném. *akkurat* 'ua.' átvétele.

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *kúrál*

akna **A:** 1177/ *Acna* [HN.] (Györffy: ÁMTF. 2: 130); 1222 *Akana* (OkI Sz.); 1621 *akonája* (Szenczi Molnár: Dict. *Aknája* a.); 1663 *okonáján* (MFl.); 1708 *akónája* (Pápai Páriz: Dict. *Aknája* a.); 1753 *oknájáig* (NSz.) **J:** 1. 1177 'sóbánya | Salzgrube' (↑); 2. 1600 'hordólyuk; hordódugó | Spundloch; Spund' (SzT.); 3. 1782 'a felszínről nyitott függőleges v. lejtős bányavájat | Schacht' # (SzT.); 4. 1808 'nyílás; ablak | Öffnung; Fenster' (Sándor I.: Toldalék); 5. 1808 'bánya | Bergwerk' (NSz.); 6. 1818 'kémény | Kamin' (NSz.); 7. 1843 'robbanóanyaggal töltött földalatti járat | Pulvergang, Sprenggrube' (NSz.); 8. 1869 e. 'vízbe v. földbe helyezett robbanószerkezet | Seemine, Tretmine' (Nszt. *akna*² a.); 9. 1877 'az a hordódonga, amelyen a töltőnyílás van | Fassdaube mit Spundloch' (Nyr. 6: 272); 10. 1908 'akolópálca | Visierstab' (MNy. 4: 42); 11. 1915 'aknavetőbe való v. abból kilőtt robbanólövedék | Geschoss des Minenwerfers' # (Nszt. *aknagránát* a.) **Sz:** ~sz 1791 *Aknász*

'bányász | Grubensteiger' (Nsz. *aknász*¹ a.); 1835 'egy fajta műszaki katona | Mineur (Soldat)' (Tzs. *Minirer* a.)

■ Szláv jövevényszó. | (≡) Blg. (N.) *окно* 'tetőablak; hordólyuk'; szbhv. *okno* 'bányaakna; ablaktábla'; szlk. *okno* 'ablak'; or. *окно* 'ua.'; stb. [$<$ szláv **oko* 'szem']. (⊕) Valószínűleg a 4. jelentés az elsődleges. A 2. jelentés feltehetőleg bolgár hatásra alakult ki. A 7. jelentés a *tűzakna* 'robbanóanyaggal töltött földalatti járat' (1830: Minerva 6/3: 200) összetételből keletkezett önállósulással. A 10. jelentés kialakulásában valószínűleg az $\rightarrow$ *akó* is szerepet játszhatott. A 8. és 11. jelentés a ném. *Mine* 'bánya; robbanószerkezet; stb.' alapján keletkezett tükörjelentés. A mai magyar nyelvben a szó 3., 7., 8. és 11. jelentésében az *akna* alak, a 2., 9. és 10. jelentésében pedig az *akona* változat használatos, de teljes szóhasadás nem ment végbe.

📖 EtSz.; Kniezsa: SzlJsz. 60; TESz.; EWUng. • Vö. *okulár*

akó Δ **A**: 1226 k. *acones* [lat. *-nes* végződés] (Oklsz.); 1368 *Akou, akow* (Oklsz.); 1395 k. *aku* (BesztSzj. 489.) **J**: **1.** 1226 k. 'ürmérték, kb. 50 liter | Ohm (Hohl-, Flüssigkeitsmaß haupts. für Wein und Getreide)' (↑); **2.** 1703 'hordó mérésére való edény v. rovátkás bot | Visiereimer, Visierstab zum Ohmen der Fässer' (NySz.)

■ Nyugati szláv jövevényszó. | (≡) Cseh (R.) *okov* 'akó; vasalt faedény'; szlk. *okov* 'ua.'; stb. [$<$ szláv **o(b)* [igekötő] + **kovati* 'kovácsol']. Vö. még or. (R.) *оковъ* 'akó'. (⊕) A 2. jelentés valószínűleg az *akófa* 'hordó mérésére való edény v. rovátkás bot' (1570: Oklsz.) összetételből keletkezett jelentéstapadásos önállósulással. (⊕⇒) A magyarból: szbhv. *akov* 'vödör; akó'; szln. *akov* 'vödör'; szlk. (N.) *akov* 'akó'; ez utóbbi visszakolesszítés.

📖 EtSz.; Kniezsa: SzlJsz. 61; TESz.; Hadrovics: UELSk. 111; EWUng.; MNy. 103: 210 • Vö. *kovács*

akol [4] **A**: 1086 *Ocol* [HN.] (Györffy: DHA. 1: 252); 1193 *lovacol* [HN.] (MNL (OL) DL 27); 1268/ *Oklus* [sz.] [HN.] (Györffy: ÁMTF. 3: 439); 1279/ *Akalus* [sz.] [HN.] (Györffy: ÁMTF. 1: 115); 1282/ *Byolokul* [HN.] (Györffy: ÁMTF. 2: 60); 1559 *akol'ba* (Székely I.: Krón. 123a); 1585 k. Jwh *akoll* (Gl.); 1714 *ókolban* (SzT.); 1747 *Akoj* (SzT.) **J**: **1.** 1086 ? 'karám; ól | Pferch; Viehstall' # (↑), 1193 'ua.' (↑); **2.** 1900 'egy fajta halcsapda a vízfenéken | Art Fischergerät' (Nsz.)

■ Szláv, esetleg szerbhorvát vagy szlovén jövevényszó. | (≡) Szbhv. *oko, okola* [birtokos eset] 'tábor', (R. Ča) *okol* 'disznókarám, disznóól', (N.) *okól* 'karám <szarvasmarháknak>; szln. *okol* 'karám'; – le. (R.) *okól* 'ua.'; ukr. *окил, околу* [birtokos eset] 'karám'; stb. [$<$ szláv **o* [előljárószó] + **kolъ* 'kör, kerék']. (⊕) A székely nyelvjárási *okól* alak esetleg a rom. *ocol* 'kerítés, elkerített hely; karám' átvétele is lehet. (⊖) Az *akolbólítás* 'kihajtás, kidobás' (1857: MNy. 58: 414) főnév és a *kiakolbólít* 'kirekeszt; erőszakosan eltávolít' (1858: NSz.) ige nyelvújítási alkotásként az *akol* főnév *-ból* határozóragos alakjából keletkezett. Ma csak az ige fordul elő a választékos nyelvhasználatban, ott is csak ritkán.

📖 EtSz.; Kniezsa: SzlJsz. 62; StSl. 2: 105; I.OK. 10: 136; TESz., *kiakolbólít* a. is; EWUng. • Vö. *kóló*

ákombák **A**: 1609 *kákumbákkomot* (Pázmány: ÖM. 2: 631); 1645 *kákom-bák* (MNy. 74: 28); 1786 *ákombák* (Nsz. *ákombák* a.); 1789 *ákombákomokat* (Nsz.); 1841 *ákumbákum* (NSz.); 1878 *ákombákon* (NSz.) **J**: <FN> **1.** 1609 'zavaros, értelmetlen beszéd | Kauderwelsch, Gebabbel' (↑); **2.** 1788 'irkafirka | Gekritzel' (MNy. 36: 140) | <MN> **1.** 1645 ? 'olvashatatlan,

kusza (írás) | gekritzelt (Schrift);' (↑), 1786 'ua.' (↑); 2. 1878 'hevenyészve készített, tökéletlen | improvisiert zusammengepfuscht' (Nszt.)

■ Játszi szóalkotással keletkezett ikerszó. | (⊕) A tagok közötti morfológiai és etimológiai kapcsolat tisztázatlan. A szó eleji *k*-t tartalmazó változatok lehetnek az elsődlegesek, amelyek jelentése a dadogáson, zavaros, értelmetlen beszéden, fecsegésen alapulhat.

📖 MNy. 50: 277; TESz.; EWUng.

ákovita × **A**: 1620 *áquavitat* (MNy. 61: 364); 1625 *Aquavitajert* (SzT.); 1670 *Akavitahoz* (SzT.); 1672 *Aquauite* Főzeok (SzT.); 1681 *Akovita* (SzT.); 1749 *ákovitát* (NySz.); 1801 *ákovitával* (NSz.) **J**: '(fűszerekkel, mézzel stb. ízesített) pálinka | Art (aromatisierter) Branntwein'

■ Vándorszó. | (≡) Ném. *Aquavit*; ol. *acquavite*, (vel.) *aqua vita*; cseh *akvavit*; le. *okowita*; ukr. *оковита*; stb.: 'egy fajta égetett szesz'. Vö. még lat. (k.) *aqua vitae*, *aqua vitis*, (h.) *aquavita*: 'ua.'. A szó feltehetőleg az olaszban keletkezett összetétel a lat. *aqua* 'víz' és *vita* 'élet' alapján, esetleg a lat. *vitis* '(bornak való) szőlő' népetimológias hatására. Az olasz szó vagy azt az életelixírt jelöli, amelynek az előállítására az alkimisták törekedtek (vö. fr. *eau de vie*, tkp. 'az élet vize'), vagy a szőlőből nyert bor lepárlására utalhat. (⇒⊕) A magyarba a magyarországi latinból és az olaszból került át.

📖 EtSz.; TESz.; EWUng. • Vö. *akvárium*, *vitamin*

akrobata **A**: 1838 *akrobata* (Honművész 1838. okt. 4.: 624); 1840 *acrobát* (Nszt.) **J**: '(cirkuszi) artista | Akrobat'

■ Nemzetközi szó. | (≡) Ném. *Akrobat*; ang. *acrobat*; fr. *acrobate*; ol. *acrobata*; stb.: 'légtornász, kötéltáncos, akrobata'. Forrása a gör. *ἀκροβάτης*, 'akrobata', tkp. 'lábujjhegyen járó'. Az európai nyelvekben a francia terjesztette el. (⇒⊕) A magyar alakváltozatok közül a (R.) *akrobát* német, az *akrobata* pedig olasz közvetítéssel került át.

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *juhar*

akt **A**: 1880 *aktokat* (PestiH. 1880. dec. 28.: 3) **J**: 'meztelen test képzőművészeti ábrázolása | Akt (in der bildenden Kunst)'

■ Német jövevényszó. | (≡) Ném. *Akt* 'modellt álló v. ülő (meztelen) személy; ebből megrajzolt vázlat; stb.' [< lat. (ú.) *actus* 'tevékenység, cselekedet']. (≈) Megfelelői: szbhv. *akt*; le. *akt*; stb.: 'akt (mint képzőművészeti alkotás)'.

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *aktuális*

akta **A**: 1613 *actait* (MNy. 79: 123); 1631 *aktákat* (Nyr. 91: 73) **J**: 1. 1613 'ügyirat; okirat | Akte; Urkunde' # (↑); 2. [többes számban] 1657–1658 'megtörtént, viselt dolgok | Geschehnisse, Taten' (MNy. 68: 334); 3. 1713 'felvonás | Akt, Aufzug' (MNy. 68: 334); 4. 1959 'tudományos folyóirat | wissenschaftliche Zeitschrift' (Nszt.)

■ Latin jövevényszó. | (≡) Lat. *acta* 'megtörtént dolgok; hatósági rendeletek; eljárási jegyzőkönyv; napló, hírlapféle', (h.) *acta (publica)* 'ügyiratok, akták' [< lat. *agere* 'mozgásba hoz; üz, hajt; tesz, csinál, cselekszik; stb.']; vö. →*ágál*]. (≡) Megfelelői: ném. *Akte*; fr. *acte*; stb.: 'ügyirat, okmány'. (⊕) A 3. jelentéshez vö. →*aktus*.

📖 EtSz.; TESz.; EWUng. • Vö. *ágál*

aktív → *aktivitás*

aktíva → *aktivitás*

aktivitás **A:** 1704 *aktivitása* (MNy. 68: 333); 1792 *aktivitások* (NSz.) **J:** **1.** 1704 'tevékenység, tetterő | Aktivität' (↑); **2.** 1763 'perbeli jogképesség | Prozessfähigkeit' (NSz.); **3.** 1816 'tényleges szolgálat | aktiver Dienst' (Nsz.)

aktív **A:** 1708–1710/ *activus* (MNy. 69: 492); 1805 e./ *Activa* (NSz.); 1848/ *aktív* (NSz.) **J:** **1.** 1708–1710 'tevékeny | tätig, aktiv' # (↑); **2.** 1848/ 'tényleges állományú | im aktiven Dienst stehend' (NSz.); **3.** 1843 'erőteljes; cselekvő | kraftvoll; handelnd' (Nsz.)

aktivizál **A:** 1820 *aktivizálva* [sz.] (SzT.); 1946 *aktivizálja* (Nsz.) **J:** **1.** 1820 'feljogosít | ermächtigen' (↑); **2.** 1946 'fokozottabb tevékenységre serkent | aktivieren' (↑)

aktíva **A:** 1857 *aktívait* (Nsz.); 1872 *aktívák* (NSz.); 1940 *aktívák* (Balassa J.: MNySzót.) **J:** **1.** 1857 'cselekvő vagyon | aktives Vermögen' (↑); **2.** 1945 'aktívaértekezlet | Tagung einer Organisation' (Nsz.); **3.** 1948 'vmely szervezet legtevékenyebb tagja(i) | aktivste Gruppe einer Organisation' (Sándor K.: IdSz.)

■ Nemzetközi szók. | (≡) Ném. *Aktivität*; ang. *activity*; fr. *activité*; stb.: 'aktivitás' | ném. *aktiv*; ang. *active*; fr. *actif*; stb.: 'aktív'; – vö. még lat. *activus* 'cselekvő' [< lat. *agere* 'mozgásba hoz; üz, hajt; tesz, csinál, cselekszik; stb.']; vö. →*ágál*] | ném. *aktivieren*; ol. *attivizzare*; or. *активизировать*; stb.: 'aktivizál' | ném. *Aktiva* [többes számban] 'tényleges, aktív vagyon, követelés'; fr. *actif* 'ua.', *active* 'tényleges létszám, állomány <hadseregé>'; or. (*партийный*) *актүе* 'pártaktíva, aktíva <a politikában>; tényleges készlet; stb.' – vö. még fr. *dette(s) active(s)* 'cselekvő vagyon', tkp. 'passzív tartozások' [a lat. (ú.) *debita activa* 'ua.' alapján keletkezett]. (⇒) Az *activus* és az 'aktív' jelentésű *activa* változat a latinból származik. Az *aktivitás*, az *aktív*, valamint 'cselekvő vagyon' jelentésben az *aktíva* német, míg az *aktíva* 3. jelentésében az orosz közvetítésével került a magyarba. (⊃) Idetartozik: *aktívál* 'újra szolgálatba helyez' (1908: Nsz.); 'működőképes állapotba helyez' (1942: Nsz.); stb., amely képzőcserével keletkezett az *aktivizál*-ból (↑) az →*artikulál*, *gazsulál* (→*gazsulíroz*) és hasonló analógiájára.

📖 TESz. *aktív* a.; EWUng. • Vö. *ágál*

aktivizál → *aktivitás*

aktuális **A:** 1708–1710/ *actualis* (MNy. 69: 492); 1807/ *aktuális* (NSz.); 1888 *aktuális* (Nsz.) **J:** **1.** 1708–1710 'tényleges; valóságos | tatsächlich; wirklich' (↑); **2.** 1835 'időszerű | aktuell' # (Kunoss: Gyal. *Actualis* a.)

aktualitás **A:** 1794 *aktualitásba* (MKurir 1794. máj. 9.: 567); 1834 *Aktualitásban* (NSz.); 1893 *aktualitás* (PallasLex.) **J:** **1.** 1794 'működés | Tätigkeit' (↑); **2.** 1871 'éppen zajló esemény | jüngste Geschehnisse' (Nsz.); **3.** 1888 'időszerűség | Aktualität' (Nsz.)

■ Latin jövevényszók. | (≡) Lat. (k.) *actualis* 'tényleges, valóságos, működésben levő', (h.) 'ua.; jelenlegi; időhöz kötött' [< lat. *actus* 'tevékenység, eljárás, módszer; stb.']; vö. →*aktus*] | lat. (k.), (h.) *actualitas* 'valóság, ténylegesség'. (≈) Megfelelői: ném. *aktuell*, *Aktualität*; fr. *actuel*, *actualité*; stb.: 'aktuális', 'aktualitás'. (⊃) A szóvégi *s*-hez vö. →*fatális*, →*humanitás* stb.

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *aktus*

aktualitás → *aktuális*

aktus **A:** 1618/ *actusokat* (MNY. 79: 124); 1792 *áktusban* (NSz.); 1793 *Aktus* (Nsz.) **J:** 1. 1618/ 'tett, cselekedet | Tat, Handlung' (↑); 2. 1768 'szeretkezés, közösülés | Geschlechtsakt' (SzT.); 3. 1772 'eset, esemény | Fall' (SzT.); 4. 1789 'felvonás | Aufzug (im Theater)' (Nsz.); 5. 1793 'eljárás | Verfahren' (NSz.)

■ Latin jövevényszó. | (≡) Lat. *actus* 'tevékenység, cselekvés; eljárás; előadás, felvonás', (h.) 'cselekedet, cselekmény, foglalatosság' [< lat. *agere* 'mozgásba hoz; űz, hajt; tesz, csinál, cselekszik; stb.'; vö. →*ágál*]. (≈) Megfelelői: ném. *Akt*; fr. *acte*; stb.: 'tett, cselekvés, cselekedet; felvonás; stb.' (Δ) A szóvégi *s*-hez vö. →*ámbitus* stb. (◊) Idetartozik a (R.) *akt* 'felvonás' (1814: Nsz. *akt*² a.), amely német (↑) hatást tükröz.

TESz.; EWUng. • Vö. *ágál, akt, aktuális*

akusztika **A:** 1818 *akustikai* [sz.] (TudGyűjt. 2/1: 21); 1845 *akustica* (NSz.); 1875 *akusztikája* (NSz.); 1885 *akusztika* (Nsz.) **J:** 1. 1818 'a hangoknak a hallószervekre tett vmilyen hatása | Klangwirkung' (↑); 2. 1832 'hangtan (mint fizikai tudomány) | Lehre vom Schall, von den Tönen' (Nsz.); 3. 1832 'hallási viszonyok | Hörverhältnisse' (Nsz.); 4. 1917 'közhangulat | allgemeine Stimmung' (Nsz.)

■ Nemzetközi szó. | (≡) Ném. *Akustik*; ang. *acoustics* [többes szám]; fr. *acoustique*; stb.: 'akusztika'. Forrása a gör. *ἀκουστική* [többes szám] 'a halláshoz tartozó; a hallásra vonatkozó tudományos ismeretek'. Az európai nyelvekben a francia szaknyelvből terjedt el. (⇒Δ) A magyarba főleg német közvetítéssel került át. (Δ) A végződéshez vö. →*anekdota*, →*grammatika* stb.

TESz.; EWUng.

akvarell **A:** 1835 *aquarellban* (Honművész 1835. ápr. 26.: 266); 1828 *aquarelben* (Nsz.); 1892 *akvarellecskét* [sz.] (NSz.) **J:** 1. 1835 'akvarellfestészet | Aquarellmalerei' (↑); 2. 1844 'vízfesték | Aquarellfarbe' (NSz.); 3. 1847 'vízfestmény | Aquarell' (Nsz.)

■ Nemzetközi szó. | (≡) Ném. *Aquarell*; fr. *aquarelle*; ol. *aquarello, acquerello*; stb.: 'vízfestmény'. Az olaszban keletkezett [< ol. *acqua* 'víz']. Az európai nyelvekben a francia terjesztette el. (⇒Δ) A magyarba főleg német közvetítéssel került át.

TESz.; EWUng. • Vö. *akvárium*

akvárium **A:** 1857 *aquariumait* (BpHírlap 1857. márc. 4.: [2]); 1862–1863 *akváriumba* (Nsz.) **J:** 1. 1857 'üvegfalú medence díszhalak stb. tartására | Aquarium' # (↑); 2. 1877 'víziállatok bemutatására szolgáló épület | Aquarienhaus' (Nsz.)

■ Nemzetközi szó. | (≡) Ném. *Aquarium*; ang. *aquarium*; fr. *aquarium*; stb.: 'akvárium'. Forrása a lat. *aquarium* 'ítató; vizeskorsó' [< lat. *aquarius* 'víztartalmú, vizes' < lat. *aqua* 'víz']. A szó elterjedése összefüggésben áll az aranyhalak tenyésztésével, az akvarisztika 19. sz.-i kifejlődésével. (⇒Δ) A magyarba főleg német közvetítéssel került át.

TESz.; EWUng. • Vö. *ákovita, akvarell, otkolon*

al A: 1201 ? *Olotou* [sz.] [HN.] (MNL (OL) Dl. 61124); 1219/ *Onemet* [HN.] (VárReg. 88.); 1225 *Terem alia* [HN.] (Oklsz.); 1372 u./ *engalya* (JókK. 46); 1400 *derekal* (Oklsz.); 1833 *Ó-Fa* (Kassai: Gyökerésző 1: 135) **J:** <MN> 1219/ 'alsó | unterer' (↑) | <FN> **1.** 1225 ? 'mélyen fekvő terület | Tiefland' (↑), 1284 'ua.' (Oklsz.); **2.** 1346 'vmi alá tartozó területrés; vmi alatt levő tárgy | unter etw befindliches Gebiet; unter etw befindliche Sache' (Oklsz. *bárdaljaerdő* a.); **3.** 1372 u./ 'alsó rész | Unterteil' (JókK. 46); **4.** 1560 k. 'maradék | Rest' (GyöngySzt. 4039.); **5.** 1585 'alom | Streu' (Cal. 1021); **6.** 1585 'alap | Grund(lage), Basis' (Cal. 1022)

alj A: 1550 *Few aly* (Oklsz.); 1785 *ájjokat* (NSz.); NYJ. *aj* (MTsz.) **J:** **1.** 1550 'vmi alá tartozó területrés; vmi alatt levő tárgy | unter etw befindliches Gebiet; unter etw befindliche Sache' (↑); **2.** 1629 'szoknya | Frauenrock' # (SzT.); **3.** 1638 'alsó rész | Unterteil; Grund' # (Oklsz. *kemence-alj* a.); **4.** 1785 'alom; állat fekhelye | Streu; Tierlager' (↑); **5.** 1792 'maradék; seprő | Rest; Bodensatz' # (Baróti Szabó: KisdedSz.); **6.** 1815 'mélyen fekvő terület | Unterland' (NSz.) **Sz:** ~**az** 1792 *Allyazni* [sz.] 'állatoknak almot készít | mit Streu bedecken' (Baróti Szabó: KisdedSz.) | ~**zat** 1859 *aljzata* 'alap(zat) | Unterlage' (BpHírlap 1859. jan. 8.: [2])

aljas A: 1583 *Aljas* (MNy. 12: 134) **J:** **1.** 1583 'nyomorúságos; hitvány | elend, wertlos' (↑); **2.** 1628 'seprős | Bodensatz enthaltend' (NySz.); **3.** 1649 'alsóbbrendű; közönséges | minderwertig; ordinär' (NSz.); **4.** 1651/ 'gyáva | feige' (MFl.); **5.** 1720 'becstelen | schändlich' # (NSz.); **6.** 1753 'alacsonyan levő | niedrig liegend' (NSz.)

■ A szócsalád alapja, az **al** örökség az uráli korból. | (≡) Vog. (T.) *jalē* 'k' 'alsó rész'; osztj. (V.) *il* 'alsó'; zürj. (KP.) *ul* 'alsó rész'; md. (E.), (M.) *al* 'ua.'; finn *ala* 'vmely tárgy elfoglalta hely, terület; rekesz'; lp. (norv.) *vuolle* 'vmi alatti rész'; – jur. *ñil?* 'le, alá'; szelk. *il* 'alsó rész'; stb. [uráli **ala* 'alsó rész, vmi alatti rész']. (≈) Megfelelői: juk. *-al* 'alsó rész'; ujjg. *al* '(alsó, elülső) rész, oldal' stb. (△) Az *al* melléknévként összetételi előtaggá vált, főnévként a legkorábbi időktől általában csak birtokos személyjeles formában használatos.

■ Az **alj** elvonás eredménye. | (△) Az *al* birtokos személyjeles *alja* alakjából keletkezett. Ez utóbbi felvette az *al*-nak szinte valamennyi jelentését, amely ezáltal csaknem teljesen kiszorult a használatból.

■ Az **aljas** származékszó. | (△) Az *alj*-ból keletkezett *-s* melléknévképzővel. A szó belseji *a* talán az *alja* hatásával magyarázható.

📖 MNy. 2: 302; EtSz.; MSzFE.; TESz.; EWUng. • Vö. *al¹*, *al²*, *alá*, *alacsony*, *alag-*, *alany*, *alap*, *alattomban*, *alig*, *alom*, *alsó*, *derékalj*, *fejal*, *hónalj*, *talaj*, *uszály*

al⁻¹

I. ~föld A: 1244 *Olfeld* [HN.] (NySz.); 1527 *alffelden* (ÉrdyK. 290) **J:** 'környezeténél alacsonyabban fekvő síkság; síkság | Niederung; Tiefebene' # **Sz:** ~**i** 1452 *Alfewldy* [SZN.] (Oklsz.) | ~**szeg** × **A:** 1576 *Alzegy* [sz.] [SZN.] (Oklsz. *al* a.); 1758 *alszezin* (SzT.) **J:** 'alacsonyabban fekvő falurész | niederer od. unterer Dorfteil' | ~**szer** × **A:** 1598 *al-szer* (Oklsz. *al* a.) **J:** 'a falu alvége, alsó része, ill. az ott élő emberek | Niederdorf, Unterteile bzw. die Leute von dort' | ~**világ** **A:** 1798 *all-világ* (NSz.) **J:** **1.** 1798 'völgy | Tal' (↑); **2.** 1801 'elképzelt világ a föld mélyében, pokol | Totenreich' # (NSz.); **3.** 1898 'a bűnözők világa | Verbrecherwelt' # (NSz.) | ILYENÉK MÉG: ~**küszöb** 'küszöb | Unterschwelle' (1405 k.: SchlSzt. 1079.); ~**fél** 'far, fenék | After' # (1533: Murm. 782.)

II. ~szél × **A:** 1508 *al zelt* (DöbrK. 146) **J:** 'a völgyek felől fújó szél; déli szél | von den Tälern her wehender Wind; Südwind'

III. ~peres A: 1560/ *alperesek* (MNy. 69: 359) **J:** 'vádolt személy | Angeklagte(r)' # | ~**faj** **A:** 1831 *alfajban*, *Alfaja* (HasznMul. 1831. aug. 20.: 117) **J:** 'a faj alatti rendszertani kategória | Unterart' #

■ Összetett szavak előtagja, azonos az →*al* 'alsó' melléknévvel. | (⊕) Az 1. csoportban főleg az eredeti, konkrét jelentés érvényesül, a 3. csoportban az elvont jelentés alárendelt viszonyra utal. Az *alszél* előtagjának jelentése a szél irányát jelöli, amely az alacsonyabban fekvő területek irányából fúj.

📖 TESz. *al-* a., *alföld* a. is; EWUng. • Vö. *al, faj, föld, per*¹, *szeg*², *szél*², *szer*¹, *világ*

al-2

~**tiszt** **A:** 1759 *AllTisztek* (Nyr. 30: 524) **J:** 'tiszthelyettes | Unteroffizier' | ~**király** **A:** 1786 *all-Király* (Nszt.) **J:** 'teljes uralkodói jogkörrel nem rendelkező, a közös királyt képviselő személy | Vizekönig' | ~**igazgató** **A:** 1786 *al igazgatójának* (NSz.) **J:** 'az igazgató helyettese | Unterverwalter'

■ Tükörfordítások előtagja, azonos az →*al* 'alsó' melléknévvel. | (⊖) A tükörfordítások német mintájú összetett szók; vö. ném. *Unteroffizier, Vizekönig, Unterverwalter*.

📖 TESz. *al-* a.; EWUng. • Vö. *al, igaz, király, tiszt*

ál **A:** 1215 k. *Alus* [sz.] [szN.] (MonStrig. 1: 208); 1342 u./ ? *ál, al* (RMNy. 2: 336); 1416 u./¹ *alfágit* [sz.] (BécsiK. 65); 1594 e./ *áll* (Balassi. Ist. B10a) **J:** 1. 1215 ? 'hamis | falsch' # (↑), 1416 u./ 'ua.' (↑); 2. 1604 'álcázó | maskierend' (Szenczi Molnár: Dict. *Infucatus* a.) **Sz:** ~**ság** 1416 u./ 'álnokság, hamisság | Falschheit' (↑) | ~**tat** 1562 *eláztatác* (NySz.)

■ Valószínűleg ótörök jövevényszó. | (⊖) Ujg. *al* 'mód; eljárás mód'; CC. *al* 'furfang, csel, mesterfogás'; oszm. *al* 'trükk, furfang, csel'; stb. [valószínűleg török eredetű]. Vö. még ujg. *ál čäviš bilig* 'ravasz, fondorlatos gondolkodásmód'. A törökben 'mód, módszer' > 'csalás, megtévesztés' jelentésváltozással lehet számolni. – A származtatás nehézsége, hogy a szó a törökben alapvetően főnévi jelentésben ismert, amire a magyarban nem utalnak egyértelmű adatok; de vö. →*alak*¹, ill. a szerbhorvát megfelelő főnévi jelentését (↓). Ha a magyarban főnév > melléknév szófajváltás történt, az a főnév jelzői funkciójú használata vagy az *álság* származékszó miatt történhetett, amelyből a nyelvérzék elvonással egy újabb melléknévi alapszót hozott létre. Esetleg szóba jöhet még az az eshetőség is, hogy a török szó főnévi jelzőként, melléknévi jelentésben kerülhetett a magyarba. (⊕⇒) A magyarból: szbhv. (Kaj), (Ča) *jal* 'álnokság, csel, fortély; irigység, utálat'.

📖 Gombocz Z.: BTLw.; EtSz.; TESz.; MNy. 70: 257; EWUng.; Róna-Tas-Berta: WOT. • Vö. *ágyú, alak*¹, *álnok, álorca*

alá **A:** 1307 *Alayarou* [HN.] (OkISz.); 1372 u./ *ala* ýrt (JókK. 111); NYJ. *allá* (ÚMTsz.) **J:** <HSZ> 1. 1307 'lefelé | abwärts' # (↑); 2. 1372 u./ 'lent | unten' (↑); 3. [főleg birtokos személyjellel] 1416 u./³ 'nála lejjebb levő helyre | darunter' # (AporK. 115) | <NÉVUTÓ> 1. 1372 u./ 'lejjebb levő helyre | hinunter' # (JókK. 160); 2. 1573 'céljára | für' (SzT.); 3. 1596 'vmi alatt | unterhalb' (SzT.) **R:** ~**bb** 1372 u./ *alab* (JókK. 8)

alatt **A:** 1367 *Magyalalath* [HN.] (OkISz.); 1372 u./ *alata, alattok* (JókK. 51, 86); 1474 *allatt* (BirkK. 8) **J:** <NÉVUTÓ> 1. 1367 'vmi tövében, ill. közelében lent | unterhalb' # (↑); 2. 1416 u./² 'lejjebb levő helyen | unter {mit Dat, auch abstr.}' # (MünchK. 26va); 3. 1525/ 'folyamán | während' # (TörtTár 1908: 80) | <HSZ> 1. [főleg birtokos személyjellel] 1372 u./ 'nála lejjebb levő helyen | darunter {auch abstr.}' # (JókK. 86); 2. 1416 u./¹ 'lent | unten' (BécsiK. 217); 3. [birtokos személyjellel] 1559 'mialatt, miközben | während' (SzT.)

alól **A:** 1369 *Alolchapo* (OkISz.); 1587 *allol* (Úriszék 88) **J:** <HSZ> 1. 1369 'alul | unten' (↑); 2. 1416 u./² 'alulról | von unten' (MünchK. 93rb) | <NÉVUTÓ> 1. 1416 u./¹ 'alul | unter {mit Dat}'

(BécsiK. 62); **2.** 1510 'lejjebb levő helyről | von unter etw her {auch abstr.}' # (MargL. 41)

alul **A:** 1535 k. feyerwar *alwl* (Zay: Lánd. 55); 1761 *alúl* (NSz.); NYJ. *allu* (ÚMTsz.) **J:** <NÉVUTÓ> **1.** 1535 k. 'alulról | von unten' (↑); **2.** 1597 'közelében, mélyebb v. tőle délebbre fekvő helyen | unterhalb' (ThurzóLev. 1: 231); **3.** 1808 'alatt | unter {mit Dat}' (Nsz.). | <HSZ> **1.** 1535 k. 'alulról | von unten' (Zay: Lánd. 40); **2.** 1604 'lenn, alább | unten' # (Szenczi Molnár: Dict. *Síren* a.)

alant **Δ A:** 1717 e./ *alant* (NySz.); 1833 *Alann* (Kassai: Gyökerésző 1: 140) **J:** 'lenn, alább | unten' **Sz:** ~**as** 1832 *alantas* <MN> (NSz.); 1893 'alárendelt személy | Untergebene(r)' (↑)

■ Megszilárdult ragos alakulatok. | (⊕) Az →*al*-ból -*á* latívuszraggal, -*t* lokatívuszraggal és -*l* ablatívuszraggal jöttek létre. Az *alá* alak tartalmazza az E/3. személyű birtokos személyjel *á*-ját is, amely a latívuszragba olvadva rejtve marad. Emellett az alak mellett a többi birtokos személyjellel (-*m*, -*d* stb.) létrejött egy külön paradigmasor. Az *alann*, *alant* alakok az *alatt* szóval együtt analógiás úton keletkeztek; vö. →*benn*, →*fenn* stb. Az alapszó megfelelőiből a rokon nyelvekben is keletkeztek az irányhármasságot kifejező hasonló határozószók; vö. md. (E.) *alo*, *alov*, *aldo*; kam. *jilgən*, *jildə*, *jilgəttə*; stb. 'alul; alá, lefelé; alulról'. (⊕) A szócsalád tagjai birtokos szerkezetben határozószóvá, ill. névutóvá váltak. Az *alól* és *alul* között szóhasadás következett be. Az *alul* alak lokatívuszi funkcióban szilárdult meg. A szóhasadás az irodalmi és köznyelvben csupán a 19. században vált általánossá, a nyelvjárásokban az *alól* és *alul* használata máig sem különült el.

📖 Gombocz Z.: Synt. 115; Klemm: TMondt. 202; MSzFE. *al* a.; TESz., *alul* a. is; EWUng. • Vö. *al*, *alattvaló*, *alávaló*, *aláz*

alabárd **Δ A:** 1550 k. *alabard* (MNY. 86: 251); 1559 *hellebardal* (Székely I.: Krón. 168a); 1562 *Halebard* (MNY. 79: 506); 1565 *hellebárdnak* [✍] (NySz.); 1566 *helepard* (Nyr. 43: 411); 1575 *Ellabárdofokat* [sz.] (Heltai: Krón. 181a); 1581 *halaparth* (Oklsz.); 1645 *Halaparta* (MNY. 79: 506); 1673 *alabárdockal* (NySz.); 1708 *Hellebard*, *Hellempart* (Pápai Páriz: Dict.); 1807 *Alabár* (Márton J.: MNSz.–NMSz.); 1843 *alabordákkal* (NSz.) **J:** 'hosszú nyelű, szekereszerű vágó- és szűrőfegyver | Hellebarde' **Sz:** ~**os** 1575 (↑)

■ Vándorszó. | (≡) Ném. *Hellebarde*, (kfn.) *helmbarte*, (N.) *halteparte*, *hellenbarte*; fr. *hallebarde*; ol. *alabarda*; or. *αλεοπαδα*; stb.: 'alabárd'. A németből terjedt el [ném. (kfn.) *halm*, *heim* 'nyél, fogantyú' + *barte* '(csata)bárd', tkp. 'nyeles bárd']. (⇒⊕) A magyarba főleg német közvetítéssel került át. (⊕) A hangalakot a →*bárd*¹ befolyásolta. A számos alakváltozat részben különböző irányú átvételre, részben belső fejlődésre vezethető vissza. (⊙) A szó ma történelmi szakkifejezésként fordul elő.

📖 EtSz.; TESz.; Mollay: NMÉR.; EWUng. • Vö. *bárd*¹

alabástrom **A:** 1416 u./² *alabastrōnac* (MünchK. 62vb); 1533 *Alabastrum* (Murm. 1561.); 1585 *Alabástrombol* (Cal. 48); 1604 *Alabastomkő* (Szenczi Molnár: Dict. *Alabastrites* a.); 1818 *alabasztromkő* (Nsz.); NYJ. *alabráston* (ÚMTsz.) **J:** **1.** 1416 u./² 'kenőcstartó | Salbengefäß' (↑); **2.** [jelzői értékben is] 1519 'áttetsző, finomszemcsés gipsz, ill. ebből való dísz tárgy | Alabaster; glatte, weiße Oberfläche' (CornK. 199)

■ Latin jövevényszó. | (≡) Lat. *alabastrum* 'kenőcstartó edény', (h.) 'egy fajta áttetsző, finomszemcsés gipsz; alabástrom <mn>' [< gör. *ἀλάβαστρον* 'egy fajta gipsz; ebből készült edény'; a megnevezése talán az egyiptomi *Alabastron* városnévre megy vissza]. Vö. még lat. *alabaster* 'kenőcstartó edény', *alabastrites* 'egy fajta márvány'. (≡) Megfelelői: ném. *Alabaster*; ol. *alabastro*; stb.: 'alabástrom'. (⊕) A szó belseji *s*-hez vö. →*árestál*, →*lajstrom* stb. Az *alabaston*

változat a szó belseji mássalhangzó-torlódás feloldásával, az *alabráston* pedig hangátvetéssel keletkezett.

EtSz.; TESz.; EWUng.

alacsony **A:** 1211 ? *Olichon* [SZN.] (Jerney: MNyKincs. 3); 1406 *Alachan* [SZN.] (OkISz.); 1437 *Alachony* [SZN.] (OkISz.); 1456 k. *alachonrol* (SermDom. 2: 479); NYJ. *alacsín* (MTsz.) **J:** 1. 1211 ? 'nem magas; kicsi | niedgrig; klein' # (↑), 1456 k. 'ua.' (↑); 2. 1626–1627 'alárendelt | untergeordnet' (NySz.); 3. 1750–1771 'alávaló | niederträchtig' (NySz.) **Sz:** ~**odik** [ma főleg *le-ik*] 1551–1565 *megalachonodgyanac* 'lehangoltta, kedvetlenné, letörtté válik | niedergedrückt werden' (NySz.); 1794 'hitvánnyá, alantassá válik | niederträchtig werden' (NSz.)

■ Származékszó. | ☞ Az →*al* 'alsó rész' főnévből keletkezett egy melléknévképzői funkciójú *-cs + -n > -ny* kicsinyítő képzővel. Eredeti jelentése 'alul levő, alsó' volt. A jelentésfejlődéshez vö. még →*alsó*.

TESz.; EWUng. • Vö. *al*

alafa † **A:** 1535 k. *wleffeth* (Zay: Lánd. 60); 1544/ *alafankat* (Tinódi: Cronica n1b); 1574 *üleféjek* (MFl.); 1576 *ölefa* (Kakuk: ÉIOsm. 405); 1618 *ulufő* (Kakuk: ÉIOsm. 405); 1618 *uluféje* (NySz.) **J:** 1. 1535 k. 'zsold; zsákmány | Sold; Beute' (↑); 2. 1621 'kiszabott étel, porció | Ration' (Szenczi Molnár: Dict.); 3. 1621 'méltóság, tisztség | Würde' (Szenczi Molnár: Dict.); 4. 1838 'egyházi, papi javadalom | Pfründe' (Tzs.)

■ Oszmán-török jövevényszó. | ☞ Oszm. *ulûfe*, (R.) *ülefe*, *ölefe* 'a janicsárok zsoldja' [< újperzsa *alûfa* 'abrák; zsold' < arab *ʿalaf*, *ʿulûfa* [többes szám] 'takarmány']. ☞ Megfelelői vannak a balkáni nyelvekben is: mac. (R.) *ynefe*; szbhv. *ulefa*, *uleva*; albán *ylefe*; stb.: 'zsold, fizetség'. ☞ Az alakváltozatok többsége az oszmán alakokra vezethetők vissza. A 3. jelentés azzal magyarázható, hogy a zsold különböző kategóriái bizonyos rangbeli különbséget is jelentettek.

EtSz.; TESz.; Kakuk: ÉIOsm. 405; EWUng.

alag-

~**út** **A:** 1835 *alag-út* (Kunoss: Gyal.) **J:** 'föld alatti vágat, járat | Tunnel' # | ~**sor** **A:** 1854 *alagsor* (Szily: NyÚSz.) **J:** 'épület földszint alatti (lakó)helyisége | Souterrain' # | ~**cső** **A:** 1854 *alagcsöveket* (VasárnapiU. 1854. ápr. 16.: 54) **J:** 'talajvíz elvezetésére használatos cső | Drän'

■ Összetett szavak előtagja, azonos a (R.) **alag** szóval. | ☞ Az *alag* 'színpadi' háttér' (1815: Nszt.), 'pince' (1835: Kunoss: Gyal. *Pincze* a.) az →*al*-ból -g névszóképzővel tudatosan megalkotott származékszó. – Az *Alag* [HN.] (vö. *Olugnemet*: (1220/: VárReg. 116.)) szintén az →*al*-ból jött létre -g névszóképzővel. Az *alag* keletkezését valószínűleg ennek a helynévnek az alakja is befolyásolhatta. Vö. még (R.) *holt alag* 'sír, kriptá' (1787: Szily: NyÚSz.). ☞ Nyelvújítási szó.

EtSz. *al* a.; TESz.; EWUng. • Vö. *al-*, *cső*, *sor*¹, *út*

alak¹ **A:** 1338 ? *Alakzeg* [HN.] (Györffy: ÁMTF. 3: 314); 1405 k. *alak* (SchlSzj. 2042.); 1566 *allakos* [sz.] (NySz.); 1863 *Lak* (Krizsa: Vadr. 507) **J:** 1. 1338 ? 'baba; bábu | Puppe; Docke' (↑), 1405 k. 'ua.' (↑); 2. 1585 'álarc | Maske' (Cal. 485); 3. [birtokos személyjellel] 1590 'kedves(em) | Liebchen' (NySz.); 4. 1750 'forma | Gestalt, Form' # (Wagner: Phras.

Forma a.) **Sz:** ~**os** 1566 ? <MN> 'díszes | verziert' (↑); 1577 *alakos* <FN> 'szemfényvesztő | Gaukler, Komödiant' (KolGl.) | ~**oskodik** 1621 *Alakoskodni* [sz.] (Szenczi Molnár: Dict.) | ~**talán** 1793 *alaktalan* (MNY. 6: 452) | ~**zat** 1826 *alakzatokkal* (Aurora 1826: 266) | ~**ít** 1830 *alakítják* (Nsz.) | ~**ul** 1830 *alakulnak* (Nsz.) | ~**ulat** 1830 k./ *alakulatja* (Nsz.)

■ Bizonytalan eredetű, esetleg fiktív töből keletkezett származékszó. | (△) A tö ismeretlen eredetű és talán összefügg az →*ál* szóval. A végződés a -*k* névszóképzőnek tűnik. Elsődleges jelentése 'kétszínű, képmutató személy' lehetett; ehhez vö. az 1. és 2. jelentést. (△) Ótörök származtatása kevésbé valószínű.

EtSz.; TESz.; MNY. 70: 405; EWUng. • Vö. *ál, kül-*

alak² → *alakor*

alakor × **A:** 1450 k. *Alakar* (SzT.); 1493 *alakor* (OkI Sz.) **J:** 1. 1450 k. 'tönkölybúza; legrégebben termesztett, igénytelen, keveset termő egyszemű búza | Dinkel' (↑); 2. 1673 'keveréktakarmány | Mischfutter (Triticum monococcum)' (NySz.)

alak² × **A:** 1647 *alak* (EtSz. 2. *alak* a.) **J:** 'tönkölybúza | Dinkel'

■ Jövevényszók, de az átadó nyelv bizonytalan. | (≡) Nyilvánvalóan összefüggenek a rom. *alac*, [végartikulussal] *alacul* 'tönköly' szóval, de az érintett szavak a magyarban és a románban egyaránt elszigetelten léteznek, és etimológiájuk is tisztázatlan. Ezért mindkét nyelvben ugyanabból az ismeretlen forrásból származhat, vagy az egyik nyelv a másiktól vette át. (△) Az *alakor* végződése – abban az esetben, ha a szó a románból származik – elhasonulással keletkezett.

EtSz.; EWUng.

alamizsna **A:** 1372 u./ *alamiyfnaĵat*, *alamýzna* (JókK. 30, 78); 1508 *alamofnat* (DöbrK. 491); 1519 k. *Alasmisnalkodasokál* [sz.] (DebrK. 172); 1574 e. *alamusnát* (MNY. 28: 315); 1763 *álamisnálkodás* [sz.] (NSz.); 1803 *alamisnyát* (NSz.) **J:** 1. 1372 u./ 'könyöradomány | Almosen' # (↑); 2. 1946 'elemózsia | Proviant' (Nyr. 70: 157)

■ Latin jövevényszó, esetleg szláv közvetítéssel is. | (≡) Lat. *eleemosyna* 'könyöradomány', (k.), (e.) 'alamizsna', (h.) *elemosyna*, *elemosina* 'ua.'; – vö. még szbhv. (R. Ča) *almužno*; szln. (N.) *álmožna*; cseh *almužna*; stb.: 'ua.'. A latinban a gör. *ἐλεημοσύνη* 'szánszék, könyöradomány' átvétele. (≡) Megfelelői: ném. *Almosen*; fr. *aumône*; stb.: 'alamizsna'. (△) A 2. jelentés az →*elemózsia* hatására keletkezett.

EtSz.; Kniezsa: SzIJs. 790; TESz.; EWUng. • Vö. *elemózsia*

alamuszi **A:** 1632 *Alamuczi* [szn.] (SzT.); 1788 *alamuszi* (MNY. 26: 151) **J:** 1. 1632 ? 'ügyefogyott, esetlen | unbeholfen, ungeschickt' (↑), 1788 'ua.' (↑); 2. 1807 'nehézkes, lomha, lusta | träge; faul' (Márton J.: MNSz.–NMSz.); 3. 1807 'aluszékony, álmag | verschlafen' (Márton J.: MNSz.–NMSz.); 4. 1838 'alattomos, álnok | heimtückisch' (Tzs.)

alamusza × **A:** 1767 *Alamufzta* (Pápai Páriz–Bod: Dict. Addenda); 1820 *Alamusta* (MFl.); NYJ. *alamisza* (ÚMTsz.) **J:** 1. 1767 'hitvány; lomha, lusta | nichtswürdig; träge, faul' (↑); 2. 1792 'aluszékony, álmag | verschlafen' (Baróti Szabó: KisdedSz.); 3. 1829 'alattomos, álnok | heimtückisch' (SzT.)

■ Belső keletkezésűek, de keletkezési módjuk vitatott. | 1. Tréfás szóképzéssel létrejött származékszók. | (△) Az alapszó az *al-* (→*alszik*) lehetett. Az *alamuszi*, ill. az *alamusza* alakok keletkezésében jelentős szerepet játszhatott a →*szuszymuszi*, ill. a →*lusta* szavak analógias hatása is. 2. Szóvegyülés eredményei. | (△) Az *alamuszi* változat az →*alszik* és →*szuszymuszi*, az *alamusza* változat az *alamuszi* és a →*lusta* vegyüléséből jöhetett létre. Egyik magyarázat sem teljesen meggyőző. (◻) (◡) Idetartozik: *alamúz* 'lapuló; sunyi, alattomos' (1791: NSz.); *alamunta* 'ua.' (1838: Tzs.); (N.) *alamár*, *alamuszi* 'ua.' (MTsz.).

📖 Nyr. 43: 181; EtSz.; TESz.; MNy. 66: 218; EWUng. • Vö. *alszik*, *lusta*, *szuszymuszi*

alamusza → *alamuszi*

alán **A:** 1559 *Alanofok* (Székely I.: Krón. 6b); 1575 *Alánufoc* (Heltai: Krón. 8b); 1793 *Alánoknak* (NSz.) **J:** <FN> 1559 'alán ember | Alane' (↑) | <MN> 1799 'az alánokkal kapcsolatos, rájuk vonatkozó | alanisch' (MKönyvHáz 11: 154)

■ Latin jövevényszó, később nemzetközi szó is. | (≡) Lat. *Alani* [többes szám] 'alán', *Alanus* 'alán ember; alán <mn>' [< gör. *Ἀλανοί* [többes szám], *Ἀλανός* 'alán ember']; (≈) Vö. még ném. *Alane*; fr. *Alain*; or. *алан*; stb.: 'ua.'. (△) A korai változatok szóvégi *s* hangjához vö. →*ámbitus*, →*glóbus* stb. Az *alán* alakban a nemzetközi megfelelők tőalakja jut érvényre.

📖 TESz.; EWUng.

alant → *alá*

alany **A:** 1790 *Allany* (Nyr. 10: 308); 1838 *alanynak* (NSz.) **J:** 1. 1790 'az a képzet, fogalom, ill. ezek neve, amelyre az ítélet vonatkozik | Subjekt: der Begriff, worauf sich die Aussage bezieht' (↑); 2. 1838 'a mondatnak az a része, amelyre a mondatbeli állítás vonatkozik | Subjekt als Satzglied' # (Nsz.); 3. 1840 'a megismerő, tudattal bíró lény | mit Bewusstsein ausgestattetes, denkendes Wesen' (Nsz.); 4. 1849 'anyag | Materie' (Nsz.); 5. 1862 'vmely cselekvés, esemény, folyamat stb. közreműködője v. részese | Beteiligter od. Teilnehmer einer Handlung, eines Vorgangs usw.' (Nsz.); 6. 1860 'fa, amelybe a nemes gyümölcsfajtát oltják | Unterlage, Wildling (eines Obstbaumes)' (EME. 2: 193 *Alany* a.); 7. 1884–1885 'lényeg | Wesen (einer Sache)' (NSz.)

■ Latin mintájú képzett tükörszó. | (≡) Vö. lat. (tud.) *subjectum* 'alávetett, vminek kitett dolog; dokumentum' [< lat. *subicere* 'alávet']. (△) A magyarban az →*al* főnévből *-any* névszóképzővel jött létre; vö. →*villany*, *zuhany* (→*zuhog*) stb. (⌘) Nyelvújítási szó. (◡) Idetartozik: (R.) *alaj* 'az az anyag, amelyre a festőművészetben a rajz, a festék kerül (vászon, papír stb.)' (1860: EME. 2: 173 *Alaj* a.), 'fa, amelybe a nemes gyümölcsfajtát oltják' (1860: EME. 2: 193 *Alany* a.); keletkezését tekintve ez a szó is a latin mintát (↑) követi, de jelentéseit tekintve ('vminek az alapja') a szóvég feltehetőleg az ugyancsak a nyelvújítás idején keletkezett →*talaj* hatására utal.

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *al*

alap **A:** 1774 *alapja* (Nsz.); 1792 *állap-törvényre* (NSz.) **J:** 'alapzat, talapzat | Grund, Fundament' # **Sz:** ~**os** 1787 *alposnak*, *legalaposabb* (Nsz.) | ~**ít** 1792 *Alapítottani* [sz.] (Baróti Szabó: KisdédSz.) | ~**tan** 1796 *alaptalan* (Nsz.) | ~**ul** 1830 *alapul* (NSz.) | ~**szik** 1826

alapszik (TudGyűjt. 1826/8.: 52) | ~**ítvány** 1830 *alapítvány* (NSz.) | ~**oz** 1830 *alapozott* [sz.] (Európa 8: 209) | ~**zat** 1832 *alapzatja* (Nsz.) **R:** ~**ján** 1848 *vminek ~ján* 'miatt | wegen, halber' (Nsz.); 1858 'vmi szerint | aufgrund' (Nsz.)

■ Tudatos szóalkotással keletkezett származékszó. | ☐ Az →*al* 'alsó rész' főnévből keletkezett a kikövetkeztetett -*p* névszóképzővel. Példaként szolgálhattak az alábbi tulajdonnevek is: *oluphel* [rea] [HN.] (1055: TA.); *Olup* [SZN.] (1138/: MNy. 32: 133); *Alaph* [HN.] (1328: Györffy: ÁMTF. 2: 345). Az alakváltozatok az *állapot* (→*állapik*) hatását is mutatják. ☒ Nyelvújítási származékszó.

📖 EtSz. *al* a.; TESz.; EWUng. • Vö. *al*, *jog-*, *lét-*, *talap*

álarc → *álorca*

alarm Δ **A:** 1722 *allarmára* (Nyr. 63: 11); 1743 *alarmanak* (Nyr. 63: 11); 1743 *állarmban* (Nyr. 63: 11); 1835 *Alarm*, *Allarm* (Kunoss: Gyal.); 1848 *allarme* (NSz.); 1868 *alármát* (NSz.); NYJ. *alárom*, *alárum* (ÚMTsz.) **J:** 'riadó | Alarm'

alarmíroz Δ **A:** 1848 *allarmírozva* [sz.] (NSz.); 1853 *alarmírozták* (Nsz.); 1893 *alármírozva* [sz.] (NSz.) **J:** 1. 1853 'riadóztat | alarmieren' (↑); 2. 1881 'nyugtalanít | beunruhigen' (NSz.)

■ A szócsalád korábbi tagja, az **alarm** vándorszó. | ☐ Ném. *Alarm*, (R.) *alarma*; fr. *alarme*; ol. *allarme*, (mant.) *alarm*, (mil.) *alàrma*, (bol.) *alàrom*; szb hv. *alarm*; or. (R.) *аларм*; stb.: 'riadó'. Az olaszból terjedt el [< ol. *all'arme* 'fegyverbe!']. ☐ A magyarba olasz, német és esetleg francia közvetítéssel került át.

■ Az **alarmíroz** német jövevényt. | ☐ Ném. *alarmieren* 'riadóztat; bevetésre felszólít; nyugtalanít' [< fr. *alarmer* 'ua.'].

📖 EtSz. *alárma* a.; TESz.; EWUng. • Vö. *almárium*, *lárma*

alarmíroz → *alarm*

alászolgája Δ **A:** 1793/ *Ásszolgája*, *Asszolgája* (Nsz.); 1839 *Alászolgája* (NSz.); 1843 *Alász szolgája* (NSz.); 1844 *alás szolgája* (NSz.) **J:** 1. 1793/ '⟨köszönési formula⟩ | ⟨Grußformel⟩' # (↑); 2. 1847 '⟨elutasítás kifejezése⟩ | ⟨Ausdruck der Ablehnung⟩' # (NSz.) – De vö. 1649 *alázatos szolgája* '⟨az Ő, Ön⟩ készséges, hűséges, odaadó szolgája | ⟨sein, ihr⟩ ergebener Diener' (Nyr. 58: 39)

■ Szóösszevonás eredménye. | ☐ Az *alázatos szolgája* (↑) szószerkezetből jött létre, amelynek alaptagja az E/3. birtokos személyjeles →*szolga*. A szószerkezet latin mintájú tükörfordítás; vö. lat. *servus humillimus* 'alázatos szolga'. Használata eleinte társadalmi rangkülönbséghez fűződött, a 18. sz. második felétől rangkülönbség nélkül is alkalmazott, egyre kevesebb tiszteletet kifejező köszönő formává lett. – Az eltérő változatok különféle összevonódási típusokat mutatnak.

📖 Nyr. 58: 38; TESz.; EWUng. • Vö. *aláz*, *szolga*

alatt → *alá*

alattan → *alattomban*

alattomban **A:** 1519 *alattomba* (JordK. 348); 1575 *alatomba*, *allatomba* (Heltai: Krón. 42a, 91b); 16. sz. u. *alattomban* [✎] (TörtTár 1908: 82) **J:** 1. [határozói értékben] 1519 'titokban; észrevétlenül | heimlich; unmerklich' (↑); 2. 1527 'halkan | leise' (ÉrdyK. 203); 3. 1572 'alacsonyan; lent | niedrig; unten' (NySz.); 4. 1585 'titokban ártó szándékkal | hinterlistig' # (Cal. 248)

alattan **Δ A:** 1574 *alattan* (NySz.) **J:** 'lent, alul | unten'

alattomos **A:** 1792 *Alattonos* (Baróti Szabó: KisdedSz.); 1794 *alattomos* (Nsz.) **J:** 1. 1792 'titokban ártani igyekvő | hinterlistig' # (↑); 2. 1794 'rejtett; titkos | versteckt; geheim' (↑) **Sz:** ~**kodik** 1831 *Alattomoskodik* (Kreszn.)

■ A szócsalád alapja, az **alattan** megszilárdult ragos alakulat. | ⊕ Az →*al* 'alsó rész' főnévből keletkezett *-t* és *-n* lokatívuszraggal; vö. *itten* (→*itt*), *ottan* (→*ott*) stb.

■ Az **alattomban** megszilárdult ragos alakulat. | ⊕ Az *alattan*-ból keletkezett a hely-, ill. módhatározói szerepű *-ban* határozóraggal. A 3. jelentése az elsődleges, amelyből a további jelentések metonimikus úton jöttek létre.

■ Az **alattomos** származékszó. | ⊕ Az *alattan*-ból jött létre melléknévképzővel; vö. *felettes* (→*fölül*), *helyettes* (→*helyett*) stb. A szó belseji *n > m* hangváltozás az *alattomban* hatására jöhetett létre.

▣ A SZÓCSALÁDHOZ MÉG | ⊖ Idetartozik: (R.) *alattónában* 'titokban' (1757: NSz.); *alattomába* 'ua.' (1791: NSz.); ezekben a szó belseji *-á* valószínűleg E/3. személyű birtokos személyjel.

📖 Horger: MSzav. 14; TESz.; EWUng. • Vö. *al*

alattomos → *alattomban*

alattság × **A:** 1395 k. *aleth feg* (BesztSzj. 280.); 1405 k. *alath fag* (SchlSzj. 774.); 1479 *alathsag* (NyírkGl.); 1763 *Alacság* (NSz.) **J:** 1. 1395 k. ? 'vitorlarúd | Rahe' (↑); 2. 1585 'hajókötel; vontatókötel | Schlepptau' (↑)

■ Szerbhorvát jövevényszó magyar képzővel. | ⊖ Szbhv. *alat* 'eszköz; vontatókötel' [< oszm. *halat* 'hajókötel']. ⊕ Végződése *-ság* gyűjtőnévképző. Az eredeti jelentése 'hajófelszerelés, kötelzet' lehetett. A 2. jelentés ebből való jelentésszűkülés. Az 1. jelentés feltehetőleg félrefordítás eredménye.

📖 TESz.; Hadrovics: UEISk. 112; EWUng.

alattvaló **A:** 1604 *Alatvaló* (Szenczi Molnár: Dict.); 1723 *alattvalóit* (NySz.) **J:** <MN> 1604 'alávaló | niederträchtig' (↑) | <FN> 1723 'vmely uralkodó alárendeltje | Untertan' # (↑)

■ Összetett szó. | ⊕ Az *alatt* 'alsó, alul <névutó>' (→*alá*) + →*való* jelöletlen határozós alárendelő összetétele. Olyan szószerkezetből alakulhatott ki, amely egy névutós szerkezetet tartalmazott; vö. *a' papoc fedélme alat valonac* 'a főpapnak alávetett <emberek>' (1416 u./²: MünchK. 38ra). A melléknév pejoratív jelentését a feudális társadalomkép emberszemlélete magyarázza.

alávaló A: 1416 u./² *alab valo* (MünchK. 86rb); 1585 *aláualouá* (Cal. 396) **J: 1.** 1416 u./² 'alantas; hitvány | niedrig; minderwertig' (↑); **2.** 1518 k. 'alul levő | unten befindlich' (PeerK. 172); **3.** 1552 'társadalmilag alacsonyabb rangú | geringen Standes' (NySz.); **4.** 1585 'becstelen | niederträchtig' # (↑)

■ Összetett szó. | ⊕ Az →*alá* + →*való* jelöletlen határozós alárendelő összetétele. A 2. jelentés lehetett az eredeti. Az 1., 3., 4. jelentés metaforikus értelmű. A jelentésekhez vö. *aljas* 'alacsonyan levő' (→*al*), *alantas* 'ua.'; alárendelt, beosztott' (→*alá*) stb. Az alaktanhoz vö. *idevaló* 'idetartozó' (1504–1560: LevT. 1: 49); *örökkévaló* 'örök, maradandó' (1608: NySz.); stb.

📖 MNy. 57: 435; TESz.; EWUng. • Vö. *alá, való*

aláz A: 1372 u./ *alaztattyá* [sz.] (JókK. 35) **J: 1.** [főleg visszaható névmási tárggyal] 1372 u./ 'alázattal tölt el | mit Demut erfüllen' (JókK. 35); **2.** 1416 u./¹ 'hatalma alá vet | unterwerfen' (BécsiK. 75); **3.** [főleg *meg~*] 1416 u./¹ 'megalázó helyzetbe juttat; megszégyení | demütigen; beschämen' # (BécsiK. 22); **4.** 1592 'meghúzza magát, lapul | sich ducken' (Cisio O4b); **5.** 1838 'meggyőz | überzeugen' (Tsz.) **Sz: ~at** 1372 u./ 'maga-megalázás | Demut' (↑); 1636 'megalázás | Demütigung' (NySz.) | **~atos** 1372 u./ *alazatos* (JókK. 73) | **~atosság** 1372 u./ *alazatoffaga* (JókK. 10) | **~atosságú** [csak szókapcsolatban] 1372 u./ *alazatoffago* (JókK. 97) | **~kodik** 1416 u./¹ *Alazkoggatoc* (BécsiK. 246) | **~atosít** 1416 u./³ *meg alazatufeitottak* 'megaláz vkit | demütigen' (AporK. 53–54)

■ Származékszó. | ⊕ Az →*alá*-ból jött létre igeképzővel; vö. *előz* (→*előtt*), →*idéz* stb. Eredeti jelentése 'alacsony helyzetbe juttat' lehetett. Manapság leginkább a →*le*, →*meg* igekötőkkel használatos. ⊖ Idetartozik: *alássan* 'alázatosan <udvariassági formula, modoros szófordulat>' (18. sz.: Nyr. 2: 225); ez az *alázatos* (↑) -*n* módhatározóragos alakjából (*alázatosan*) keletkezett szóösszerántással.

📖 TESz., *alássan* a. is; Benkő-Eml. 538; EWUng. • Vö. *alá, alászolgája*

albán A: 1559 *Albanofoc* (Székely I.: Krón. 6b); 1575 *Albanifoktól* (Heltai: Krón. 4a); 1604 *Albanufok* (Szenczi Molnár: Dict. *Tiberinus* a.); 1742/ ? *albánok* (NSz.) **J: <FN>** 1559 'albán ember | Albaner' # (↑) | <MN> 1854/ 'az albánokkal kapcsolatos, rájuk vonatkozó | albanisch' # (Jókai: JubÖM. 7: 57)

■ Latin jövevényszó, később nemzetközi szó is. | ⊕ Lat. *Albani* [többes szám] 'albán ember', *Albanus* 'albán <mn>' [< gör. *Ἀλβανοί* [többes szám], *Ἀλβανός* 'albán ember'] ⊗ Vö. még ném. *Albaner*; ang. *Albanian*; fr. *Albanais*; stb.: 'ua.'. ⊕ Az *albán* alakhoz vö. →*alán*. – Egyéb megnevezések: →*arnót*, →*orbonász*.

📖 MNy. 60: 472; TESz.; EWUng. • Vö. *arnót, orbonász*

album A: 1620 *Albumomba* (MNy. 64: 348) **J: 1.** 1620 'emlékkönyv | Stammbuch, Gedenkbuch' (↑); **2.** 1752 'névkönyv; vendégeknyv | Namenbuch; Fremdenbuch' (Nyr. 46: 150); **3.** 1836 'napló | Tagebuch' (NSz.); **4.** 1844 'emlékkönyv mint tisztelgő kötet | Festschrift' (Nsz.); **5.** 1863 'gyűjtőkönyv (fény)képek, bélyegek stb. számára | Sammelbuch für Fotografien, Briefmarken, Postkarten usw.' # (Nsz.); **6.** 1971 'zenei hanglemezzel, céddé | Langspielplatte, CD' (Mifjúság 1971. febr. 26.: 12)

■ Nemzetközi szó. | (≡) Ném. *Album*; ang. *album*; fr. *album*; stb.: 'album'. Forrása: lat. *album* 'fehér (hirdető)tábla; névjegyzék'. Vö. még lat. (ú.) *album amicorum* 'emlékkönyv'. A németből terjedt el. (⇒) A magyarba a latinból és a németből került át.

📖 TESz.; Mollay: NMÉR.; EWUng. • Vö. *laboda*

álca A: 1837 *álczája* (Nszt.) J: 1. 1837 '(színlelés, tettetés jelképeként) | {als Symbol der Heuchelei, Vortäuschung}' (↑); 2. 1853 'álarc | Maske' (Nszt.); 3. 1873 'lárva, báb | Larve (Zool)' (Nszt.) Sz: ~z 1848–1849 *álczás* [sz.] (Nszt.)

■ Tudatos szóalkotással keletkezett szóösszevonás eredménye. | (⊕) A (R.) → *álorca* főnévből jött létre. A szóvég alakulását a → *pálca*, → *tálca* stb. analógiás hatása is befolyásolhatta. A 2. jelentés az elsődleges. A 3. jelentéshez vö. még ném. *Larve* 'álarc; lárva <állattani szakszóként is>'. (⊗) Nyelvújítási szó.

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *álorca*

áld A: 1093/ *Aldoukut* [HN.] (MNL (OL) Dl. 206964); 1193 *aldo cut* [sz.] [HN.] (ÓMOLv. 57); 1372 u./ *aldandnak* (JókK. 24) J: 1. 1093/ 'áldoz | opfern' (↑); 2. 13. sz. eleje/ 'jóban részesít {Isten} | segnen' # (KTSz.); 3. 1372 u./ 'jót kíván | Gutes wünschen' (JókK. 136); 4. 1372 u./ 'magasztal | preisen' # (JókK. 7); 5. 1372 u./ 'megszentel | heiligen' # (JókK. 75); 6. 19. sz. második fele 'szid | schimpfen' (ÚMTsz.) Sz: ~ott 13. sz. eleje/ *aldut* <MN> (KTSz.) | ~ás 1493 k. *Aldafth* (FestK. 62) | ~atlan 1824 *Áldotlanul* (Nszt.) | ~ásos 1847 *áldásosabb* (Nszt.)

■ Örökség, finnugor kori tő magyar képzővel. | (≡) A tőhöz vö. osztj. (V.) *alil-* '(el)átkoz, szidalmaz', (Vj.) 'ua.; elvárásol, megbűvöl'; cser. *ulte-* 'imádkozik'; md. (E.) *alta-*, *alvta-* '(meg)ígér', *alsta-* 'ua.; (fel)szentel; (el)átkoz' [fgr. **alz-* 'varázsigét mormol, megbűvöl']. (⊕) A -*d* gyakorító képző már az ősmagyar korban az alapszóhoz kapcsolódhatott. Eredetileg a pogány áldozati szertartással kapcsolatos kifejezés volt, a kereszténység századaiban pedig további jelentésváltozásokon ment keresztül. az ellentétes jelentések kialakulásához vö. → *átkoz*. – A 6. jelentés megszépítő-tréfás szóhasználat eredménye. (⇒) A magyarból: szbhv. (Kaj) *aldovati*, *alduvati*; rom. (N.) *aldui*; stb.: '(meg)áld'.

📖 MNy. 48: 61; NyK. 57: 254; MSzFE.; TESz.; EWUng. • Vö. *áldomás*, *áldoz*, *átkoz*

áldomás A: [1200 k.] *aldamas*, *aldumas* (An. 16., 22.); 1372 u./ *aldomafban* (JókK. 24) J: 1. [1200 k.] 'áldozat | Opfer' (↑); 2. 1310 'pohárürítés vásárlás | Kauftrunk' (OkI Sz.); 3. 1372 u./ 'áldás | Segnung' (↑); 4. 1474 'engedély | Erlaubnis' (BirkK. 7); 5. 1589 'munkabefejezést, vminek sikerét ünneplő evés-ivás | Gelage' (SzT.); 6. 1835 'pohárköszöntő | Trinkspruch' (Kunoss: Gyal. *Toast* a.); 7. 1858 'búcsúpohár | Abschiedstrunk' (NSz.)

■ Származékszó. | (⊕) Az → *áld* '(fel)áldoz; jót, áldást kíván' igéből keletkezett a -*más* névszóképzővel, amelyben az -*m* egy ősi mozzanatos képző. Az eredeti jelentése 'vigasság, mulatság, lakoma' lehetett. Ma jobbra az 5. jelentésben fordul elő. (⇒) A magyarból: szbhv. (N.) *àldomāš*; szlk. *oldomaš*; rom. *aldămaș*; stb.: 'áldomás'.

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *áld*

áldoz A: 1372 u./ *aldozott* [sz.] (JókK. 75); 1470 *aldozek* [▽] (SermDom. 2: 197); 1531 *adozattja* koron [sz.] (ThewrK. 238); 1604 *aldasztac* (Szenczi Molnár: Dict. *Iánual* a.) J: 1. 1372 u./ 'áldozatként felajánl, odaad | aufopfern' # (↑); 2. [főleg ~ik] 1456 k. '(katolikus szertartás szerint) oltáriszentséget vesz magához | kommunizieren (katholische Kirche)'

(SermDom. 2: 226); **3.** 1570 'áldozatot hoz | Opfer bringen' # (SzT.) **Sz:** ~**ás** 1372 u./ *aldozafat* (JókK. 158) | ~**at** 1416 u./¹ *aldozatot* (BécsiK. 16) | ~**ó** 1456 k. *aldozonak* <FOLY MN-I IGENÉV> (SermDom. 2: 467); 1456 k. *aldozo* <FN> 'áldozócsüörtök | Christi Himmelfahrtstag' (SermDom. 2: 226) | ~**atos** 1794 *áldozatos* (NSz.)

■ Származékszó. | ☉ Az →*áld* '(fel)áldoz' igéből keletkezett gyakorító képzővel. Eredeti jelentése a pogány hiedelemvilág áldozati és áldozási szertartásaival volt kapcsolatban. Az *áldozik* 'szertartásban az oltáriszentséget magához veszi' jelentésben él a vallásos szóhasználatban. – A *leáldozik* 'alábukik, lenyugszik <Nap>' (1774: NSz.) összetétel a →*le* + valószínűleg az *áldozik* kapcsolatából jött létre. Az utótag jelentésfejlődése azonban tisztázatlan, talán összefüggésben lehetett az esti istentisztelettel; vö. (N.) *napszentület* 'naplemente' (MTsz.).

📖 EtSz. *áld* a.; TESz. *áldozik* a., *leáldozik* a. is; MNy. 87: 349; EWUng. • Vö. *áld*

alél A: 13. sz. közepe/ *olelothya* [sz.] (ÓMS.); 1552 *megalélt* (NySz.); 1575 *El alilt* (NySz.); 1784 *Álélkodni* [sz.] (Baróti Szabó: KisdedSz. 10); NYJ. *alill* (ÚMTsz.) **J:** **1.** 13. sz. közepe/ 'ájul; bágyadt | in Ohnmacht fallen; ermatten' (↑); **2.** 1807 'émelyeg | von Übel befallen werden' (Márton J.: MNSz.–NMSz.) **Sz:** ~**at** 13. sz. közepe/ 'ájulás, eszméletvesztés | Ohnmacht' (↑)

■ Származékszó egy finnugor eredetű töből. | ☉ A tö az →*alszik* szócsaládjának tövével azonos. Végződése az -*él* gyakorító képző; vö. *metél* (→*met*). A morfológiai struktúra elhalványulása miatt elkülönült az →*alszik* szócsaládjától.

📖 MNy. 2: 304; EtSz.; TESz.; EWUng. • Vö. *alszik*

alfa A: 1519 *alffa* (JordK. 885); 1541 *alfa* (Sylvester: ÚT. 2: 137a) **J:** **1.** 1519 'kezdet | Anfang' (↑); **2.** 1760 'a görög ábécé első betűje | Buchstabe α' (Molnár J.: RégJelÉp. 261)

■ Latin jövevényszó. | ☹ Lat. *alpha* 'alfa <a görög ábécé első betűjének megnevezése>', (e.), (h.) 'kezdet; első' [< gör. *ἄλφα* 'alfa <mint betű>', (bibl.) 'kezdet']. Forrása: héber 'aleph' 'a héber ábécé első betűjének megnevezése'. ☹☹ Megfelelői: ném. *Alpha*; fr. *alpha*; stb.: 'alfa'. A 'kezdet' és 'első' jelentés a Bibliából terjedt el: *Én vagyok az alfa és az ómega, a kezdet és a vég* (János: Jelenések könyve 1: 8, 21: 6, 22: 13); vö. még →*ómega*.

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *analfabéta*

alga A: 1829 *Alga* (Európa 2: 203) **J:** 'moszat | Alge'

■ Latin jövevényszó. | ☹ Lat. *alga* 'moszat, hínár' [esetleg indoeurópai eredetű; vö. óind *ṛjṣáh* 'ragacsos, sima, síkos'; vö. még norv. (N.) *ulka* 'penész, nyálka']. ☹☹ Megfelelői: ném. *Alge*; fr. *algue*; stb. 'alga'. ☉ Főleg növényteni szakszóként használatos.

📖 TESz.; EWUng.

algebra A: 1708–1710 *Algebrát* (Nyr. 88: 55); 1818 *algebra* (Márton J.: MNSz.–NMSz.) **J:** 'a matematikának az egyenletek megoldásával, a műveletek általánosításával stb. foglalkozó része | Algebra'

■ Nemzetközi szó. | ☹ Ném. *Algebra*; ang. *algebra*; fr. *algèbre*; stb.: 'algebra'. ☹☹ Vö. még lat. (k.) *algebra* 'ua.' [az arab ('ilm) *al-ğabr* (kiejtve [*al-ğabr*]) 'az algebra <tudománya>', tkp. 'különvált részek helyreigazítása' alapján keletkezett]. A matematikai jelentés Al-Ĥwārizmī

művének (825 k.) szóhasználatán alapul. A középlelatinból terjedt el. (⇒△) A magyarba a középlelatinból és a németből került át.

📖 EtSz.; TESz.; EWUng.

alibi **A:** 1839 *alibit* (Athenaeum 1839. aug. 11.: 186) **J:** 'mentség, igazolás, kibúvó | Alibi' #

■ Nemzetközi szó. | (≡) Ném. *Alibi*; ang. *alibi*; fr. *alibi*; stb.: 'alibi'. Forrása: lat. *alibi* 'másutt' [a lat. *alius* 'a másik' és az *ibi* 'ott, oda' alapján keletkezett]. Főnévi használatban jogi szakszóként a francia terjesztette el. (⇒△) A magyarba főleg német közvetítéssel került át.

📖 TESz.; EWUng.

alig **A:** 1372 u./ *elyg*, *nagyaeleg* (JókK. 65, 81); 1416 u./¹ *aleg* (BécsiK. 44); 1416 u./² *alig* (MünchK. 66rb); 1510 *alek* (MargL. 3); 1566 *allég*, *ellég* (Heltai: Fab. 36); NYJ. *allyig* (MTsz.); *ajjig*, *alég* (ÚMTsz.); *elyig* (ÚMTsz.) **J:** **1.** 1372 u./ 'nehezen | schwerlich' # (JókK. 64); **2.** 1372 u./ 'szinte nem | fast nicht' # (JókK. 146); **3.** 1372 u./ 'körülbelül ⟨annyi⟩ | ungefähr ⟨soviel⟩' (JókK. 158); **4.** 1513 'aligha | kaum' (NagyszK. 16); **5.** 1517 'igen ritkán | ganz selten' # (DomK. 129); **6.** 1604 'gyengén ⟨van⟩ | unwohl ⟨sein⟩' (Szenczi Molnár: Dict.)

■ Megszilárdult ragos alakulat. | (△) Az →*al* 'alsó rész, legalsó fok' főnévből keletkezett *-ig* terminativuszraggal. Eredeti jelentése 'le a földig, alapjáig v. le a padlóig, vminek az aljáig' lehetett. Ehhez vö. a 6. jelentést is. Az *alig* és *elig* változatok szó eleji *a* és *e* hagja közötti összefüggés nem világos. (△) Az →*elég*-gel való kapcsolata tisztázatlan.

📖 EtSz.; Klemm: TMondt. 603; TESz.; EWUng. • Vö. *al*

alít × **A:** 1372 u./ *aloýtattnek* [sz.] (JókK. 2); 1456 k. *aleituan* [sz.] (SermDom. 1: 205); 1528 *alaytaftok* [sz.] (SzékK. 48); 1529 *aletyak* (KL. 79.); 1533 *äylethwan* [sz.] (KL. 119.); 1546/ *allitottam* (HoffgreffÉn. S4a); 1548/ ? *alÿtyac* (Tinódi: Cronica k3a); 1549/ *alitt'a* [t-j] (Orth. B2a); 1577–1580 *allet* (NySz.); 1608 *álit* (NySz.); 1644 *alatvan* [sz.] (MNY. 68: 472); NYJ. *ajítottom* (ÚMTsz.) **J:** **1.** 1372 u./ 'vél; gondol | meinen; denken' (↑); **2.** 1372 u./ 'hinni mer; remél | sich getrauen zu glauben; hoffen' (JókK. 34); **3.** 1544/ 'megerősít; állít | bekräftigen; behaupten' (HoffgreffÉn. H2a); **4.** 1816 'ügyet vet rá; számba vesz | einer Sache Beachtung schenken; in Betracht ziehen' (Gyarmathi: Voc. 97 [v: 105])

■ Fiktív töből keletkezett származékszó. | (△) A tö ismeretlen eredetű. A végződés az *-ít* műveltető képző. A hangalak- és jelentésbeli hasonlóság miatt a nyelvhasználatban téves párhuzam jött létre az *állít* 'meggyőződéssel mond, kijelent' (→*áll*¹) igével, ennek következtében az *alít* végül kiszorult a köznyelvi használatból.

📖 MNY. 31: 45; TESz.; EWUng.

alj → *al*

aljas → *al*

alk → *alkot*

alkalom [4] **A:** 1372 u./ *alkolmas* [sz.] (JókK. 16); 1503 *Alkalma* (MNy. 60: 106); 1551 *alkomas* [sz.] (LevT. 1: 87); 1585 *alkámatos* [sz.] (Cal. 223); 1599 *alkolom* (SzT.); 1600 *alkalomra* (SzT.); NYJ. *ókómatoskodik* [sz.] (MTsz.) **J:** 1. 1372 u./ 'vmire lehetőséget nyújtó időpont, körülmény | Gelegenheit' # (↑); 2. 1892 'tehetőség | Wohlhabenheit' (Nyr. 21: 281); 3. 1896 'fészer | Schuppen' (Nyr. 25: 89); 4. 1926 'mulatság | Unterhaltung' (ÚMTsz.) **Sz:** **alkalmas** 1372 u./ 'illő, szabad | angemessen, gehörig' (↑); 1416 u./² 'vmire megfelelő, felhasználható | geeignet' (MünchK. 41rb) | **alkalmatlan** 1416 u./¹ *alkolmatlanocba* (BécsiK. 91) | **alkalmasság** 1456 k. *alkolmasfagert* (SermDom. 2: 167) | **alkalmatos** 1533 *alkolmatos* (NySz.) | **alkalmatosság** 1533 *alkalmatoffagnak* kywule 'vminek alkalmas, megfelelő volta | Geeignetheit' (Komjáti: SzPál. 15b); 1771 'utazásra szolgáló jármű | Fahrgelegenheit' (MNy. 60: 217) | **alkalmaz** 16. sz. második fele *alkalmaztatni* [sz.] (MNy. 86: 254) | **alkalmatlankodik** 1604 *Alkalmatlankodom* (Szenczi Molnár: Dict. *Inéptio* a.) | **alkalmi** 1834 *alkalmi* (PhilMűsz. *Occaalisions* a.) | **alkalmazkodik** 1842 *Alkalmazkodik* (Szily: NyÚSz.) | **alkalmazott** 1912 *alkalmazott* <FN> 'alkalmazásban álló személy | der/die Angestellte' (Kelemen B.: MNMSz.) **R:** **alkalmasint** 1594 *alkolmasint* (MNy. 42: 76)

■ Származékszó. | (⊕) Az *alk* (→*alkot*) igéből jött létre *-alom* névszóképzővel. Az 1. jelentés az eredeti, a többi ebből jelentésbővüléssel keletkezett.

📖 MNy. 33: 49; TESz.; EWUng. • Vö. *alkot*

alkat **A:** 1800 *alkotjai* (Nyr. 111: 453); 1803 *alkat* (Szily: NyÚSz.) **J:** 1. 1800 'hajlam | Veranlagung' (↑); 2. 1816 'vminek a megjelenési formája, fölépítése | Struktur' # (NSz.); 3. 1831 'építmény; állvány | Bauwerk; Gerüst' (Nsz.); 4. 1837 'formula | Formel' (NSz.); 5. 1851 'az ember jellemző külső v. belső tulajdonságainak összessége; habitus | Art od. Gestalt eines Menschen; Habitus' # (NSz.)

■ Tudatos szóalkotással keletkezett származékszó. | (⊕) Az *alk* (→*alkot*) igéből jött létre *-at* névszóképzővel. A keletkezéséhez valószínűleg az →*alkot* alak is hozzájárulhatott. Az alapszó a 19. sz.-ban már nem élt, ezért újonnan kikövetkeztették, és főnévi 'készlet, állomány' jelentéssel is felruházták; vö. *alkrészt* 'alkotórész, alkatrész' (1843: NSz.). (⌘) Nyelvújítási szó.

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *alkot*

alkohol **A:** 1789 *Alkoholnak* (Nsz.) **J:** 'szeszes erjedéssel keletkező, égető ízű folyadék | Alkohol' # **Sz:** ~**ista** 1881 *alkoholisták* (OrvH. 1881. nov. 13.: 1068)

alkoholizmus **A:** 1881 *alkoholizmus* (PolitUjd. 1881. ápr. 20.: 221) **J:** 'szeszes italok rendszeres, huzamos, nagy mennyiségű fogyasztása, ill. ennek szenvedélye | Alkoholismus' #

■ Nemzetközi szó. | (≡) Ném. *Alkohol*; ang. *alcohol*; fr. *alcool*; sp. *alcohol*; stb.: 'alkohol'. (≈) Vö. még lat. (k.) *alcohol*, *alcofol* 'festékként használt finom szemcsés antimonitpor' [< sp. (R.) *alcohol* 'ua.' < arab (hisp.) *al-kuhūl* 'antimon'] | ném. *Alkoholismus*; ang. *alcoholism*; fr. *alcoolisme*; stb.: 'alkoholizmus'. Az *alkohol* az európai nyelvekben a középtinból alkímista műszóként terjedt el 'finom por' jelentésben. A mai 'borszesz; ebből előállított ital' jelentése a lat. (k.) *alcohol vini* 'borszesz' szókapcsolat alapján Németországban alakult ki. (⇒) A magyarba főleg német közvetítéssel került át.

📖 EtSz.; TESz.; EWUng. • Vö. *formalin*

alkoholizmus → *alkohol*

alkony → *alkonyodik*

alkonyodik **A:** 1573 *Alkonyadottkor* [sz.] (SzT.); 1585 *alkonyodni* [sz.] (Cal. 251); 1604 *Alkonyodom* [▽] (Szenczi Molnár: Dict.); 1758 le-nem *álkonodik* (NSz.); NYJ. *okonyodik* (MTsz.); *ókamodik* (ÚMTsz.) **J:** 'fokozatosan leszáll az esti szürkület, besötétedik <égbolt> | es dunkelt' #

alkony **A:** 1746 *alkonyot* [sz.] (SzT.); NYJ. *akamat* [sz.]; *okonat* [sz.] (ÚMTsz.) **J:** 'esti szürkület | Abenddämmerung' # **Sz:** ~**at** 1746 (↑) | ~**ul** 1824 *alkonyúl* (NSz.)

■ A szócsalád alapja, az **alkonyodik** származékszó. | ⊕ Az *alk* (→*alkot*) igéből keletkezett *-modik* gyakorító-visszaható képzővel, melynek során *m > n > ny* hangváltozás ment végbe. A megnevezés azon a megfigyelésen alpul, hogy a lenyugvó nap mintha a horizont pereméhez kezdene (hozzá)illeszkedni. A jelentéshez vö. rom. *a se apune* 'alábukik, lenyugszik <Nap>', ez a lat. (vulg.) *se apponere* 'alkalmazkodik, (hozzá)illeszkedik' alapján keletkezett.

■ Az **alkony** elvonás eredménye. | ⊕ Az *alkonyodik*-ből keletkezett a nyelvújítás korában. Az *alkonyat* származékszó ugyancsak a nyelvújítás korában jött létre, valójában szabálytalan képzéssel, az *-at* deverbális névszóképzővel.

▣ A SZÓCSALÁDHOZ MÉG | ⊖ Szóalkotások hasonló jelentéssel: *Bel alkolmazikh* 'bealkonyodik' (1456 k.: SermDom. 2: 185); *bel alkononfak* 'ua.' (1470: SermDom. 2: 185).

📖 MNy. 33: 48, 58: 64; TESz.; EWUng. • Vö. *alkot*

alkorán † **A:** 1559 *Alcorant* (Székely I.: Krón. 188a); 1718 *álkorán* (Kakuk: ÉIOsm. 37) **J:** 'Korán | Koran'

■ Vándorszó. | ⊖ Ném. (R.) *Alcoran*; fr. (kfr.) *alcoran*; ol. *Alcorano*; sp. *alcoran*; szbhv. *alkoran*; stb.: 'Korán'. A spanyolból terjedt el [< arab *al-qur'ān* 'ua.', tkp. 'az előadás, a felolvasás'; vö. még →*korán*¹]. ⊕ A magyarba főleg német közvetítéssel került át. ⊕ Oszmán-török származtatása téves.

📖 TESz. *korán*¹ a.; Kakuk: ÉIOsm. 37; EWUng. • Vö. *korán*¹

alkot **A:** 1416 u.¹ *alkota* (BécsiK. 26); 1490 *alkatoth* (SzalkGl. 59.); 1562 *olkotta* (NySz.); 1580 *alkutni* [sz.] (NySz.); 1754 *álkotmányokkal* [sz.] (NSz.) **J:** 1. 1416 u.¹ 'létrehoz, teremt | schaffen, zustande bringen' # (↑); 2. 1571 'hozzáidomít | an- od. zusammenpassen' (MFl.) **Sz:** ~**ás** 1416 u.¹ *alkotaffal* (BécsiK. 23) | ~**ó** 1416 u.¹ *alkotoknac* <FOLY MN-I IGENÉV> (BécsiK. 189); 1560 k. *alkoto* <FN> 'teremtő | Erzeuger' (GyöngySzt. 2489.) | ~**mány** 1560 k. *alkotmany* mŵ <MN> (GyöngySzt. 589.); 1780 k. *Alkotmányai* 'alaptörvény, államrend | Verfassung' (Nyr. 30: 471)

alk † **A:** 1476 k. *alkob* [sz.] (SzabV.) **J:** 1. 1476 k. '(rá)illik vkire v. vkihez | passen <intrans.>' (↑); 2. 1527 'megegyezik, megállapodik vkivel vmiről | übereinkommen' (ÉrdyK. 444) **Sz:** ~**ó** 1476 k. 'megfelelő, szükséges | geeignet, notwendig' (↑)

■ A szócsalád alapja, az **alk** bizonytalan eredetű, esetleg örökség; ugor kori tő magyar képzővel. | ⊖ A tőhöz vö. vog. (T.) *alt-* 'hozzáfűz, megtold'; osztj. (V.), (O.) *alt-* 'hozzáfűz, ráköt, meghosszabbít' [ugor **al3-* 'megtold, hozzáfűz, illeszt'] ⊕ A magyar *k* talán egy ősi mozzanatos képző lehet. Az *alk* csak származékszavakban él tovább, ezek megkövült alakulatok lehetnek. Az *alkob* változat (↑) végén talán a gyéren adatolható *-b* névszóképző áll; vö. →*hasáb*.

■ Az **alkot** származékszó. | ⊕ Az *alk*-ből keletkezett *-t* mozzanatos képzővel.

▣ A SZÓCSALÁDHOZ MÉG | ☉ Az *alkotmány* a jogi nyelv szakszavaként a lat. *constitutio (regni)* 'alkotmány, szerkezet, felépítés', tkp. 'összeállítás, felállítás' szóból keletkezett a nyelvújítás korában. ☞ A magyarból: rom. *alcătui* 'teremt, összeállít, képez, (meg)szerkeszt'.

📖 MNy. 33: 49; NNyv. 3: 164; MSzFE.; TESz.; EWUng. • Vö. *alkalom, alkat, alkonyodik, alkuszik, olt*¹

alkóv **A:** 1763 *alkova* (NSz.); 1793 *alkófennel* (Nsz.); 1806 *alkóvhoz* (NSz.); 1806/ *Alcovenben* (NSz.) **J:** 'nagyobb szobának fülkeszerűen elkülönített része | Alkoven'

■ Nemzetközi szó. | ☹ Ném. *Alkoven*, (R.) *alkove, alkov*; ang. *alcove*; fr. *alcôve*; ol. *alcova*; sp. *alcoba*; stb.: 'a szobából elkülönített (háló)fülke'. A spanyolból terjedt el [< arab *al-qobba* 'a bolthajtás, a boltozat; a sátor; a mellékszoba; a türbe'] ☞ A magyarba főleg német közvetítéssel kerülhetett át. Az *alkova* változat valószínűleg az olaszból származik. Az *alkofen* változat a német kiejtést tükrözi.

📖 EtSz.; D. Éltés: FrSz. 28; TESz.; EWUng.

alkörmös **Δ A:** 1626 *alkörmes* (NytudÉrt. 88: 14); 1666 *Alkermestt* (SzT.); 1759 *álkermessel* (SzT.); 1761 *Álkörmöst* (NSz.); 1837 *alkörmös* (NSz.); NYJ. *álkëlmës* (EtSz.) **J: 1.** 1626 'egy fajta (pépes) gyógyszer | Artznei in Breiform' (↑); **2.** 1666 'fürtös virágzatú kerti dísznövény, börszőny; az ebből készült festék | Kermesbeere; roter Farbstoff aus dieser Pflanze (*Phitolacca americana*)' (↑); **3.** 1905 'édes pálinka | Art süßer Branntwein' (Nyr. 34: 268)

■ Olasz (É.) jövevényszó, esetleg német közvetítéssel is. | ☹ Ol. (bol.), (mil.), (gen.) *alcherme* 'piros festék, ital, gyógyszer stb.'; – ném. *Alkermes* 'ua.', (szász E.) 'piros ételszínezék'. Az olaszban a sp. *alquermes* 'egy fajta piros gyógyszer' átvétele [< arab *al-quirmiz* 'bíbortetű; ebből kinyert festék'; végső soron az óind *k'rmh* 'féreg' szóra megy vissza] ☹ Megfelelői: fr. *alkermès* 'édes, vörös pálinka'; le. *alkiermes* 'alkörmös <növény>; piros festék'; stb. ☞ Hangalakját bizonyára a *körmös* (→*köröm*) népetimológiás hatása befolyásolta. A 2. jelentésben növénytani szakszóként használatos.

📖 EtSz. *alkermes* a.; TESz.; EWUng.

alku → *alkuszik*

alkudozik → *alkuszik*

alkuszik [2/3] **A:** 1474 *alkozik* [▽] (BirkK. 3); 1560 k. *alkonnya* [d-n] [sz.] (GyöngySzt. 2437.); 1570 *alkwttak* (SzT.); 1577 meg *alkodny* [sz.] (KolGl.); 1585 *Alkouás* [sz.] (Cal. 253); 1590 *Alkuo* [sz.] (Szikszai Fabricius: LatMSzj. 235); 1591 megh...*alkwzok* (MNy. 63: 93); 1738 *olkudozzanak* [sz.] (SzT.); 1784 *alkfzom* (Baróti Szabó: KisdedSz. 7); NYJ. *ókszik* (MTsz.) **J: 1.** 1474 'illik | es ziemt sich' (↑); **2.** 1570 'egyezkedik | unterhandeln' # (↑); **3.** 1585 'szerződést (meg)köt | einen Vertrag schließen' (↑); **4.** 1604 'alkalmazkodik | sich anpassen' (Szenczi Molnár: Dict. *Allúdo* a., *Alkoßom* a.) **Sz: alkudozik** 1738 *alkudoztak* (NSz.)

alku **A:** 1515 k. *alkw* (AporK. 167) **J:** 'megegyezés | Übereinkommen' #

alkusz **Δ A:** 1840 *alkuszok* (NSz.) **J:** 'közvetítő, ügynök | Makler' #

■ A szócsalád alapja, az **alkuszik** származékszó. | ☐ Az *alk* (→*alkot*) igéből jött létre gyakorító-visszaható képzővel. A szó belseji *u*-hoz vö. →*alkot*, →*alszik*. A 4. jelentés közvetlenül az 1-ből keletkezhetett, a 2. és 3. pedig a 4-ből.

■ Az **alku** feltehetőleg elvonás eredménye. | ☐ Az *alkuszik*-ből keletkezhetett, ugyanakkor az *alk* folyamatos melléknévi igenevéből, az *alkó* ~ *alku* 'alkalmas; megfelelő, (oda)illő' alakból főnevesüléssel is keletkezhetett.

■ Az **alkusz** elvonás eredménye. | ☐ Az *alkuszik*-ből keletkezett a nyelvújítás idején.

📖 MNy. 33: 50; NNyv. 3: 161; TESz.; Benkő: FiktI. 159; EWUng. • Vö. *alkot*

áll¹ **A:** 13. sz. eleje/ *allata* [sz.] (KTSz.); 1260/ *Zwestalasa* [sz.] [HN.] (OkI Sz.); 1261/ *Kukenusallo* [sz.] [HN.] (OkI Sz.); 1372 u./ *aluala* (JókK. 14) **J:** 1. 13. sz. eleje/ 'egy helyben álldogál; vki vmilyen helyzetben van | stehen; sich in einer Lage befinden' # (↑); 2. 1261/ 'nem halad | stillstehen' # (↑); 3. 1358 'mered; magasodik | emporragen; sich erheben' # (OkI Sz.); 4. 1395 k. 'él; létezik | bestehen, existieren' (BesztSzj. 921.); 5. 1416 u./² 'érvényes, hitele van <szónak stb.> | gelten <Wort usw.>' # (MünchK. 23vb); 6. 1416 u./² 'kiáll vmit; elvisel vmit | aushalten; ertragen' # (MünchK. 16va); 7. 1456 k. 'vmilyen helyzetbe, állapotba kerül | in eine Lage, in einen Zustand kommen' # (SermDom. 1: 212); 8. 1527 'függ vmitől | abhängen' (ÉrdyK. 122); 9. 1527 'összetevődik; megnyilvánul | sich zusammensetzen; sich offenbaren' # (ÉrdyK. 567); 10. 1533 'eltart vmeddig; megmarad vmeddig | fortdauern; erhalten bleiben' # (Murm. 1387.); 11. 1559 'ér vmit; kerül vmibe | wert sein; kosten' (Székely I.: Krón. 90b) **Sz:** ~**at** 13. sz. eleje/ '(fel)állít, tesz vkit/vmit vhová | stellen' (↑); 1618 'állít, kijelent | behaupten' (NySz.) | ~**ás** 1260/ [HN.] (↑); 1372 u./ *allaftokra* 'hely(zet), helyszín, pozíció | Stelle, Position' (JókK. 108); 1862 'állandó jellegű (hivatali) állás | Anstellung, Dienststelle' (CzF.) | ~**hatatos** 1372 u./ *alhatatoffnak* (JókK. 3) | ~**hatatosság** 1372 u./ *alhatatoffagatt* (JókK. 3) | ~**atta** 1416 u./¹ *allatta* <HAT-I IGENÉV> (BécsiK. 152) | ~**hatatlan** 1495 k. *alhatatlanna* (MNy. 6: 23) | ~**dogál** 1592 *áldogal* (Cisio) | ~**ít** 1636 helyreállít 'beállít, elrendez vmit | stellen' (Nyr. 40: 454); 1692 'vél, megerősít, igazol | behaupten' (MNy. 31: 43) | ~**omány** 1784 *állomány* (Nyr. 27: 488) | ~**vány** 1792 tsont-állvány (Baróti Szabó: KisdedSz.)

■ Örökség a finnugor korból. | ☐ Zűrj. (Sz.) *sulal*- 'áll'; votj. (Sz.) *sil*- 'ua.; érvényes, kerül vmibe'; cser. (KH.) *šaly*- 'áll' [fgr. **salk3*- 'áll']. ☐ A szó eleji magánhangzó a magyarban a fgr. **s* szabályszerű megfelelése; vö. még →*avik*¹, →*olvaszt* stb. A szó belseji *ll* hasonulás eredménye, valószínűleg egy **ly* fokon keresztül; vö. →*loll*. A 4–11. jelentés a magyarban az eredeti 1–3. jelentés alapján jött létre; a 11. jelentés a lat. *constare* 'nyugodtan áll; kerül vmennyibe' alapján keletkezett. Az *állít* származék 'kijelent, tényként közöl' jelentése szóvegyüléssel jött létre az →*alít* ige és a *áll*¹ : *állat* szavakból. Az *állomány* és *állvány* nyelvújítási alkotás. Az *álltó* 'álló' származék csak az *álltó helyében* 'álló helyzetben' (1833: Kassai: Gyökerésző 1: 170) szó szerkezetben fordul elő; vö. még →*fekszik*, →*ül*¹.

📖 Paasonen: s-Laute 78; EtSz.; MSzFE.; TESz.; EWUng. • Vö. *állag*, *állam*, *állandó*, *állapik*, *álláspont*, *állat*, *állítmány*, *állítólag*, *állomás*, *ellen*⁻¹, *őr*-, *szék*-, *útonálló*

áll² **A:** 1405 k. *al* (SchlSzj. 337.); 1536 *alladat* (Pesti: Fab. 63a) **J:** 'az arcnak a száj alatt levő, kerekded része | Kinn' # **Sz:** ~**azó** 1538 *allažo* 'szájszíz <lovaknál a kantár részeként>; állszíz <sisakon> | Kinnkette' (Pesti: Nomenclatura C2)

■ Örökség a finnugor korból, megfelelői azonban vitatottak. | 1. ☐ Vö. Oszjtj. (V.) *õjal* 'állkapocs'; votj. (Sz.) *anles* 'pofacsont, állkapocs'; cser. (KH.) *onyâaš* 'alsó állkapocs, áll' [fgr. **onl3* vagy **on3-l3* 'állkapocs']. ☐ A magánhangzó hosszúsága a magyarban a nazális hangnak az megelőző magánhangzóba olvadásával magyarázható. Ezáltal egy fgr. **yl* > m. *ll* hasonulás

ment végbe. 2. ☹ Vö. Vog. (T.) *okl'č* 'állkapocs'; md. (E.) *ulo*, (M.) *ula* 'áll'; lp. (norv.) *oalol* 'alsó állkapocs' [fgr. **ol3* 'állkapocs']. ☹ Eszerint a magyarban hangzóközi mássalhangzónyúlás ment végbe.

📖 EtSz.; UngJb. 15: 589; MSzFE.; TESz.; NyK. 81: 355; EWUng. • Vö. *állkapca*, *állkapocs*

állag A: 1836 *állagatlan* [sz.]; *állagos* [sz.] (KisfaludyTÉ. 1: 41) J: 1. 1837 'lényeg | Substanz' (↑); 2. 1902 'állomány | Bestand' # (Szily: NyÚSz.)

■ Latin mintájú képzett tükörszó. | ☹ Vö. lat. *substantia* 'lényeg' [< lat. *substare* 'létezik, fennáll'] ☹ A magyarban az →*áll*¹ ige -ag névszóképzős származéka; vö. →*csillag*, →*hézag* stb. ☹ Nyelvújítási származékszó.

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *áll*¹

állam A: 1836 *Állam* (Fogarasi: MNZsebsz.); 1847 *álami* [sz.] (NSz.) J: 1. 1836 'tartósság | Haltbarkeit' (↑); 2. 1845 'mely ország átfogó politikai szervezete | Staat' # (MNY. 55: 232); 3. 1845 'lényeg | Substanz' (Szily: NyÚSz.) Sz: ~i 1835 *állami* 'az állam tulajdonában levő | staatseigen' (Nsz.); 1845 'lényegi | substantiell' (Szily: NyÚSz.); 1846 'az állammal kapcsolatos, rá vonatkozó | staatlich' (MNY. 55: 232) | ~osít 1869 *államosításával* [sz.] (PNapló 1869. júl. 29.: [1])

■ Latin mintájú képzett tükörszó. | ☹ Vö. lat. *status* 'állás; állapot', (k.) 'állam', (h.) 'kar, rend <a rendiségben>' [< lat. *stare* 'áll']. ☹ A magyarban az →*áll*¹ ige -m névszóképzős származéka; vö. *hajlam* (→*hajt*¹), *szólam* (→*szó*) stb. Az 'ország' jelentésben korábban az ugyancsak a latin mintájára megalkotott *álladalom* (1786: Nsz.) volt használatban. ☹ Nyelvújítási szó. ☹ Téves az a magyarázat, amely szerint az *államlós* 'tartós, folytonos, állandó' (1792: Szily: NyÚSz. *Álladalom* a.), *államos* 'ua.' (1836: Fogarasi: MNZsebsz.) szavakból való elvonás eredménye lenne.

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *áll*¹, *jog-*

állandó A: 1519 *allando* (JordK. 808); 1595 *Alandoo* (Ver. 100.) J: 'folytonos | ständig' # Sz: ~sít 1779 *állandósítottak* [sz.] (Szily: NyÚSz.) | ~sul 1833 *állandósúl* '(változtatlan állapotban) rögződik, megszilárdul | beständig werden, sich festigen' (ErdélyiH. 1833. jún. 15.: 393); 1856 'tartóssá, ill. rendszeressé, gyakorivá válik | ständig, regelmäßig werden' (Jelenkor 1846. júli. 23.: 345)

■ Származékszó. | ☹ Az →*áll*¹ igéből jött létre a beálló melléknévi igenév képzőjével. Melléknévi igenévből vált melléknévvé. A folytonosság, folyamatosság kifejezésére más nyelvek is gyakorta használtak 'áll' jelentésű igei származékokat, vö. lat. *constans* 'állandó' [< lat. *stare* 'áll']; ném. *ständig* 'állandó' [< ném. *stehen* 'áll']; or. *постоянный* 'állandó, tartós' [< or. *стоять* 'áll'] stb.

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *áll*¹

állapik † A: 1416 u.¹ *allapēc* (BécsiK. 37) J: 1. 1416 u.¹ 'megáll | stehenbleiben' (↑); 2. 1416 u.² 'kitart vmi mellett | festhalten an etw' (MünchK. 26rb) Sz: ~tat 1416 u.¹ *allaptatac* 'megállít | anhalten (trans.)' (BécsiK. 21)

állapot A: 1513 *alapathban* (NytudÉrt. 40: 217); 1517 *allapatban* (DomK. 194); 1578 *allapotoknak* (SzT.) J: 1. 1513 'helyzet | Zustand' # (↑); 2. 1517 'hivatali állás, beosztás | Amt'

(↑); **3.** 1519 'testalkat | Gestalt, Form' (JordK. 218); **4.** 1596 'jómód | Wohlstand' (NySz.); **5.** 1709 'dolog | Sache' (MNY. 5: 461)

állapodik A: 1562 meg *alapodot* [sz.] (NySz.); 1604 *Állapodom* [▽] (Szenczi Molnár: Dict.)
J: **1.** [ma csak *meg~* ik.-vel] 1562 'egy bizonyos fejlődési fokon megszilárdul | sich festigen' # (↑); **2.** [*meg~ik*] 1578 e. 'megáll, (meg)marad, ott marad | stehenbleiben' (MNY. 75: 508); **3.** 1753 'alapul | sich gründen' (NSz.); **4.** [ma csak *meg~* ik.-vel] 1848/ ' (közös) álláspontra jut | Übereinkommen treffen' # (NSz.)

állapít A: 1569 *allapitvan* [sz.] (SzT.); 1588 *allapethattya* [sz.] (NySz.) **J:** **1.** 1569 'állít | stellen' (↑); **2.** [ma csak *meg~* ik.-vel] 1708 'véleményt alkot és nyilvánít; meghatároz | feststellen; bestimmen' # (Pápai Páriz: Dict.)

■ A szócsalád alapja, az **állapik** származékszó. | (△) Az →*áll*¹ igéből keletkezett *-p* mozzanatos képzővel; vö. *csillapodik* (→*csillapít*), *ülepedik* (→*ül*¹).

■ Az **állapot**, **állapodik**, **állapít** származékszók. | (△) Mindegyik az *állapik* igéből keletkezett *-t* névszóképzővel, *-odik* visszaható képzővel, ill. *-ít* műveltető képzővel.

📖 TESz. *állapot* a.; EWUng. • Vö. *áll*¹, *állapotos*, *más-*

állapít → *állapik*

állapodik → *állapik*

állapot → *állapik*

állapotos A: 1903 *állapotosság* [sz.] (MKözig. 1903. nov. 1.: 6) **J:** 'terhes, viselős | schwanger' #

■ Származékszó. | (△) Az →*állapot* főnévből jött létre melléknévképzővel. Keletkezésében közrejátszhattak különféle melléknévi szószerkezetek; vö. →*másállapot*; vö. még *nehézkés állapot* 'terhesség' (1768: SzT.); *áldott állapot* 'ua.' (1931: Zlinszky: Eufemizmus). A szó valószínűleg jóval korábbi, mint az első adatai. (△) Kevésbé valószínű az a magyarázat, amely szerint a *másállapotos* 'terhes' (< →*másállapot*) összetett szó utótagjának önállósulásával jött létre: ilyen összetétel csak a nyelvjárásokból mutatható ki.

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *állapik*

álláspont A: 1813 *Álláspont* (Mondolat 61) **J:** 'vélemény, nézet; nézőpont | Ansicht; Standpunkt' #

■ Német mintájú tükörfordítás, összetett szó. | (≡) Vö. ném. *Standpunkt* 'nézet, szemlélet, vélemény'. (⌘) Nyelvújítási tükörszó.

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *áll*¹, *pont*

állat A: 1372 u./ *allatot, alatyat* [t-j] (JókK. 157, 22); 1552 *álot* (Heltai: Dial. C: 6b) **J:** **1.** 1372 u./ 'állapot | Zustand' (JókK. 112); **2.** 1372 u./ 'lény | Lebewesen' (JókK. 157); **3.** 1372 u./ 'dolog | Sache' (JókK. 51); **4.** 1405 k. 'lényeg | Wesen' (SchlSzej. 39.); **5.** 1416 u./¹ 'termet |

Gestalt' (BécsiK. 104); **6.** 1495 e. 'eszköz; tárgy | Gerät' (GuaryK. 116); **7.** 1519 k. 'szerves anyaggal táplálkozó élőlény az ember kivételével; a négylábúak | Tier; Vierfüßer' # (DebrK. 438) **Sz:** ~**ű** [csak szókapcsolatban] 1416 u./¹ *allatouac* 'nagy termetű | groß, beleibt' (BécsiK. 104)

■ Származékszó. | (△) Az →*áll*¹ 'létezik, fennáll' igéből keletkezett névszóképzővel. Eredeti jelentése 'létezés' volt, amelyből az 1. és 2. jelentés metonímiával jött létre. A további jelentések többnyire a 2. jelentésre vezethetők vissza. Ezeknek a kialakulását jelzős szószerkezetek is segíthették. A 2. jelentéshez vö. *asszonyi állat* 'fehérnép, asszony, nő' (1372 u./: JókK. 157); *emberi állat* 'ember' (1518 u.: PeerK. 275); a 7. jelentéshez vö. *négylábú barom állat* 'négylábú állat' (1519: JordK. 741).

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *áll*¹, *-fajta*

állatfajta → *-fajta*

allé A: 1752 *aléba* (Nyr. 46: 150); 1784 *Allék* (Nsz.); 1807 *Álék* (Nsz.) **J: 1.** 1752 'fasorral szegélyezett széles, egyenes út | Allee' (↑); **2.** 1905 'erdőn áthaladó szélesebb kocsitű | Fuhrweg im Wald' (ÚMTsz.)

■ Nemzetközi szó. | (≡) Ném. *Allee*; ang. *alley*; fr. *allée*; stb.: 'fasor' [< fr. *aller* 'megy, halad']. (⇒△) A magyarba főleg német közvetítéssel került át. (△) 2. jelentésében széles körben elterjedt nyelvjárási szó.

📖 MNy. 46: 234; TESz.; EWUng. • Vö. *allűr*, *aló*

alleluja A: 1416 u./³ *Alleluia* pfalmus (AporK. 68); 1548 *Haleluia* (SzZsolt. 119a); 1820 *Hálehujámat* (Nsz.); 1872 *álehúja* (Nyr. 1: 91); 1873 *Halleluját* (Nsz.); 1874/ *Allélujah* (Nsz.) **J:** <FN> 1416 u./³ 'istent dicsőítő ének | Halleluja' (↑) | <isz> 1493 k. 'indulatszó ujjongás kifejezésére) | <eine Interjektion> halleluja' (FestK. 1)

■ Latin jövevényszó. | (≡) Lat. *alleluja*, *halleluja*, (e.) *alleluia*: 'dicsőítő ének; <indulatszó>' [gör. (bibl.) ἀλληλουϊά 'ua.']. Forrása a héber (bibl.) *hallēlūjāh!* 'dicsőítétek Jahvét!'. (≈) Megfelelői: ném. *halleluja*; ang. *alleluia*, *hallelujah*; fr. *alléluia*; stb.: 'alleluja'. (⊂) Idetartozik a [R.], [N.] *allelujafű* 'madársóska <szakny. Oxalis>' (1583–1584: MNy. 45: 91); az összetétel keletkezését bizonyos gyógynövényekkel való esetleges jelentéstársítás magyarázhatja.

📖 EtSz.; TESz.; EWUng.

állítmány A: 1772 *állitomány* (Nsz.); 1792 *állítmány* (Baróti Szabó: KisdedSz. *Állatom* a.) **J: 1.** 1772 'állítás, kijelentés; tétel | Behauptung; Lehrsatz' (↑); **2.** 1792 'létrehozás | Herstellen' (↑); **3.** 1822 e. 'a mondat központi szerepű, igei természetű mondatrésze | Prädikat <Schprachwissenschaft>' # (Nsz.); **4.** 1826 'az a képzet, fogalom, ill. ezek neve, amelyet egy állításban, kijelentésben, ítéletben egy másik képzetre, fogalomra stb. vonatkoztatunk <logikában, filozófiában> | Prädikat <Logik, Philosophie>' (Szily: NyÚSz.)

■ Tudatos szóalkotással keletkezett származékszó. | (△) Az *állít* 'kimond, állít, kijelent' (→*áll*¹) igéből keletkezett a *-mány* névszóképzővel; vö. *adomány* (→*ad*), *rakomány* (→*rak*) stb. A 3. és 4. jelentés kialakulásához vö. lat. *praedicatum* 'állítmány' : *praedicare* 'kijelent, állít'. (⊙) A 3., ill. 4. jelentés nyelvtani, ill. filozófiai szakszó. (⊞) Nyelvújítási származékszó.

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *áll*¹

állítólag A: 1803 *állítólag* (Márton J.: MNSz.–NMSz.) J: <HSZ> 1803 'állító módon, igenlően | bejahend' (↑) | <MÓDSZ> 1807 'mások állítása szerint | angeblich' # (Szily: NyÚSz.)

■ Tudatos szóalkotással keletkezett megszilárdult ragos alakulat. | ⊕ Az *állító* 'kijelentő' (1838: Tzs.) szóból jött létre, amely az *állít* 'kijelent, kimond' (→*áll*¹) folyamatos melléknévi igeneve. Végződése a nyelvújítás idején számos új szó megalkotásához felhasznált *-lag* határozórag. A szó ma lényegében csak módosító szóként használatos. ☞ Nyelvújítási alkotás.

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *áll*¹

állkapca × A: 1550 k. *all kapcza* (KolGl.); 1577 k. *Aalkapczaban* (OrvK. 48); 1815/ *álkaptáit* (NSz.); NYJ. *álkapc* (Nyatl. *állkapocs* a.) J: 'állkapocs | Kinnlade' – De vö. 1527 *ala kapczayan* 'ua.' (ÉrdyK. 402)

■ Összetett szó. | ⊕ Az →*áll*² + →*kapca* '(lő)pata' jelöletlen birtokos jelzős alárendelő összetétele. A megnevezés az állkapocs és a (lő)pata alakbeli hasonlóságára utalhat. ⊖ A (R.) *alla kapcája* (↑) ugyanezen tagokból keletkezett E/3. birtokos személyjellel.

📖 MNy. 40: 369; Kniezsa: SzJsz. 250; TESz.; EWUng. • Vö. *áll*², *kapca*

állkapocs A: 1809 *állkapotsnak* (NSz.) J: 'az alsó fogakat magába foglaló, patkó alakú csont | Kinnlade' #

■ Nyelvújítási összetett szó. | ⊕ Az →*áll*² + →*kapocs* jelöletlen birtokos jelzős alárendelő összetétele. Ezt az összetételt az →*állkapca* helyettesítésére alkották valószínűleg azért, mert ezt részint érthetetlennek tartották, részint pedig ízléstelennek a 'rongyféleség' jelentésű *kapcá*-ra emlékeztető utótagja miatt. Az orvosi szaknyelvben is meghonosított *állkapocs* gyorsan kiszorította a korábbi *állkapca* összetételt. ☞ Nyelvújítási alkotás.

📖 MNy. 40: 369; TESz.; EWUng. • Vö. *áll*², *kapocs*

állomás A: 1829/ *állomásra* (Nsz.) J: 1. 1829/ 'állás | Arbeitsstelle, Amt' (↑); 2. 1833 'közlekedési megállóhely | Haltestelle, Bahnhof' # (Fogarasi: Műsz. *Statio* a.); 3. 1839 'folyamatban, fejlődésben: állapot, fokozat | Zustand als wichtiger Punkt einer Entwicklung' (Nsz.); 4. 1840 'állomáshely | Standort' (Nsz.); 5. 1845 'kirendeltség; telephely | Außenstelle; Niederlassung' (Nsz.); 6. 1939 'rádió-, később televízióadó is | Rundfunk-, später auch Fernsender' (Nsz.) Sz: ~**ozik** 1912 *állomásozik* (NSz.) – De vö. 1835 *állomásoz* (Kunoss: Gyal. *Stationál* a.)

■ Latin mintájú képzett tükörszó. | ⊖ Vö. lat. *status* 'állapot', *statio* 'állás, állomás' [< lat. *stare* 'áll']. ⊕ A magyarban az →*áll*¹ igéből keletkezett a *-más* névszóképzővel; vö. →*áldomás*, *látomás* (→*lát*) stb. ☞ Nyelvújítási származékszó.

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *áll*¹, *űr*-

allűr A: 1854 *allure-je* (Nsz.); 1879 *allűr* (MagyLex. 1: 135) J: 1. 1854 'modorossá vált sajátos vonás, szokás | Manier' (↑); 2. 1879 'járásmód; (test)tartás | Gangart; Haltung' (↑)

■ Francia jövevényszó, esetleg német közvetítéssel is. | ⊖ Fr. *allure* 'járásmód; sebesség; viselkedés, modor'; – vö. még ném. *Allüre* 'ló járásmódja', *Allüren* [többes szám] 'viselkedés, modor'. A franciában az *aller* 'megy, jár' származéka. ⊕ A hangalak osztrák közvetítésre utal.

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *allé*

alma **A:** 1009/ *Almas* [SZ.] [HN.] (MNY. 12: 378); 1057/ ? *Olma* [HN.] (MNL (OL) DL. 280274); 1225 *Almafa* [HN.] (Oklsz.); 1231 *Olma* [HN.] (Wenzel: ÁÚO. XI: 229); 1786 *óma* (NySz.) **J:** 1. 1009/ 'almafa | Apfelbaum' # (↑); 2. 1225 'az almafa termése | Apfel' # (↑); 3. 1819 e. 'gumó {pl. burgonyáé, karalábéé} | Knolle {zB. Kartoffel, Kohlrabi}' (Nsz.); 4. 1888 'nemleges válasz kifejezésére az argóban: nem; nincs, ill. semmi' | {als Ausdruck der Verneinung im Arg.: nein bzw. nichts}' (Nsz.) **Sz:** ~s 1009/ [HN.] (↑); 1560 k. *almas* 'almáskert | Apfelgarten' (GyöngySzt. 1855.); 1566 *almas* kek 'almásderes {lósínnev} | mit Apfelmotiven versehen {zB. weißes Pferd}' (Oklsz.); 1782 'almával készített | mit Äpfeln zubereitet' (Nsz.); 1956 'gyanúsán kétes, bizonytalan {az argóban} | faul {im Arg.}' (Nsz.)

■ Ótörök jövevényszó. | (≡) Kipcs. *alma*; csag. *alma*; csuv. *ylma*; stb.: 'alma'. Megfelelői a mongol nyelvekben is megtalálhatók. A törökben indeur. eredetű; vö. hettita *šam(a)lu; ang. (óang) *æppel*; lit. *óbalas*; egyh. szl. (j) *ablъko*; stb.: 'alma'. Feltehetőleg hatalmas területen elterjedt vándorszó lehetett. (△) A 4. jelentés valószínűleg elvonás eredménye az *almás* 'gyanúsán kétes' (↑) származékból, amely ebből következően minden bizonnyal sokkal korábbi, mint jelenleg ismert első adata.

📖 Gombocz Z.: BTLw.; EtSz.; Vir. 1963: 135; TESz.; Doerfer: TE. 4: 312; EWUng.; Róna-Tas–Berta: WOT. • Vö. *ádámcsutka*, *batul*, *birs-*, *farkas-*, *gránátalma*, *paradicsom*², *vad-*

almanach **Δ A:** 1613 *almanakja* (Kreszn.); 1789 *Almanachokban* (MNY. 11: 41); 1818 *almanák* (Márton J.: MNSz.–NMSz. *Ālmānācum* a.) **J:** 1. 1613 'naptár | Kalender' (↑); 2. 1789 'zsebkönyv | Taschenbuch' (↑); 3. 1793 'évkönyv | Jahrbuch' (MNY. 60: 108)

■ Vándorszó. | (≡) Ném. *Almanach*; fr. *almanach*; sp. *almanaque*; ol. *almanacco*, (bol.) *almanàc*, (mant.) *almanàcc*; szbhv. *almanah*; cseh *almanach*; stb.: 'almanach'. (≈) Vö. még lat. (k.) *almanac*, *almanach*, *almanacus*, *almanachus* 'naptár' [< arab (hisp.) *al-manâh* 'ua.']. Az eredeti naptárakban az ismeretterjesztő, majd szépirodalmi és egyéb fejezetek fokozatosan túlsúlyba kerültek, s végül kiszorították belőle a naptári részt. (⇒△) A magyarba a latinból, az olaszból, később német közvetítéssel került át.

📖 TESz.; Mollay: NMÉR.; EWUng.

almárium **× A:** 1517 *almaryomban* (DomK. 95); 1550 u. *olmario[m]* (MNY. 67: 355); 1554 *almarium* (Oklsz.); 1575 *almáriomba* (Heltai: Krón. 79a); 1595 *Armarium* (Ver. 9.); 1662–1663 *alamarium* (MNY. 68: 334); 1736 *almárjom* (SzT.); 18–19. sz. *omarium* (MNY. 45: 96); 1800 *ómarium* (Márton J.: MNSz.–NMSz.); NYJ. *álmárijom* (ÚMTsz.) **J:** 'szekrény; láda | Schrank; Kiste'

■ Latin jövevényszó. | (≡) Lat. *armarium*, (k.), (h.) *almarium* 'szekrény' [< lat. *arma* 'felszerelés, fegyverzet stb.']. (△) Az *almárium* alak a latinból származik, de megerősödését a magyarban is megfigyelhető *r-r > l-r* elhasonulás is segíthette. Az alakváltozatok egy része az →*alma* népetimológias hatására keletkezett.

📖 EtSz.; MNY. 21: 136; TESz.; EWUng. • Vö. *alarm*, *armada*, *ármális*, *ármás*, *járom*, *zsandár*

álmél **† A:** 1456 k. *elamelanakh* (SermDom. 2: 161); 1831 *álmél* (Kreszn.) **J:** 1. 1456 k. 'megrémul | erschrecken' (↑); 2. 1519 'csodálkozik | erstaunen' (JordK. 714) **Sz:** ~ás 1456 k. *elamelas* (SermDom. 2: 515)

álmélkodik A: 1495 e. el *almelcodanac* (GuaryK. 109); 1532 *amilkodo* [sz.] (TihK. 287); 1536 el *amelkodek* [v] (Pesti: Fab. 11b) **J:** 1. [ma főleg *el-ik*] 1495 e. 'csodálkozik | staunen' # (↑); 2. 1508 'megrémul | erschrecken' (NádK. 68); 3. 1513 'elbágyad | ermatten' (NagyszK. 102)

■ A szócsalád alapja, az **álmél** onomatopoetikus eredetű. | ⊕ A tő azonos az →*á*-val, valamint az →*ámul*, →*ámolyog* és hasonló szócsaládok tövével. Végződése gyakorító képző. A szó belseji *m* vagy mozzanatos képző, vagy egy hiátustöltő *β*-re megy vissza; vö. *bámít*, *bámul* stb. (→*bávad*). A szó belseji *l*, amely szervesen járulékhang, a szócsalád alapjául szolgáló szóban korábbi, mint az az adatok alapján gondolható. Valószínűleg a 2. jelentés az eredeti.

■ Az **álmélkodik** származékszó. | ⊕ Az *álmél*-ből keletkezett gyakorító-visszaható képzővel.

📖 MNy. 50: 269; TESz. *álmélkodik* a.; EWUng. • Vö. *á*, *ámul*

álmélkodik → *álmél*

álnok A: 1247 *Alnuc* [SZN.] (OkI Sz.); 1372 u./ *alnok* (JókK. 122); 1416 u./¹ *alnakol* (BécsiK. 171); 1416 u./¹ *alnolkodnec* [sz.]; *alnalkodot* [sz.] (BécsiK. 84) **J:** <MN> 1247 ? 'hamis; ravasz | falsch; schlaue' # (↑), 1372 u./ 'ua.' (↑) | <FN> 1247 ? 'gonosztevő | Verbrecher' (↑), 1416 u./² 'ua.' (MünchK. 83ra) **Sz:** ~**ság** 1372 u./ *alnokfagnakmyatta* (JókK. 67) | **álnolkodik** 1416 u./¹ (↑) | **álnolkodat** 1416 u./¹ *alnalkodattal* (BécsiK. 170) | ~**ságos** 1495 e. *alnocfagos* (GuaryK. 83)

■ Valószínűleg származékszó. | ⊕ Az alkalmilag főnévként használt →*ál*-ből keletkezett -*nok* névszóképzővel; vö. →*pohárnok*, *tálnok* (→*tál*) stb. Eredetileg mókamestereket jelölő főnév lehetett. Az *alnolkodik* és hasonló alakok második *l* hangja szervesen járulékhang. Ma elsősorban melléknévként használatos. ⊕⇒ A magyarból: szbhv. (Kaj) *jalnik*; szln. (N.) *jálnik*; rom. *álnic*: 'csaló, szélhámos'. ⊕ A Déli szláv származtatása nem valószínű.

📖 EtSz.; TESz.; MNy. 70: 257, 396; EWUng. • Vö. *ál*

aló Δ A: 1749 *Aló!* (NySz.); 1782 *Alló* (Nsz.); 1800 *álló* (Nsz.) **J:** 'nosza, rajta | nur zu, los'

■ Német (au.) jövevényszó. | ⊕ Ném. (au.) *alló*, *allón*, – ném. (R.) *allons* 'nosza, rajta, előre!' [< fr. *allons* 'gyerünk!']. ⊕ A magyarban vadászati, ill. katonai műszóként honosodhatott meg.

📖 EtSz.; TESz.; EWUng. • Vö. *allé*, *alómars*

aloé A: 1416 u./² *aloèfnèc* (MünchK. 106va); 1578 *aloé* (NySz.); 1604 *Aloës* (Szenczi Molnár: Dict. *Agallochum* a.); 1708 *aloé*, *alóes* (Pápai Páriz: Dict.); 1780 *Aloe* (SzT.); NYJ. *állóes* (ÚMTsz.) **J:** 1. 1416 u./² 'az agávéfélék családjába tartozó pozsgás növény | Aloe' (↑); 2. 1901 'hashajtó (szer) | Art Abführmittel' (Nyr. 30: 388)

■ Latin jövevényszó. | ⊕ Lat. *aloe*, *aloes* [birtokos eset] 'aloé; keserű íz, keserűség <elvont jelentésben is>' [< gör. *ἀλόη* 'aloé']. ⊕ Megfelelői: ném. *Aloe*; fr. *aloés*; stb.: 'ua.'. ⊕ A latin birtokos esetes szóvégi *s*-t tartalmazó változat a hazai latinságra megy vissza. A 2. jelentés azzal magyarázható, hogy a növényi levélből kinyert nedvet erős hashajtóként is használták.

📖 EtSz. *aloë* a.; TESz. *aloé* a.; EWUng. *aloé* a.

alól → **alá**

alom [4] **A:** 1531 *almaban* (ÉrsK. 211); 1552 *alomot* (NySz.); 1561 *Alambol* (RMNy. 3/2: 40) **J:** '⟨(házi)állatok számára⟩ fekhelyül leterített szalma, avar stb. | Unterstreu' **Sz:** **almoz** 1829 *Almozni* [sz.] (Pák: Vadászattudomány 2: 166)

■ Örökség az ugor korból. | (≡) Osztj. (Trj.) *iləm*, (DN.) *itəm* 'betét a lábbeliben <szénából>' [ugor **ala-ma* 'ua.; alom']. Tulajdonképpen az →*al* uráli alapalakjából az ugor korban *-*m3* névszóképzővel alkotott származékszó. (⊕) A jelentéséhez vö. az →*al* későbbi nyelvjárási származékainak jelentését: *ajjalás*, *ajjazat*, *ajjazó*; stb.: 'alom'.

📖 NyK. 50: 451; MSzFE.; TESz.; EWUng. • Vö. *al*

álm [4] **A:** 1091 ? *Almum* [sz.] [szN.] [lat. -*m* végződéssel] (Györffy: DHA. I: 273); 1138/ *Almus* [sz.] [szN.] (MNY. 32: 131); [1200 k.] *almu* (An. 3.); 1358 *alm* (SRH. 1: 284); 1372 u./ *alom* (JókK. 144); 1531 k. *Allomhozo* (MKsz. 1984: 230); 1557 *alam* (LevT. 1: 264) **J:** 1. 1138 k./ ? 'alvás közben észlelt (képszerű) képzetek sorozata | Traum' # (↑), [1200 k.] 'ua.' (↑); 2. 1372 u./ 'alvás | Schlaf' # (↑) **Sz:** **álmos** 1138/ [szN.] (↑) | **álmodozik** 1416 u./¹ *almadoznac* (BécsiK. 208) | **álmékonyság** 1416 u./³ *almekonfagot* 'elalvás | Einschlafen' (AporK. 102) | **álmatlan** 1493 k. *almatlant* (FestK. 390) | **álmatta** 1527 *almatta* <HAT-I IGENÉV> (ÉrdyK. 279) | **álmodik** 1529 e. *Almatam* (VirgK. 13) | **álmosít** 1772 *álmosító* [sz.] (NSz.) | **álmosodik** [ma főleg *el~*] 1806 *álmosodó* [sz.] (Nsz.) | **álmata** 1853 *álmataggá* [sz.] (Délibáb 1853. júl. 3.: 11)

■ Örökség a finnugor korból. | (≡) Vog. (T.) *ōlæm* 'alvás; álm'; osztj. (DN.) *otəm* 'ua.'; zürj. (Sz.), (P.) *on* 'alvás'; votj. (J.) *um* 'ua.'; cser. (U.) *omo* 'alvás; álm'; md. (E.) *udomo*, (M.) *udoma* 'alvás' [fgr. **oða-m3* 'alvás; álm']. A fgr. **oða-* etimonjához vö. →*alszik*; a *-*m3* névszóképző (⊕) Az *Álmos* (950 k. *ἄλμοῦτςης* (MNY. 74: 264)) [szN.] feltehetőleg nem tartozik ide; ez az ótörök *Almīš* [szN.] -re megy vissza. Anonymus népetimológiával értelmezte újra ezt a nevet ([1200 k.] *Almus* (An. 3.)), és az *álmos* (↑) melléknévvel kapcsolta össze.

📖 EtSz., *Álmos* a. is; MSzFE.; TESz.; EWUng.; Róna-Tas-Berta: WOT. 1171 • Vö. *álomszuszék*, *alszik*, *olt*²

alómars **A:** 1774 *Aló mars!* (MNY. 60: 108); 1791 *Alló Mars* (NSz.); 1898 *Alómars* (NSz.) **J:** 'hordd el magad! | pack dich!'

■ Német (au.) jövevényszó. | (≡) Ném. (au.) *allomä'rsch*, *allamä'rsch*, – ném. (R.) *allons marsch* 'nosza, rajta!' [a fr. *allons* 'rajta!', gyerünk!] és a *marche* 'gyerünk, előre!' alapján keletkezett]. (⇒⊕) Bizonyára katonai vezényszóként került a magyarba.

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *aló*, *mars*

álomszuszék **A:** 1723 *álm-szuszék* (NySz.); 1807 *álomszuszék* (Márton J.: MNSz.–NMSz.) **J:** 'sokat alvó, aluszékony természetű <ember> | Langschläfer' #

■ Összetett szó. | (⊕) Az →*álm* + →*szuszék* jelöletlen birtokos jelzős alárendelő összetétele. Tréfás szóalkotással keletkezett; a jelentéséhez vö. a következő összetételeket: *boriszák* 'iszákos, borissza' (1585: Cal. 18); *méregzacskó* 'méregzsák' (1867: CzF.) stb., amelyekben az utótag (→*iszák*¹, →*zacskó*) – éppúgy, mint a →*szuszék* – egy zsákszerű tartót, tárolót, edényt

jelent. Jelentéséhez vö. még *álomtáska* 'hétalvó' (1756: NySz.); (N.) *álomtarisznya* 'ua.' (ÚMTsz.). A →*szuszék* hangalakja (az alvó ember szuszogását idézve) népetimológián a →*szuszog*-ra is utal. Vö még *álomszuszi* 'hétalvó' (1799: Márton J.: MNSz.–NMSz. *Schlafmütze* a.); (N.) *álomszuszó* 'ua.' (ÚMTsz.).

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *álo*, *szuszék*

álorca Δ **A:** 1520 k. *alarchya* (ZolnaiGl.); 1550 k. *al orcza* (KolGl.) **J:** 1. 1520 k. 'maszk | Maske' (↑); 2. 1589 'kísértet | Gespenst' (MFl.); 3. 1636 'űrűgy; tettetés | Vorwand; Verstellung' (NySz.)

álarc **A:** 1809/ *álarczos* [sz.] (NSz.) **J:** 'maszk | Maske' #

■ Összetett szók. | ☞ Az →*ál* 'hamis, nem igazi' + →*orca* 'arc', ill. az *arc* (→*orca*) jelzői alárendelő összetétele. Az *álorca* 2. és 3. jelentése az 1. jelentésből alakult metafora. – Az *álarc* alakot az irodalmi nyelv terjesztette el.

📖 Szily: NyÚSz.; TESz. *álarc* a.; EWUng. • Vö. *ál*, *álca*, *orca*

alpári **A:** 1789 *alpári* (Nsz.) **J:** 'közönséges, durva | gemein' #

■ Magyar tulajdonnévből keletkezett származékszó. | ☞ Az *Alpár* [HN.]-ből keletkezett; vö. 1075/ *Alpar* [HN.] (MNL (OL) DL 235996); [1200 k.] *olpar* [HN.] (An.) [*Alpár* [SZN.] ? < török **alp er* 'hős, dalia, délceg férfi']. Végződése melléknévképző. Falunévből keletkezett, hasonló jelentésű más származékszóhoz vö. →*mucsai*. Keletkezésében fontos szerepe volt annak a körülménynek, hogy a szót a nyelvérzék az *aljas* 'alávaló, galád; értéktelen; stb.' (→*al*) szócsaládjába vonta; vö. még *megjárja az alpári táncot* 'elbánnak vele' (1789/: NSz.).

📖 MNy. 51: 345; TESz.; EWUng. • Vö. *magyar*

alsó **A:** 1260 *Alsokut* [HN.] (Wenzel: ÁÚO. 11: 474); 1307 *Olsozule* [HN.] (OkI Sz.); 1405 k. *alfo* ayak (SchlSj. 335.); 1557 *Aloso* (LevT. 1: 274); 1587 *arso* (SzT.); 1710 *Aso* (SzT.); 1865 *Ausó* (NSz.); NYJ. *alsu*, *assó* (ÚMTsz.) **J:** <MN> 1. 1260 'alacsonyabban fekvő <terület> | niderer liegend <Gebiet>' # (↑); 2. 1405 k. 'alul levő | unterer' # (↑); 3. 1559 'déli oldalon, irányban fekvő vmi | in südlicher Richtung liegend' (Székely I.: Krón. 104b); 4. 1750 'alacsonyabb rendű | niderer, Nieder-' # (Wagner: Phras. *Studium* a.); 5. 1838/ 'mély <hang> | tief <Ton>' (NSz.) | <FN> 1. 1720 'kártyafigura | Unter <im Kartenspiel>' (NSz.); 2. 1880 'alsóruha | Unterwäsche' (Nsz.) **Sz:** ~s 1900 *alsóستól* <FN> 'egy fajta kártyajáték | Art Kartenspiel, Klabrias' (NSz.); 1958 'általános iskola 1–4. évfolyamába járó tanuló | Schüler der Klassen 1–4' (Nsz.) | ~zik 1898 *alsóztak* (PNapló 1898. dec. 17.: 8)

■ Származékszó. | ☞ Az →*al* 'alacsonyan fekvő terület; alsó rész' főnévből keletkezett melléknévképzővel. Az *arsó* változathoz vö. *berső* (→*belső*), *ferső* (→*felső*) stb. A főnévi 1. jelentés a német *Unter* 'alsó <a kártyában>' hatását mutatja. A főnévi 2. jelentés különböző összetételek előtagjának önállósulásával keletkezett; vö. *alsóing* 'rendszerint ing alatt viselt fehérnemű' (1587: SzT.).

📖 D. Bartha: Szóképz. 122; MNy. 58: 27; TESz.; Nyr. 93: 229; EWUng. • Vö. *al*

alszik [2/3] **A:** 1265 ? *Olotow* [sz.] [SZN.] (OkI Sz.); 1372 u./ *alonný* [sz.]; *aloznak* (JókK. 4, 86); 1372 u./ *megalut* [sz.] (JókK. 157); 1416 u./¹ *alafnal kül* [sz.] (BécsiK. 61); 1470 *alluzik* [▽] (SermDom. 2: 757); 1490 k. *alagionchel* [d-j] (ÁbelSj.); 1508 meg *alvvak* (DöbrK. 141);

1538 *aluasrol* [sz.] (Pesti: Nomenclatura C1); 1566 *olonnéc* (Heltai: Fab. 56); 1807 *alszik* (Márton J.: MNSz.–NMSz.); NYJ. *ószik* (MTsz.) **J:** 1. 1372 u./ 'az alvás állapotában van | schlafen' # (↑); 2. 1372 u./ 'halott | ist gestorben' (JókK. 157); 3. [*ki~ik*] 1395 k. 'megszűnik égni, kihuny <tűz> | erlöschen <Feuer>' # (↑); 4. [*meg~ik*] 1470 'megalvad | gerinnen' (SermDom. 2: 138) **Sz:** **alut** 1265 ? [sz.] [szN.] (↑); 1416 u./¹ *alatom* 'altat | einschläfern' (BécsiK. 184) | **alvás** 1416 u./¹ (↑) | **alatta** 1416 u./² *alattoc* <HAT-I IGENÉV> (MünchK. 33ra) | **alhatatlan** 1416 u./² *alhatatlan* 'ki nem hunyó | unauslöschlich' (MünchK. 45va) | **aluszékony** 1550 k. *alozekonsag* [sz.] (KolGl.)

alvad A: 1843 *alvadó* [sz.] (Nsz.) **J:** 'megalszik, kocsonyásodik | gerinnen <intrans.>' #

alvaszt A: 1859 *alvasztékony* [sz.] (OrvH. 1859. ápr. 10.: 235) **J:** 'folyadékot úgy kezel, hogy megalvadjon | gerinnen machen <trans.>' #

■ A szócsalád alapja, az **alszik** örökség, finnugor kori tő magyar képzővel. | (≡) A tőhöz vö. vog. (R.) *alalax* 'alszik'; osztj. (V.) *āla-* 'ua.; fekszik; kiterjed'; md. (E.), (M.) *udo-* 'alszik'; lp. (norv.) *oaddē-* 'ua.' [fgr. **oða-* 'alszik, fekszik']. (≈) Megfelelői: török *üdi-, üdu-*; mong. *umta:* 'alszik'. (⊕) A fgr. **δ* > m. *l* hangváltozáshoz vö. →*fal*², →*nyél* stb. Az *alszik* eredetileg -sz gyakorító képzővel keletkezett, habár bizonyos származékokban (vö. *alut*, *alvás* stb.) az *al-* változat őrződött meg. A töváltózatok már önálló magyar belső fejlődés során keletkeztek. A 2. jelentés eufemizmus; vö. ném. *einschlafen* 'álomba merül; elhuny, meghal'; rom. *adormi* 'alszik; meghal'; stb. A 3. jelentés a magyarban keletkezett. A 4. jelentéshez vö. csuv. *şivâr-* 'alszik; megalvad'.

■ Az **alvad** származékszó. | (⊕) A -v-s töváltózatból jött létre -d gyakorító-kezdő igekepzővel.

■ Az **alvaszt** származékszó. | (⊕) A -v-s töváltózatból jött létre -szt műveltető képzővel.

▣ A SZÓCSALÁDHOZ MÉG | (⌘) Az *alvad* és az *alvaszt* nyelvújítási alkotás.

📖 EtSz. *álom* a.; NyK. 51: 116; MSzFE.; TESz.; EWUng. • Vö. *ágy*, *alamuszi*, *alél*, *álom*, *hétalvó*, *olt*², *ótvár*

alt A: 1802 *Altusnak* (NSz.); 1852 *alt* (Nsz.) **J:** <FN> 1802 'a legmélyebb fekvésű női beszéd-, ill. énekhang | Altstimme' # (↑) | <MN> 1802 'mély hanggal kapcsolatos, ilyen hangú | Alt-' # (NSz.)

■ Német jövevényszó. | (≡) Ném. *Alt*, (R.) *altus* 'mély női v. fiúhang' [< ol. (R.) *alto* 'magas férfihang; mély női- v. fiúhang'; jelentésselkülönülés eredménye az ol. *alto* 'magas, mély' (lat. *alto* 'ua.') szóból]. Vö. még lat. *vox alta* 'magas hang'. Az *alt*ot eredetileg magas hangfekvésű férfiak énekelték. (≈) Megfelelői: szbhv. *alt*; cseh *alt*; stb. 'mély hang'.

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *egzaltált*, *proletár*

által A: 1258 *altalparlac* [HN.] (OkISz.); 1372 u./ *Alifia altal* (JókK. 3); 1456 k. *atal* (SermDom. 1: 477); 1500 k. *attala* (MNY. 7: 198); 1577 *altol* ut (KolGl.); NYJ. *áte*, *áté*, *áti*, *átul* (MTsz.); *átē* (ÚMTsz.) **J:** <HSZ> 1258 ? 'keresztül; át | über; durch' # (↑), 1348 'ua.' (OkISz.) | <MN> 1258 ? 'egyenes; rövid | gerade; kurz' (↑), 1508 'ua.' (DöbrK. 8) | <NÉVUTÓ> 1. 1372 u./ 'át | durch' # (↑); 2. 1562 'vmi segítségével, útján | durch, von, vermittelt' (SzT.) | <IK> 1372 u./ 'irány, fok, mód stb. kifejezésére' | <zum Ausdruck von Richtung, Grad, Weise usw.>' (JókK. 19) **Sz:** ~**ános** 1796 *általános* <MN> 'teljes, tökéletes | absolut' (Szily: NyÚSz.); 1803 'vminek az egészére, vmely csoport minden tagjára vonatkozó, érvényes | allgemein' (Márton J.: MNSz.–NMSz.); 1836 <FN> 'minden(ki)re vonatkozó, minden(ki)re érvényes dolog, jelenség | das absolute Ding' (NSz.) | ~**ánosít** 1831 *Általánosítani* [sz.] (Szily: NyÚSz.) **R:** ~**ában** 1470

altaliaba (SermDom. 2: 719) | ~**án** 1527 *atalan* foghwa 'általában | im Allgemeinen' (ÉrdyK. 606)

át **A:** 1519 *alth* (LányiK. 162); 1784 *át-út* (Baróti Szabó: KisdedSz. 9) **J:** <NÉVUTÓ> 1519 'keresztül | durch {als Postposition}' # (↑) | <HSZ> 1693–1694 'keresztül | durch {als Bestimmungswort}' # (MonÍrók. 15: 20) | <IK.> 1772 '(irány, fok, mód stb. kifejezésére) | {zum Ausdruck von Richtung, Grad, Weise usw.}' (Nsz. 2: 1159)

■ Tisztázatlan viszonyú megszilárdult ragos alakulatok. | (⊕) Egy *ált* alak látszik elsődlegesnek, amelynek a megfelelői a rokon nyelvekben is kimutathatók; vö. vog. (Szo.) *ūlta*; osztj. (J.) *uati*: 'át, keresztül' [ugor **altz* 'ua.'] Az ugor alapszó az *u ~ o ~ a* névmási töből -/ablatívuszraggal és lokatívuszraggal keletkezett. Azt, hogy a magyar *át* az ősi *ált* határozószó folytatása-e vagy – a kronológia alapján – egy későbbi szórövidülés eredménye-e az *által*-ból, nem lehet eldönteni. Az *által* az *ált*-ból egy további ablatívuszraggal keletkezett, már önálló magyar nyelvi fejlődés eredményeképpen. Ma az *által* főleg elvont jelentésben érvényes, az *át* konkrét jelentésben. – Az *általános* származéka, az *által* az *általán* (↑) származékból keletkezett. (⊗) Az *átalány* 'abszolút dolog, létező' (1816: Nsz.), 'becsléssel megállapított átlagos díj' (1851: Szily: NyÚSz.) az *általános*-ból jött létre elvonással a nyelvújítás idején.

📖 EtSz. *át* a.; Klemm: TMondt. 253; MNy. 50: 318; MSzFE.; TESz., *át* a. is, *átalány* a.; EWUng. • Vö. *általvető*, *átlag*, *átló*, *egy-*

általvető **A:** 1672 *által vető* gyapiu (HOKlSzj.); 1708 *Általvető* (Pápai Páriz: Dict.) **J:** 'kettős tarisznya, zsák | Quersack'

■ Származékszó szófajváltásának eredménye. | (⊕) Az *általvet* 'átvet, átdob vmin' (1585: Cal. 1077) -ó képzős folyamatos melléknévi igenevének főnevesülése. A szófajváltást feltehetőleg különféle szószerkezetek is elősegíthették; vö. *általvető tarisznya* 'kettős tarisznya, zsák' (1784: Nsz.). (⊗) Hasonló szemlélethez vö. f.-or. *перакидныя торбы* [többes szám]; or. *перемётные сумы* [többes szám]: 'ua.'.

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *által*, *vet*

alul → *alá*

alumínium **A:** 1815 *aluminium* (Szőkefalvi Nagy: KémEl. 9); 1879 *Aluminium*bronz (NSz.); 1937 *Alumínium* (PHLex.) **J:** 'főleg bauxitból gyártott, ezüstfehér színű, jól alakítható könnyűfém | Aluminium' #

■ Nemzetközi szó. | (⊕) Ném. *Aluminium*; ang. *aluminium*; fr. *aluminium*; stb.: 'alumínium'. Az angolból terjedt el [tudatos szóalkotás az ang. *alumina* 'tímföld' < fr. *alumine* 'ua.' szóból]. Forrása: lat. *alumen* 'alumíniumsó'. (⇒⊕) A magyarba főleg a német közvetítéssel került át.

📖 Nyr. 75: 130; TESz.; EWUng.

alvad → *alszik*

alvaszt → *alszik*

am-

I. ~az A: 1416 u.² *amazt* (MünchK. 72vb) **J:** 'az a másik, távolabbi <dolog, személy> | jener' # | **~oly † A:** 1584 *amolly* (NySz. *olly* a.) **J:** 'az a másikféle | solcher, dergleichen' | **~olyan A:** 1604 *amollyan* (Szenczi Molnár: Dict. *Rhyparógraphus* a.) **J:** 'az a másikféle | solcher, dergleichen' #

II. ~ott A: 1416 u.² *amot* (MünchK. 30ra) **J:** 'azon a távolabbi helyen | dort' # | **~oda A:** 1512 k. *amoda* (WeszprK. 53) **J:** 'arra a másik helyre | dorthin' # | **~úgy A:** 1568 *amuğ* (NySz.) **J:** 'azon a másik módon | auf eine andere Weise' | **~onnan A:** 1585 *Amonnan* (Cal. 506 [o: 504]) **J:** 'arról a másik helyről | von dorthen' | **~onnat × A:** 1538 *amonnat* (Pesti: Nomenclatura Z3) **J:** 'arról a másik helyről | von dorthen' | **~arra A:** 1585 *Amarra* (Cal. 505 [o: 503]) **J:** 1. 'ott | dort'; 2. 1788 'abba a másik irányba | dorthin' (Nszt.)

■ Összetett szók előtagja, valószínűleg származékszó. | ⊕ Az *a*¹ (→*az*¹) mutató névmásból jöhetett létre *-m* névmásképzővel; vö. →*ám*, →*em*- stb. Önálló használatban nem adatolható. Az összetételek mondattani tapadással keletkeztek, az előtag szerepe a nyomósítás, szembeállítás. ⊕ Az →*ám*-ból való közvetlen származtatása kevésbé valószínű.

📖 TESz.; Kelemen J.: Mondszt. 302; EWUng. • Vö. *az*¹, *oda*, *oly*, *onnét*, *ott*

ám A: 1462 ? *am* (RMKT. 1²: 460); 1604 *Ám* (Szenczi Molnár: Dict.); NYJ. *án* (ÚMTsz.) **J:** <PARTIKULA> 1. 1462 ? 'íme | sieh' (↑), 1515 k. 'ua.' (AporK. 210); 2. 1462 ? 'bizony | wirklich' (↑), 1519 k. 'ua.' (DebrK. 143); 3. 1519 'legyen | wohlan' (JordK. 93) | <KSZ> 1560 '(ám)de | jedoch' # (LevT. 2: 28)

■ Belső keletkezésű, valószínűleg származékszó. | ⊕ Az *a*¹ (→*az*¹) mutató névmásból jöhetett létre, feltehetőleg *-m* névmásképzővel; vö. *im* (→*íme*). A szó eleji *á* kialakulásában talán az →*á* indulatszó is szerepet játszhatott. A ma főleg megszorító ellentétet kifejező jelentések korábbi megengedő jelentésen alapulhatnak. – Hasonló, névmásból kiinduló keletkezésémódhoz vö. zürj. (Ud.) *ata* 'oda nézz!'; or. *əmo* 'ez'; stb.

📖 MNy. 59: 143; NytudÉrt. 38: 53; TESz.; EWUng. • Vö. *ámbár*, *az*¹, *hímez-hámoz*, *ímmel-ámmal*

amatőr A: 1833 *amateur* (NSz.); 1876 *amatőr* (Nszt.) **J:** <FN> 1. 1833 'műkedvelő személy | Kunstliebhaber' # (↑); 2. 1900 'nem hivatásos sportoló | Amateursportler' # (NSz.); 3. 1900 'kontár, dilettáns személy | Pfuscher, Dilettant' (Nszt.) | <MN> 1. 1876 'vmit hozzáértés nélkül, alacsony színvonalon végző <személy> | stümperhafte Arbeit verrichtend <Person>' (Nszt.); 2. 1889 'műkedvelő <személy> | sich mit etw. aus Liebhaberei beschäftigend <Person>' (Nszt.); 3. 1926 'anyagi ellenszolgáltatásban nem részesülő <sportoló> | nicht gegen Entgelt Sport betreibend <Person>' (Nszt.); 4. 1959 'alacsony színvonalú, szakértelem nélküli <munka, tevékenység> | pfuscherhaft <Arbeit, Tätigkeit>' (ÉrtSz.)

■ Francia jövevényszó, esetleg német közvetítéssel is. | ⊕ Fr. *amateur* 'műkedvelő, amatőr'; – ném. *Amateur* 'ua.'. A francia szó a lat. *amator* 'vkit, vmit szerető, kedvelő férfi' tudós átvétele. ⊕ Megfelelői: ang. *amateur*; or. *amamëp*; stb.: 'ua.'.

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *tantí*

amazon A: 1559 *Amazoc* (Székely I.: Krón. 24b); 1604 *Amazonok* (Szenczi Molnár: Dict. *Menalippe* a.); 1886 *amazonok* (NSz.) **J:** '(férfiasan) harcias, bátor viselkedésű nő | Amazone'

■ Latin jövevényszó. | (≡) Lat. *Amazon*, (k.) *Amasones* [többes szám]: 'mitológiai harcias nő' [< gör. 'Ἀμαζών 'ua.']. (≈) Megfelelői: ném. *Amazon*; fr. *amazone*; stb.: 'amazon'. (⊕) A [R.] *amazó* változat egy kikövetkeztetett lat. **amazo* alakra mehet vissza; vö. lat. *Draco* [SZN.] < gör. *Δράκων* [SZN.]; lat. *Plato* [SZN.] < gör. *Πλάτων* [SZN.].

📖 TESz.; Nyr. 96: 87; EWUng.

ámbár A: 1540/ *ámbár* (MNY. 69: 360) J: <KSZ> 1540/ '(ha)bár, noha, jóllehet | obwohl' (↑) | <HSZ> 1. 1594 e./ 'bátran, ám legyen!', nosza! | es sei, wohlan' (Balassi: Ist. C7a); 2. 1635 'bárcsak | wenn nur' (NySz. 23)

ámbátor Δ A: 1551 *Am bator* (Heltai: Bibl. 1: O4); 1568 *ambator* (SZT.) J: <HSZ> 1551 'bátran, ám legyen!', nosza! | es sei, wohlan' (↑) | <KSZ> 1672 '(ha)bár, noha, jóllehet | obwohl' (SZT.)

■ Összetett szók. | (⊕) Az →*ám* + →*bár*², ill. →*bátor*² mellérendelő összetétele. Azonos jelentésű tagok gyakori együttes használata következtében jöttek létre. Az *ámbár* eredetileg megengedő értelmű határozószó volt. – Az is lehetséges azonban, hogy az *ámbár* szóösszerántással keletkezett az *ámbátor*-ból.

📖 Klemm: TMondt. 607; TESz.; EWUng. • Vö. *ám*, *bár*², *bátor*²

ámbátor → *ámbár*

ambíció A: 1577–1598/ *ambitio* (MNY. 74: 508); 1808/ *ambitiójoknak* (NSz.); 1893 *Ambició* (PallasLex.) J: 'becsvágy | Ambition' #

ambíciózus A: 1768/ *Ambitiosus* (MNY. 69: 493); 1796 k. *ambíciózussá* (Nsz.) J: 'becsvágyó; buzgó | ehrgeizig; eifrig'

ambicionál A: 1840/ *ambicionálnám* (ItK. 15: 365); 1843 *ambicionáljuk* (Nsz.) J: 'törekszik vmire, becsvágyát helyezi vmibe | ambitionieren' #

■ A szócsalád alapjai, az **ambíció** és az **ambíciózus** latin jövevényszók. | (≡) Lat. *ambitio* 'hivatalra pályázás; becsvágy; buzgó törekvés', tkp. 'körbejárás' [< lat. *ambire* 'körbejár; körülvesz; kérelmezőként fordul vkihez'] | lat. *ambitiosus* 'tisztiségre vágyó; buzgó', tkp. 'körbejáró'. (≈) Megfelelői: ném. *Ambition*, *ambitiös*; fr. *ambition*, *ambitieux*; stb.: 'ambíció', 'ambíciózus'.

■ Az **ambicionál** német jövevényszó. | (≡) Ném. *ambitionieren* 'ambicionál' [< ném. *Ambition* (↑)]. (≈) Megfelelői: fr. *ambitioner*; sp. *ambicionar*; stb.: 'ambicionál'.

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *ámbitus*

ambicionál → *ambíció*

ambíciózus → *ambíció*

ámbitus × A: 1510 k. *ambitust* (MNY. 69: 360); 1720 *ámbitussában* (SZT.); NYI. *hambit* (MTsz.); *ambit* (ÚMTsz.) J: 'nyitott oldalú, pillérekkel alátámasztott fedett folyosó, tornác | Hausflur'

■ Latin (k.) jövevényszó. | (≡) Lat. *ambitus* 'körüljárás <vmely tárgy körül>; a tárgyat körülvevő tér', (k.), (h.) 'oszlopos tornác' [< lat. *ambire* 'körüljár']. (≈) Megfelelői: cseh *ambít*; szlk. *hambit*; le. *ambit*: '(kör)folyosó'. (△) A szóvégi *s* a hazai latin ejtésre vezethető vissza; vö. →*árkus*, →*glóbus* stb. Az *us* nélküli változatok létrejöttében nyugati szláv hatással is számolhatunk.

EtSz.; TESz.; EWUng. • Vö. *ambíció*, *kontra*

ámbra **A:** 1577 k. *Ambrath*, *Ambarth* (OrvK. 356, 609); 1708 *Ámber*, *Ámbra* (Pápai Páriz: Dict.); 1838 *amber* (Tsz.) **J:** 'az ámbráscet beleiben képződő, kellemes illatúvá váló, illatszerként használt fehéresszürke, viaszhoz hasonló anyag | *Amber*'

■ Vándorszó. | (≡) Ném. *Amber*, *Ambra*; ol. *ambra*; rom. *ambră*; szbvh. *ambra*; szlk. *ambra*; stb.: 'ámbra'. Vö. még lat. (k.) *ambar*, *ambra* 'ua.'. Forrása az arab '*anbar* 'ua.'. Az európai nyelvekben a középkori latin révén terjedt el. (⇒△) A magyarba a középkori latinból (*ámbra*, *ambar*), ill. német közvetítéssel (*amber*) került át.

EtSz.; TESz.; Mollay: NMÉR.; EWUng.

ambrózia **A:** 1653 *Ambrosia* (MNY. 64: 348); 1792 *Ambróziát* (NSz.); 1794/ *Ámbróziával* (NSz.) **J:** 'isteni eledel | *Ambrosia*'

■ Latin jövevényszó. | (≡) Lat. *ambrosia* 'az istenek elege' [< gör. *ἀμβροσία*, *ἀμβροσίη* (*ἑδωδή*) 'halhatatlan, tehát isteni <étel, eledel>' < gör. *ἀμβροσίος* 'a halhatatlanságot érintő, rá vonatkozó']. (≈) Megfelelői: ném. *Ambrosia*; fr. *ambroisie*; stb.: 'ambrózia'. (△) A korábbi változatok szó belseji *zs* hangjához vö. →*bazsalikom*, →*eklézsia* stb. A szó belseji *z*-hez vö. →*bazilika*, →*inkvizítor* stb.

TESz.; EWUng.

ámen **A:** 13. sz. eleje/ *Amen* (KT.); 1527 *amennet* (ÉrdyK. 392); 1531 *ameen* (ÉrsK. 363); 1546/ *amment* (HoffgreffÉn. m4b); 1750 *Áment* (NSz.); 1775 *Ámmenek* (NSz.); NYJ. *ammën* (ÚMTsz.) **J:** <isz> 13. sz. eleje/ 'ima befejező szavaként' úgy legyen! | eine Interjektion <mit der die Gebete endigen> amen' # (↑) | <FN> 1. 1527 'ima befejező szava; ima | Amen <das letzte Wort eines Gebetes>; Gebet' # (↑); 2. 1750 'jóváhagyás | Gutheißen' (↑)

■ Latin jövevényszó. | (≡) Lat. *amen* 'történjék meg!, legyen!', (k.) 'igazán, valóban; örökké', (e.) 'úgy legyen! <imádság zárószavaként>' [< gör. *ἀμήν* 'bizony; úgy legyen!' < héber *āmēn* 'igazán, bizonyára']. (≈) Megfelelői: ném. *amen*; fr. *amen*; stb.: 'ámen'.

EtSz.; TESz.; EWUng.

ametiszt **A:** 1516 *ametisth* (Zolnai Gy.: Nyelveml. 204); 1519 *amethystus* (JordK. 65); 1588 *Amatist* (SzT.); 1621 *Ametistuskő* (Szenczi Molnár: Dict. *Amethystus* a.); 1629 *Amatist* keo (SzT.); 1784 *Amétistus*, *Ámetist* (NSz.); 1791 *Ametisz*, *Amethiszt* (NSz.) **J:** 'a kvarc lila változata, ill. a belőle csiszolt ékkő | *Amethyst*' #

■ Vándorszó. | (≡) Ném. *Amethyst*; fr. *améthyste*; sp. *amatista*; rom. *ametist*; or. *amemucm*; stb.: 'ametiszt'. Vö. még lat. *amethystus* 'ua.' [gör. *ἀμέθυστος* 'ametiszt', tkp. 'nem részeg; a részegséget megakadályozó; védőszer részegség ellen'; vö. gör. *μέθυ* 'részegítő ital, bor', ez utóbbi esetleg összefüggésben áll a →*méz* szóval]. A görög elnevezést talán az magyarázza, hogy az ametiszt színe hasonlatos a felvizezett, már nem részegítő vörösboréhoz. Az európai

nyelvekben a latin révén terjedt el. (⇒△) A magyarba főleg német közvetítéssel került át, a négyszótagos változatok a latinból származnak. (∼) Idetartozik: (R.) *ámétkő* 'ametiszt(kő)' (1807: Márton J.: MNSz.–NMSz.), amelynek előtagja szórövidítéssel keletkezett az *ametiszt*-ből.

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *metán*

ámít → *ámul*

amnesztia A: 1611 *amnestiaia* (MNY. 79: 124); 1624/ *amnistianak* (MNY. 69: 493); 1877 *amnesztia* (NSz.) J: 'büntetés elengedése, ill. (büntetés alóli) felmentés, kegyelem, megkegyelmezés | Amnestie' #

■ Latin jövevényszó. | (≡) Lat. *amnestia* 'elfelejtés, megbocsátás, kegyelem' [< gör. *ἀμνηστία* '(köz)kegyelem', tkp. 'nem emlékezés']. (≈) Megfelelői: ném. *Amnestie*; fr. *amnistie*; ol. *amnistia*; stb.: 'amnesztia'. (△) A korábbi változatok szó belseji *s* hangjához vö. →*alabástrom*, →*árestál*. Az *sz*-es alak másodlagos, amely a klasszicizáló latin, ill. német kiejtést követi; vö. →*adminisztrátor*, →*asztma* stb. Az *amnistia* változathoz vö. az olasz (↑) és francia (↑) adatot.

📖 EtSz.; TESz.; EWUng. • Vö. *memória*

ámokfutó A: 1904 *ámokfutók* (BpHírlap 1904. okt. 22.: 11) J: 'kóros idegállapotában az útjába kerülőket (vaktában) megtámadó, gyakran végzetesen erőszakos, gyilkos indulatú személy | Amokläufer' #

■ Német mintájú részfordítás, összetett szó. | (≡) Vö. ném. *Amokläufer* 'ámokfutó' [< ném. *Amok laufen* 'kóros elmeállapotban örvongve gyilkol', valószínűleg az ang. *run amuck* 'ua.' alapján keletkezett részfordítás]. Vö. még ném. *Amok* 'örvongő gyilkolási vágy'; ang. *amuck* 'vad, örvongó'; stb. Ezek forrása a maláj *āmuk* 'dühöngő, örvongó'. (∼) Idetartozik: (R.) *ámok* 'ámokfutó' (1893: PallasLex.), amely valószínűleg korábbi külön átvétel a németből (↑).

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *fut*

ámolyog × [1] A: 1767 *Ámolyogni* [sz.] (Pápai Páriz–Bod: Dict.); 1792 *ámolygani* [sz.] (Baróti Szabó: KisdedSz.); 1801 *Álmolyogni* [sz.] (NSz.); 1802 *ámajgo* [sz.] (SzT.); 1806 *Amolygó* [sz.] (NSz.); 1809 *ámolgo* [sz.] (NSz.); 1832 *Ányolgo* [sz.] (NSz.); 1835–1860 *ábolyog* (MNY. 38: 220); 1862 *ámabolyog* (CzF.) J: 1. 1767 'késlekedik; tétovázik | zaudern; zögern' (↑); 2. 1784 'andalog; ténfereg | träumerisch herumirren; herumlungern' (Baróti Szabó: KisdedSz. 7); 3. 1792 'bámészkodik; lebzsel | gaffen' (Baróti Szabó: KisdedSz.); 4. 1860 'támolyog | taumeln' (NSz.)

■ Onomatopoeitikus eredetű. | (△) Töve azonos az →*á*-val, valamint az →*ámul* szócsaládjának tövével. Végződése gyakorító képző. A szó belseji *m*-hez vö. →*álmél*. A 4. jelentés feltehetőleg a →*támolyog* hatására keletkezett.

📖 EtSz.; MNY. 50: 270; TESz.; EWUng. • Vö. *á*, *ámul*

ámpolna △ A: 1405 k. *ampolnia* (SchlSzej. 1929.); 1519 k. *ampolna* (DebrK. 4); 1538 *ampona* (Pesti: Nomenclatura K4); 1604 *Ámpolna* (Szenczi Molnár: Dict.); 1673 *onponaban* (SzT.); 1678 *ompolyna* (SzT.) J: 1. 1405 k. 'korsó; misebor és víz tartására való edény | Krug;

Messkrügchen' (↑); **2.** 1911 'függő virágtartó; függőlámpa | Hängevase; Hängelampe' (RévaiLex. 1: 566)

■ Olasz (É.) jövevényszó. | (≡) Ol. (vel.), (isztr.), (giul.) *ampolina*, (rom.) *ampulina*, (bre.), (fri.) *ampoline*, – ol. *ampollina* 'asztali üvegedény víz és bor tartására' [< ol. *ampolla* 'ampulla']. (△) A magyarban a nyílt hangsúlytalan szótagból kiesett az *i*. A 2. jelentés valószínűleg a ném. *Ampel*, (kfn.) *ampulle* 'templomi örökmécses; függőlámpa' hatására honosodott meg. (△) Közvetlen latin származtatása téves.

📖 EtSz.; TESz.; EWUng. • Vö. *ampulla*

ampulla **A:** 1685 *ampula* (MNY. 79: 506); 1865 *ampulla* (Babos: KözhSzt.) **J:** **1.** 1685 'korsó, kancsó; kis mérőedény | Krug; Messkrügchen' (↑); **2.** 1893 'cső- v. csatornaszerű szerv tömlő v. korsó alakú tágulata, kiöblösödése | bauchige Erweiterung eines röhrenförmigen Hohlgans' (PallasLex. Bél a.); **3.** 1925 'szűk nyakú orvosságos üvegcsé | {zugeschmolzenes} Arzneiflaschchen' (RévaiLex. Szkopomorfin a.)

■ Latin jövevényszó. | (≡) Lat. *ampulla* 'kétfülű, szűk nyakú palack', (e.) 'misebor és víz tartására való edény', (tud.) 'cső alakú üreges szerv domború kiöblösödése; (beforrasztott) orvosságos üvegcsé' [< a lat. *amphora* 'kétfülű edény, korsó, amfora' (< gör. *ἀμφορεύς* 'kétfülű edény') kicsinyítő képzős származéka]. (≈) Megfelelői: ném. *Ampulle*; fr. *ampoule*; stb.: 'egy fajta korsó; cső alakú üreges szerv domború kiöblösödése; (beforrasztott) orvosságos üvegcsé'. (⊖) Idetartozik az azonos etimonra visszavezethető (N.) *ampa* 'vödör, kanna' (1906–1907: ÚMTsz.), amely a ném. (baj.-osztr.) *amper* 'vödör' átvétele.

📖 TESz., *ampa* a. is; EWUng. • Vö. *ámpolna*

amputáció **A:** 1796 *amputatiótól* (Nsz.); 1855–1856/ *amputációról* (NSz.) **J:** 'amputálás, vmely testrésznek, különösen végtagnak sebészi úton való csonkolása v. eltávolítása | Amputation'

amputál **A:** 1804 *amputálni* [sz.] (Nsz.) **J:** **1.** 1804 'csökkent | verringern' (↑); **2.** 1825 'műtéttel eltávolít {testrészt, különösen végtagot v. annak egy részét} | amputieren' # (↑)

■ Latin jövevényszók. | (≡) Lat. *amputatio* 'levágás, lenyírás', (h.) 'ua.; metszés <a szőlészetben>' | lat. *amputare* 'lenyír, levág; <beteg testrészt> vágással eltávolít; csonkít, rövidít; stb.' [< lat. *am(b)-* [ígeköző] + *putare* 'vág; tisztít; rendez; stb.']. (≈) Megfelelői: ném. *Amputation*, *amputieren*; fr. *amputation*, *amputer*; stb.: 'amputáció', 'amputál'.

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *disputál*

amputál → **amputáció**

ámul **A:** 1456 k. *elamvlas* [sz.] (SermDom. 2: 515); 1519 k. el *am[.]lkoduan* [sz.] (DebrK. 32); 1580 el *almol* (NySz.); 1784 *ámul* (Baróti Szabó: KisdédSz. 11) **J:** **1.** 1456 k. 'megrémmül | erschrecken' (↑); **2.** 1513 'elbágyad | ermatten' (NySz.); **3.** [ma főleg *el~*] 1529 e. 'csodálkozik | staunen' # (VirgK. 18); **4.** 1855 'csalódik | sich täuschen' (NSz.) **Sz:** **~ás** 1456 k. (↑) | **~at** 1830 *ámulattal* (Nsz.)

ámít **A:** 1508 el *almeita* (DöbrK. 25–26); 1513 *elamíth* (NagyszK. 141) **J:** **1.** [ma főleg *el~*] 1508 'megtéveszt | beirren' # (↑); **2.** 1513 'elbódít | betäuben' (↑)

■ Onomatopoetikus eredetű szócsalád. | (△) Hangalakja eredetileg a szájtátás, bémészködés hang- és mozgásképzetét jelenítette meg. Töve azonos az →*á*-val, valamint az →*ámul* szócsaládjának tövével. A végződés visszaható, ill. műveltető képző. A szó belseji *m*-hez vö. →*álmél*. A jelentések létrejöttében az →*alél* hatása is közrejátszhatott.

📖 MNy. 50: 269; TESz.; EWUng. • Vö. *á, álmél, ámolyog, bávad*

amulett **A:** 1690/ *amuletumokat, amoletumot* (Magyary-Kossa: OrvEml. 3: 429); 1778 *Amouletet* (MNy. 70: 90); 1785 *Amilétot* (MNy. 70: 90); 1789 *Amuletákat* (Nsz.); 1793 *amuletteket* (Nsz.) **J:** 'talizmánként viselt kis tárgy, ékszer | Amulett'

■ Latin jövevényszó, később nemzetközi szó is. | (≡) Lat. *amuletum* 'amulett' [jelentésselkülönülés a lat. *amuletum* 'keményítőlisztből készült étel' < lat. *amulum, amyllum* 'keményítő(liszt)' szóból]. (≈) Vö. ném. *Amulett*; ang. *amulet*; fr. *amulette*; stb.: 'amulett'. (⇒△) Nemzetközi szóként német és francia közvetítéssel került át a magyarba.

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *malom*

analfabéta **A:** 1879 *Analfabétek* (MagyLex. 1: 201); 1893 *Analfabéták* (PallasLex.); 1901 *analfabeta* (Nsz.) **J:** 'írástudatlan | Analphabet'

analfabétizmus **A:** 1935 *analfabétizmus* (Eckhardt: MFrSz.) **J:** 'írástudatlanság | Analphabetismus'

■ Nemzetközi szócsalád. | (≡) Ném. *Analphabet*; fr. *analphabète*; ol. *analfabeta*; stb.: 'analfabéta, írástudatlan'; – vö. még lat. (k.) *analphabeticus* 'ua.' [< gör. *ἀναλφάβητος* 'ua.', tkp. 'ábécé, betűrend nélkül'] | ném. *Analphabetismus*; fr. *analphabétisme*; ol. *analfabetismo*; stb.: 'analfabétizmus'. (⇒△) A magyarba főleg német közvetítéssel került át. (△) Az *analfabéta* végződése latinositás eredménye.

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *alfa*

analfabétizmus → *analfabéta*

ananász **A:** 1757 *Ananas* (Gáldi: Szótir. 265); 1783 *ananás* (EtSz.); 1811 *ananász* (Gáldi: Szótir. 265) **J:** 'sárga belű, lédús, pikkelyes héjú, ízletes trópusi gyümölcs | Ananas' #

■ Nemzetközi szó. | (≡) Ném. *Ananas*; ang. *ananas*; port. *ananas*; stb.: 'ananász'. Vö. még lat. (tud.) *ananas* 'ua.'. Forrása a guarani *naná* 'ua.'. Az európai nyelvekben a portugál terjesztette el. (⇒△) A magyarba főleg német közvetítéssel került át. (△) Az *ananás* változat a latinból származik.

📖 EtSz.; TESz.; EWUng.

anarchia **A:** 1708–1710/ *anarchiáját* (MNy. 69: 493) **J:** 1. 1708–1710/ 'politikai irányítás, állami uralom nélküli (zűrzavaros, rendezetlen) közállapot | Anarchie als herrschaftsloser gesellschaftlicher Zustand' (↑); 2. 1800 'fejetlenség, káosz, zűrzavar | Chaos, Durcheinander' (MKurir 1800. febr. 4.: 146)

anarchista **A:** 1793 *anarchisták* (Nyr. 85: 465) **J:** <FN> 1793 'az anarchia híve | Anarchist' (↑) | <MN> 1846 'anarchiára törő; rendbontó | anarchistisch; ruhestörend' (Nsz.)

anarchikus A: 1846 *anarchicus* (Nsz.); 1911 *anarchikus* (RévaiLex. 1: 581) J: 1. 1846 'anarchista | anarchistisch' (↑); 2. 1861 'zűrzavaros | verworren' (Nsz.)

anarchizmus A: 1883/ *anarchizmus* (MunkásmozgTört. 1: 462) J: '⟨főleg politikai irányzatként⟩ a tekintély, rend, fegyelem tagadása, felelőtlen szabadosság | Anarchismus'

■ Nemzetközi szók. | ⊕ Ném. *Anarchie*; ang. *anarchy*; fr. *anarchie*; stb.: 'anarchia'; – vö. még lat. (k.), (h.) *anarchia* 'vezető hiánya; törvény nélküli állapot' [< gör. *ἀναρχία* 'ua.'] | ném. *Anarchist*; ang. *anarchist*; fr. *anarchiste*; stb.: 'anarchista' | ném. *anarchisch*; ang. *anarchical*; fr. *anarchique*; stb.: 'anarchikus' | ném. *Anarchismus*; ang. *anarchism*; fr. *anarchisme*; stb.: 'anarchizmus'. ⊕ Az *anarchia* elsősorban a középkori latinból származik, az *anarchista*, *anarchikus* és *anarchizmus* különböző nyelvek közvetítésével került át a magyarba, részben latinositott végződéssel.

📖 TESz.; Farkas: GLEl.; EWUng. • Vö. *arkangyal*

anarchikus → *anarchia*

anarchista → *anarchia*

anarchizmus → *anarchia*

andalít → *andalodik*

andalodik A: 1660 Neki *andalodott* (NySz.); 1790 *el-andalodám* [▽] (NSz.); 1795 *el-andolodását* [sz.] (NSz.); 1798 *el-andaladásban* [sz.] (NSz.); 1801 *el-ándoladva* [sz.] (NSz.) J: 1. 1660 'bambává válik | verdummen' (↑); 2. [ma *el~ik*] 1759 ? 'gondolataiba merül | sich in Gedanken vertiefen' (Nyr. 44: 221), 1760 'ua.' (NSz.); 3. 1785 'rábámul; rácsodálkozik | anstaunen' (NSz.); 4. 1788 'elkóborol; ballag | herumstreifen; schlendern' (NSz.); 5. 1800 'száját tátja | den Mund aufreißen' (NSz.)

andalog [1] A: 1763 *andalgott* volna (MNy. 6: 33); 1794 *ándalogva* [sz.] (NSz.) J: 1. 1763 'gondolatokba merülten ballag; cél nélkül térfereg | in Gedanken vertieft herumgehen; herumlungern' # (↑); 2. 1792 'ábrándozik | träumen' (Baróti Szabó: KisdedSz.); 3. 1794 'bámészkodik | herumgaffen' (NSz.); 4. 1798 'imbolyog; tántorog | wanken; taumeln' (NSz.); 5. 1816 'rajong | schwärmen' (NSz.) Sz: **andalgó** 1775 *andalgó* <MN> (NSz.); 1842 *andalgó* <FN> 'egy fajta lassú, magyar tánc | Art langsamer ungarischer Tanz' (Nsz.)

andalít A: 1792 *el-andalítottja* (NSz.) J: 1. [ma főleg *el~*] 1792 'ábrándozásba ejt | in Träumereien versenken' # (↑); 2. 1792 'elbolondít | betören' (Szily: NyÚSz.); 3. 1843 'megnyugtat | beruhigen' (NSz.)

■ Fiktív töből keletkezett származékszók. | ⊕ A tö ismeretlen eredetű, és azonos az →*antal* tövével. A végzések különféle igeképzők. Az →*andalodik* és az →*andalog* eredeti jelentése a 3. lehetett, a többi ebből jött létre. A jelentések változását az →*álmél*, →*ámolyog* és →*ámul* jelentései is befolyásolhatták. Az →*andalít* ma főleg az →*el* igekötővel használatos. ⊖ Idetartozik: *ándorodik* 'vmiben elmélyül; vmire adja magát' (1838: Tsz.). Hangrendi átcsapással keletkeztek: *endeledik* 'elgyengül; vki rosszul lesz' (1843: MTsz.); *endeleg* 'vki rosszul lesz' (1880: Nyr. 9: 525). ⊕ Az onomatopoetikus eredet kevésbé valószínű.

andalog → *andalodik*

ándung × **A:** 1823/ *ahndung* (Nsz.); 1845 *Ándungom* (NSz.); 1878 "*andung*"-ja (Nsz.) **J:** 1. 1823/ 'sejtelem | Ahnung' (↑); 2. 1871 'kedv, hangulat, kedélyállapot | Lust, Stimmung' (Nsz.)

■ Német jövevényszó. | (≡) Ném. (R.) *ahndung*, – ném. *Ahnung*: 'előérzet, sejtelem' [< ném. *ahnen* 'sejt, gyanít'].

EtSz.; TESz.; EWUng.

anekdota **A:** 1789 *Anekdotában* (MNY. 60: 108); 1789/ *Anecdotumokat* (NSz.); 1795 *anekdoták* (NSz.); 1804 *anekdot* (ItK. 15: 196); 1806/ *Anecdont* (NSz.); 1807/ *Anekdotok* (NSz.); 1878 *anekdottát* (NSz.) **J:** 'adoma | Anekdote'

■ Nemzetközi szó. | (≡) Ném. *Anekdote*; ang. *anecdote*; fr. *anecdote*; stb.: 'anekdota'. Forrása a bizánci történetírónak, Prokopiosznak (?– Kr. u. 562) *Ἀνέκδοτα* című munkája, amely csak szerzője halála után jelent [< gör. *ἀνέκδοτος*, -ov 'kiadatlan, ismertté nem tett']. Az európai nyelvekben a franciából terjedt el. (⊕) A magyarba német és francia közvetítéssel került át, részben szóvégi hanghelyettesítéssel, részben pedig mássalhangzós szóvéggel. Az *anekdoton* változat görögösített, az *anekdotum* pedig latinositott forma.

MsgNépr. 3: 148; TESz.; EWUng. • Vö. *dózis*

angária Δ **A:** 1595 *Angariara* (SzT.); 1662–1664 *angáriánként* [✍] (MNY. 73: 169); 1790 *Ángáriából* (SzT.) **J:** 1. 1595 'fizetési részlet; negyedévi járandóság | Teilzahlung; Quartalzahlung' (↑); 2. 1863/ 'robot | Fronarbeit' (Nsz.); 3. 1893 'zűrzavar | Wirrwar' (MTsz.)

■ Vándorszó. | (≡) Ném. *Angarien* [többes szám] 'lovasrobot, robotfuvar'; fr. (R.) *angarie* 'robot'; ol. (É.) *angaria* 'fizetség; mezei munka; stb.'; blg. *ангария* 'robot'; oszm. *angarya* 'ua.'. Vö. még lat. *angaria* 'lovasrobot, robotfuvar hivatalos célokra', (k.) 'fizetési kötelezettség', (h.) 'robot; fizetési határidő; postaló adása' [< gör. *ἀγγαρεία* 'a perzsa lovasfutárok szolgálata']. (⇒⊕) A magyarba jogi szakszóként részben a latinból, részben az olaszból került át.

EtSz.; MNYj. 2: 139; TESz.; EWUng. • Vö. *angyal*

angin **A:** 1785 *Anginból* (MNY. 70: 90) **J:** 'egy fajta pamutszövet | Nankingstoff (haupts. als Bettbezugsstoff)'

■ Német (B.) jövevényszó. | (≡) Ném. (B.) *angin* 'pamutszövet'. (≈) Megfelelői: ol. *anchina*, (piem.) *anchin*; blg. *ангина*; stb.: 'ua.'. Ezek végső soron talán a kínai *Nanking* városnévre mennek vissza.

TESz.; EWUng.

anglikán **A:** 1684 *anglicana* bibliát (MNY. 61: 482); 1865 *anglican* [ES. NEM M.] (Babos: KözhSzt.); 1872 *anglikán* (Nsz.); 1877 *anglikánus* (NSz.) **J:** 'az Angliában kialakult protestáns

jellegű vallással kapcsolatos | anglikanisch'

■ Latin (k.) jövevényszó, később nemzetközi szó is. | (≡) Lat. (k.) *Anglicanus* 'angol', (ú.) 'anglikán' [< lat. (k.) *Anglicus* 'angol']. Vö. még ném. *anglikanisch*; ang. *Anglican*; fr. *anglican*; stb. 'anglikán'. (⊕) Az *anglikánus* változat szóvégi *s* hangjához vö. →*árkus*, →*ámbitus* stb. Az *a*-ra végződő régi nyelvi változat a latin nőnemű alak átvétele; vö. *evangélikus* : *evangyélika* ~ *evangélika* (→*evangélium*) stb. Az *anglikán* alakhoz vö. →*alán*.

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *anglus*

anglus Δ **A**: 1405 k. *anglis* (SchlSzt. 530.); 1604 *Anglufoc* (Szenczi Molnár: Dict. *Angli* a.); 1782 *ánglus*-kóltsal (NSz.) **J**: <MN> 1405 k. 'angol | englisch' (↑) | <FN> 1604 'angol (ember) | Engländer' (↑)

angol **A**: 1791 *Ángolyokról* (Nsz.); 1793 *Angolyoknak, Angol* (Nsz.); 1807 *Anglok* (NSz.); 1813 *Ángolly* (NSz.); 1816 *ángol* (NSz.) **J**: <FN> 1791 'angol ember | Engländer' # (↑) | <MN> 1793 'az angolokkal kapcsolatos, rájuk vonatkozó | englisch' # (↑)

■ A szócsalád alapja, az **anglus** latin jövevényszó. | (≡) Lat. *Anglus* 'angol'. Ez az ang. (óang.) *Angul* 'Angeln <Schleswig-Holstein északkeleti vidéke>', tkp. 'szögletes alakú, horogra emlékeztető határvonalú terület' szóra megy vissza. (⊕) A magyar szóvégi *s*-hez vö. →*ámbitus*, →*glóbus* stb.

■ Az **angol** tudatos szóalkotás eredménye. | (⊕) Az *anglus*-ból keletkezett nyelvjátszó.

▣ A SZÓCSALÁDHOZ MÉG | (⊖) Idetartozik a (R.) *anglius* 'angol' (1859: Nsz.), amely szóvegyülés eredménye az *anglus*-ból és az *angliai* (1519 k.: DebrK. 80) származékból; vö. *Anglia* (1519 k.: DebrK. 84).

📖 MNy. 2: 307; EtSz. *angol* a.; TESz. *angol* a.; EWUng. • Vö. *anglikán*

angol → *anglus*

angolna **A**: 1525 k. *Engilla* (MNy. 11: 83); 1533 *Anguila* (Murm. 1141.); 1538 *anguilla* (Pesti: Nomenclatura Q2); 1560 k. *yingola* (GyöngySzt. 1440.); 1590 *Angolna* (Szikszai Fabricius: LatMSzt. 90 [v: 80]); 1604 *Ángolna* (Szenczi Molnár: Dict.); 1763 *Ingolna* (NSz.) **J**: 'apró pikkelyekkel borított, síkos testű, kígyó formájú hal | Aal (*Anguilla anguilla*)'

■ Latin jövevényszó. | (≡) Lat. *anguilla*, (h.) *anguilla*, *aqwilla*: 'angolna' [< lat. *anguis* 'kígyó']. (⊕) A szó belseji *ll* > *ln* változáshoz vö. →*kápolna*. Az *engilla* változat talán a gör. *ἔγγελος* 'angolna' hatására keletkezett. A szókezdő *i* keletkezése tisztázatlan.

📖 EtSz.; Kniezsa: SzlJsz. 842; TESz.; EWUng.

angóra-

~**szőnyeg** **A**: 1851 *angora szőnyeggel* (Nsz.); 1896 *angóra-szőnyegre* (NSz.) **J**: 'angóragyapjából készült szőnyeg | Teppich aus Angorawolle' | ~**kecske** **A**: 1872 *angórakecské* (Nsz.) **J**: 'angóraszőrrel rendelkező kecskefajta | Angoraziege' – De vö. 1801 *Angorai ketske* 'ua.' (NSz.) | ~**macska** **A**: 1861 *Angoramacska* (EME. 3: 248) **J**: 'angóraszőrrel rendelkező macskafajta | Angorakatze' | ~**nyúl** **A**: 1881 *angoranyulat* (Vadászlap 1881. nov. 12.: 417) **J**: 'angóraszőrrel rendelkező nyúlfajta | Angorakaninchen'

■ Összetett szók előtagja, nemzetközi szó. | (≡) Az összetételek mintáihoz vö. ném. *Angorawolle*, *Angoraziege*, *Angorakatze*, *Angorakaninchen*; ang. *Angora wool*, *Angora goat*,

Angora cat, Angora rabbit; fr. *laine angora, chèvre-angora, chat angora, lapin angora*; stb.: 'angóragyapjú', 'angórakecske', 'angóramacska', 'angóranyúl'. Ezekben Törökország mai fővárosának egykori olasz *Angora* neve található; vö. még oszm. *Ankara* [HN.], amely a gör. *Ἄγκυρα* [HN.]-re megy vissza. A város régebben az angórakecske tenyésztésének és a vele kapcsolatos gyapjúiparnak a központja volt. (⊖) Az *angóra* 'angóragyapjúból készült szőnyeg' (1844: Nszt.) külön átvétel lehet; vö. pl. fr. *angora* 'angóragyapjúból készült szövet'.

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *kecske, macska, nyúl*¹, *szőnyeg*

ágy × **A**: 1380 k. *ang* (KönSzej. 14.); 1507 *angyanak* (KL. 16.); 1862 *gyángyi* [sz.] (CzF.)
J: 1. 1380 k. 'a férj nővére | ältere Schwester des Gatten' (↑); 2. 1572 'a bátya felesége | Frau des älteren Bruders' (ZsélyiSzej.); 3. 1794 'idősebb rokon felesége | Frau eines älteren Verwandten' (Nszt.) **Sz**: ~**ő** 1793 *Ángyók* (Nszt.) | ~**i** 1862 *ángyi* (CzF.)

■ Származékszó egy feltehetőleg uráli eredetű tőből. | (⊕) A tőhöz vö. →*anya*. A szóvégi *gy* névszóképző; vö. →*jobbágy*. Az *ágy* és →*anya* jelentésbeli viszonyát az idősebb férfirokon feleségének alkalmi anyapótló szerepe teheti érthetővé. A származékok szélesebb elterjedtségű nyelvjárási szavak.

📖 FUFA. 12: 20; EtSz.; TESz.; NyIrK. 16: 105; UEW. 10; EWUng. • Vö. *anya*

angyal **A**: 12. sz. vége/ *angelcut* (HB.); 13. sz. eleje/ *angol[u]cnoc, [a]ngolucnoc* (KTSz.); 1405 k. *angyal* (SchlSzej. 51.) **J**: 1. 12. sz. vége/ 'egyistenhívő vallásokban' Isten közvetlen környezetéhez tartozó, Isten és az emberek között közvetítő szellemi lény; ilyen lény mint vkinek a láthatatlan védelmezője | *Engel; Schutzengel* # (↑); 2. 1599 'fosztogató katona, hajdú | plündernder Soldat, Heiduck' (NyK. 79: 287); 3. 1763 'szeretett személy megszólításaként' | 'als Anrede an eine geliebte Person' *Geliebte(r)* # (NSz.) **Sz**: ~**i** 1372 u./ *angyalj, angyalomj* (JókK. 29, 59) **R**: ~**át** [*az angyalát!* szókapcsolatban] 1843 *az angyalát* 'isz.-szerűen cáromkodásként' | 'zum Ausdruck eines Fluches, als scherzhafter Aufschrei' # (Nszt.)

■ Latin (e.) jövevényszó. | (≡) Lat. (e.) *angelus* 'angyal' [< gör. ἄγγελος 'követ, küldönc; angyal']. (⊗) Megfelelői: ném. *Engel*; ol. (N.) *angel*; szbhv. (Kaj) *ándjel*; stb.: 'angyal'. (⊕) A szó belseji *gy* a hazai latin ejtésre vezethető vissza; vö. →*spongya*, →*trágya* stb. A szó belseji *a* hangrendi kiegyenlítődés eredménye. A latin *us* végződés hiányához vö. →*advent*. A 2. jelentés alapja az lehet, hogy a katonák nem éppen "angyali módon" viselkedtek. – A régi magyar *Angyalos* személynév és az ezek alapján keletkezett helynevek a latin főnév nominatívuszi alakját tükrözik: vö. 1213/ *Angelus* [szN.] (VárReg. 253.); 1214/ *Angyolus* [HN.] (VárReg. 317.). (⊕) Szláv közvetítés feltevése szükségtelen. (⊖) Idetartozik: *angyalcsináló* 'magzatelhajtással foglalkozó személy' (1811: NSz.); az összetétel tükörfordítás a ném. *Engelmacherin* 'ua.' alapján.

📖 MNy. 26: 192; MNy. 36: 225; Kniezsa: SzlJsz. 586; TESz., *angyalcsináló* a. is; EWUng. • Vö. *angyélika, arkangyal, evangélium, fő*⁻¹, *őr*-, *véd*-

angyalbőr **A**: 1790 *angyal bőr-nek* (EtSz.); 1854 *angyalbőrben* (NSz.) **J**: 1. 1790 'lóding, vállszi | Wehrgehenk, Schulterriemen' (↑); 2. 1854 'katonaruha | Uniform' (↑); 3. 1879 'díszzubbon | Waffenrock' (Nyr. 8: 42)

■ Tudatos szóalkotással keletkezett összetett szó. | (⊕) Az →*angyal* + →*bőr* jelöletlen birtokos jelzős alárendelő összetétele. Esetleg népetimológias fejlemény a →*pantallér* alapján. Létrejöttére talán befolyással volt a (R.) *angyalbőr* 'tarka, fényes papiros' (1708: Pápai Páriz:

Dict. *Charta* a.) összetétel is. A 2. és 3. jelentés az eredeti 1. jelentésből keletkezett fokozatos bővüléssel. Ma csak a 2. jelentésben fordul elő tréfás használatban.

📖 EtSz.; TESz.; EWUng. • Vö. *angyal, bór*

angyélika Δ **A:** 1516 k. *a(n)glica* (Nyr. 34: 201); 1540 k. *Angelica* (MNY. 11: 134); 1597 *angalica* (EtSz. 1: 99); 1708 *Angyélika* fű (Pápai Páriz: Dict. *Măgūdărius* a.); 1757 *Angyelikára* (SzT.) **J:** 1. 1516 k. 'menta | Minze' (↑); 2. 1540 k. 'paszternák | Pastinak' (↑); 3. 1590 'angyalgyökér | Engelwurz (Angelica)' (Szikszai Fabricius: LatMSzj. 10)

■ Latin (k.) jövevényszó. | ≡ Lat. (k.) *angelica (herba)* 'angyalgyökér <gyógynövény>', (tud.) 'orvosi angyalgyökér' [< lat. *angelicus*, -a, -um 'angyali, angyal-']. ≈ Megfelelői: ang. *angelica*; ol. *angelica*; stb. 'angyalgyökér'. ⊕ A szó belseji gy-hez vö. → *angyal*, → *spongya* stb. ⊖ A jelentések összefüggésének tisztázatlansága ellenére esetleg idetartozik: *angelika* 'színes papír' (1750: SzT.); *angyelika* 'ua.' (1832: SzT.).

📖 EtSz.; TESz.; EWUng. • Vö. *angyal*

ánizs **A:** 1378/ *Anisfa* (Oklsz.); 1470 k. *Anis* (CasGl. 7.); 1500 k. *anusmok* (Nyr. 2: 68); 1538 *anifium* (Pesti: Nomenclatura K3); 1577 k. *Anifumoth*, *Anifommal* (OrvK. 14, 33); 1811 *Ánizs* (Márton J.: MNSz.–NMSz.); NYJ. *ónejz* (Nyr. 40: 372) **J:** 1. 1378/ 'kínai csillagánizs | Sternanis (*Illicium verum*)' (↑); 2. 1470 k. 'ernyős virágú, termesztett illatos növény | Anis (*Pimpinella anisum*)' (↑)

■ Vándorszó. | ≡ Ném. *Anis*, (kfn.) *anīs*, (baj.-osztr.) *aneis*, *anis*, *ōnais*; fr. *anis*; ol. (gen.) *ànexi* [többes szám] [*x = ž*], (giul.) *ànis*, (bre.) *anez*; szbhv. (N.) *àniž*; szlk. *aníz*; stb.: 'ánizs'. Vö. még lat. (k.) *anisum*, *anisium* 'ua.' [< gör. *ἀνισον* 'ua.']. Az európai nyelvekben a latin révén terjedt el. ⇒ ⊕ A magyarba a középfelnémet vagy az észak-olasz közvetítésével került át. Az *anisium*, *anisum* változatok a középlatinból, az *ónejz* a bajor-osztrákból származik.

📖 EtSz.; Kniezsa: SzlJsz. 587; TESz.; Farkas: GLEl.; Mollay: NMÉR.; EWUng.

ankét **A:** 1867 *enquête* bizottmány (Nsz.); 1886 *ánkétet* (Nsz.); 1887 *ánkettet* (NSz.); 1897 *anketra* (NSz.); 1900 *ánkétet* (NSz.) **J:** 1. 1868 'vizsgálat | Untersuchung' (↑); 2. 1886 'szélesebb körű megbeszélés; értekezlet | Konferenz' (↑)

■ Francia jövevényszó. | ≡ Fr. *enquête* 'hivatalos vizsgálat, nyomozás; kihallgatás; értekezlet; körkérdés, sajtóvita' [lat. (vulg.) **inquaesita* 'vizsgálódás, hivatalos vizsgálat']. Vö. még prov. (óprov.) *enquesta* 'ua.'. ⇒ ⊕ A magyarba az írásbeli nyelvhasználat közvetítette. ⊕ A szó ma csak 2. jelentésében használatos.

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *inkvizíció*

anorák **A:** 1941 *Amorak* [ɔ: *Anorak*] (Nyr. 91: 223); 1966 *anorák* (Nyr. 91: 223) **J:** 'rövid, csuklyás, vízhatlan viharkabát | Anorak'

■ Nemzetközi szó. | ≡ Ném. *Anorak*; ang. *anorak*; fr. *anorak*; dán *anorak*; svéd *anorak*; stb.: 'anorák'. Forrása az eszkimó (grönlandi) *anorâq* 'ua.', tkp. 'széltől védő ruházat'. Az európai nyelvekben a skandináv nyelvek terjesztették el. ⇒ ⊕ A magyarba főleg német közvetítéssel került át. Terjedőben van 'overall <főleg mint gyermekruha vagy síruházt>' jelentése is.

📖 Nyr. 91: 222; EWUng.

ánsológ × **A:** 1697 *ainslagot* (Horváth M.: NEI.); 1732 *ánslagos* [sz.] (SzT.); 1745 *ánslogra* (SzT.); 1753 *Aslagos* [sz.] (SzT.); 1767 *Ánsológ* (Pápai Páriz–Bod: Dict.); NYJ. *unslág* (ÚMTsz.); *ajslang*, *ajslúg*, *ánislag* (ÚMTsz.) **J:** 'kénrudacska boroshordó kénezésére | Schwefelstange zum Schwefeln von Weinfässern'

■ Német (baj.-osztr.) jövevénytörzs. | (≡) Ném. (baj.-osztr.) *äiⁿschlög*, *aišlög*, – ném. *Einschlag*: 'kénlapocska hordók kénezésére' [< ném. *ein* [igekötő] + *Schlag* 'ütés; adalék, adag; stb.']. (⊕) Az alakváltozatok különféle magyar hangtani változások következtében jöttek létre.

📖 EtSz.; TESz.; EWUng. • Vö. *sláger*

antal † **A:** 1552 *antal* (Heltai: Dial. 5: 5b) **J:** 'buta; ostoba | dumm; töricht'

■ Fiktív töből keletkezett származékszó. | (⊕) A tö ismeretlen eredetű és azonos az →*andalodik* tövével. Végződése deverbális névszóképző. (⊕) Kevésbé valószínű az a magyarázat, amely szerint tulajdonnév köznevesülése lenne, azonban a hangalakot az *Antal* [SZN.] is befolyásolhatta.

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *andalodik*

antenna¹ † **A:** 1620 *antennára* (MNY. 61: 364) **J:** 'árbóc | Mastbaum'

■ Olasz jövevénytörzs. | (≡) Ol. *antenna* 'árbóc' [< lat. *antenna*, *antenna* 'ua.']. (≈) Megfelelői: ném. *Antenne*; fr. *antenne*; stb.: 'ua.'. (⊕) Hajózási szakszó lévén, közvetlen latin származtatása kevésbé valószínű.

📖 TESz. *antenna* a.; EWUng. • Vö. *antenna²*

antenna² **A:** 1774 *Antennáknak* (Nsz.); NYJ. *antërna* (ÚMTsz.) **J:** 1. 1774 'csáp | Fühler' (↑); 2. 1915 'elektromágneses rezgések sugárzására, ill. felfogására szolgáló eszköz | Antenne' # (Nsz.)

■ Nemzetközi szó. | (≡) Ném. *Antenne*; fr. *antenne*; ol. *antenna*; stb.: 'antenna; csáp'. Vö. még lat. (tud.) *antennae* [többes szám] 'csáp'. A latinban metafora a lat. *antenna* 'árbóc' alapján; vö. →*antenna¹*. (⇒⊕) A magyarba 1., állattani jelentésében a latinból, 2. jelentésében német közvetítéssel került át. Az *antërna* változat *nn* > *rn* elhasonulással keletkezett.

📖 TESz. *antenna* a.; EWUng. • Vö. *antenna¹*

antik **A:** 1793 *antik-lábakon* (SzT.); 1813 *ántic* (SzT.); 1886 *antikáin* (NSz.) **J:** 1. 1793 'régí (műtárgy) | alt (Kunstwerk)' # (↑); 2. 1827 'az ókori kultúrával kapcsolatos; antik | antik' (NSz.)

■ Nemzetközi szó. | (≡) Ném. *antik*; ang. *antique*; fr. *antique*; stb.: 'régí, ókori'. Az európai nyelvekben a francia terjesztette el [< lat. *antiquus* 'régí'] (⇒⊕) A magyarba főleg német közvetítéssel került át.

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *antikvárius*

antikvárium → *antikvárius*

antikvárius A: 1752 *antikváriusokat* (Nyr. 46: 150) J: <FN> 1. 1752 ? '(könyv)antikvárius | Altbuchhändler' (↑), 1782/ 'ua.' (NSz.); 2. 1826 'a nyelv- és irodalomtörténetben jártas személy | in der Sprach- und Literaturgeschichte bewanderte Person' (NSz.); 3. 1840 ? 'régiséggyűjtő; régiségkereskedő | Antiquitätensammler; Altkunsthändler' (NSz.), 1843 'ua.' (NSz.); 4. 1841 'történész, régész | Historiker, Archäologe' (NSz.); 5. 1847 'művészettörténész | Kunsthistoriker' (NSz.) | <MN> 1804/ 'régiségekkel kereskedő | mit Antiquitäten Handel treibend' (NSz.)

antikvárium A: 1834 *antiquariumot* (Tudtár 1834/3: 251); 1892 *antiquarium* (Nsz.); 1926 *Antikvárium* (Horovitz: IdSzMagy.) J: 'használtkönyv-kereskedés | Antiquariat'

■ A szócsalád alapja, az **antikvárius** latin jövevényszó. | (≡) Lat. *antiquarius* 'az ókort érintő, arra vonatkozó; a régi római nyelv és irodalom ismerője; régi kéziratok gyűjtője', (h.) 'régikönyv-kereskedő; az ókori irodalom kedvelője' [< lat. *antiquus* 'rég, egykori']. (≈) Megfelelői: ném. *Antiquar* 'régikönyv-kereskedő', ném. *antiquarisch* 'rég, használt'; fr. *antiquaire* 'régiségkereskedő'; stb. (⊕) A magyar szóvégi *s*-hez vö. →*ámbitus*, →*glóbus* stb. Ma csak a főnévi 1. jelentésben használatos.

■ Az **antikvárium** valószínűleg belső fejlemény. | (⊕) Az →*akvárium*, →*gimnázium* stb. szavak analógiájára keletkezhetett.

▣ A SZÓCSALÁDHOZ MÉG | (⊂) Idetartozik az azonos etimonú *antikvár* 'történész, régész; régiségkereskedő; régi, antik' (1843: NSz.), amely a ném. *Antiquar* (↑) átvétele, és ma csak melléknévként vagy összetételekben jelzőként használatos.

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *antik*

antilop A: 1816 *antilopék* (Hübner: Lex. 246); 1837 *antilop* (Nsz.) J: 1. 1837 'főleg Afrikában élő, üreges szarvú, páros ujjú kérődző | Antilope' # (↑); 2. 1936 'antilopbőr | Spaltleder (im Schuhhandel)' (ÜILex. *Antilopbőr* a.)

■ Nemzetközi szó. | (≡) Ném. *Antilope*; ang. *antelope*; fr. *antilope*; stb.: 'antilop'. Vö. még lat. (k.) *antalopus*, *antholops* 'mesebeli állat' [< gör. (biz.) *άνθόλωψ* 'ua.']. (⊕) A magyarba főleg német közvetítéssel került át. A 2. jelentése önállósulással keletkezett az *antilopbőr* (1913: NSz.) összetételből.

📖 TESz.; EWUng.

antipátia A: 1589 *Antipatiat* (MNy. 79: 124); 1855 *antipátiával* (BpViszhang 1855. szept. 23.: 196) J: 'ellenszenv | Antipathie'

antipatikus A: 1846 *antipathicus* (NemzetiU. 1846. nov. 27.: 751); 1875 *antipatikus* (Nsz.) J: 'ellenszenves | antipatisch'

■ A szócsalád korábbi tagja, az **antipátia** latin jövevényszó. | (≡) Lat. *antipathia* 'ellenszenv' [< gör. *ἀντιπάθεια* 'ua.']. (≈) Megfelelői: ném. *Antipathie*; fr. *antipathie*; stb.: 'ellenszenv'.

■ Az **antipatikus** nemzetközi szó. | (≡) Vö. ném. *antipathisch*; fr. *antipathique*; ol. *antipatico*; stb.: 'ellenszenves'. (⇒⊕) A magyarba német és francia közvetítéssel került át, a szóvég latinosítás eredménye.

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *patetikus*

antipatikus → *antipátia*

anya **A:** 1181/ ? *Ana* [HN.] (Szentpétery: KritJ. 1: 43); 13. sz. közepe/ *aniath* (ÓMS.) **J:** 1. 13. sz. közepe/ 'édesanya | Mutter' # (↑); 2. 1529 e. 'női előjáró; vezetőnő | Vorgesetzte; Leiterin' (VirgK. 130); 3. 1531 'vminek eredete | Ursprung' (ÉrsK. 44); 4. 1552 'női előd | Stamm-mutter' # (Heltai: Dial. G5a); 5. 1602 'anyaállat | Muttertier' # (SzT.); 6. 1869 'csavaranya | Schraubenmutter' # (BKL. 1869. jún. 30.: 94) **Sz:** ~i 1493 k. *anyay* (FestK. 323) | **anyóka** 1522 ? *Anyoka* [sz.] [SZN.] (MNyTK. 86: 67); 1863 *anyóka* (Krizsa [szerk.] Vadr.) | ~cska 1585 *Anyatska* (Cal. 642) | ~tlan 1611 *Anyátlan* (Szenczi Molnár: Dict.) | ~skodik 1761 *anyáskodó* [sz.] (NySz.) | ~nyi 1777 *annyánni* (NSz.) | **anyó** 1787 *Anyónak* 'anyácska | Mütterchen' (Nsz.) | **anyus** 1788 *Anyus, Anyus* (Nsz.) | **anyuka** 1878 *anyuka!* (FövL. 1878. márc. 15.: [1]) | **anyuci** 1895 *anyucikám* [sz.] (UjIdők 1: 268) | **anyu** 1911 *anyu* (Nsz.)

■ Valószínűleg örökség, uráli kori tő magyar képzővel. | (≡) A tőhöz vö. vog. (T.) *āñi* 'az apa fivérének felesége'; vog. (FK.) *oñ* 'nagyanya'; osztj. (V.) *āñakj* 'az idősebb fiútestvér felesége; mostohaanya'; zürj. (V.) *añ* 'asszony, nő', (Ud.) *ēña* 'sógornő'; md. (E.) *nizaña* 'anyós' (*niz*-'?'), (M.) *añaka* 'idősebb lánytestvér, nővér'; lp. (K.) *viññe* 'az idősebb fiútestvér felesége'; – jur. *ñeje* 'az anya fiatalabb lánytestvére'; szelk. *oña, oño* 'az idősebb fiútestvér felesége' [uráli **aña* 'idősebb (férfi)rokon (báty, nagybácsi) felesége'; '? anya']. (⊕) A rokon nyelvi szavak jelentéseinek eltérését metonimikus jelentésváltozás magyarázhatja (vö. még →*ángy*). Egy alapnyelvi 'anya' jelentés feltevése azért is bizonytalan, mert hasonló alakú és jelentésű szavak számos más, egymással rokonságban nem álló nyelvből is idézhetők; vö. vog. *āñkw*; vót *enne*; ótörök *ana*; tung. *ani, aňi*; stb.: 'anya'. Ezek a szavak azonban többnyire gyermeknyelvi eredetűek lehetnek, így az *anya* szó keletkezési idejét sem lehet egyértelműen megállapítani (vö. →*apa*, →*atya*). Az egyes rokon nyelvek szavai részben esetleg későbbi külön nyelvi fejlemények lehetnek. Az alapalaknak megfelelhetne az *any* 'anya' (1803–1804: KL. 110.), ám ez tudatos archaizálás következtében jött létre; vö. még (N.) *any* 'ua.' (ÚMTsz.). Ugyanebből a tőből származik az →*ángy* is. A szóvégi *a* vagy kicsinyítő képző, vagy E/3. személyű birtokos személyjel. A 6. jelentés metafora lehet, de keletkezésében bizonyára szerepet játszott a ném. *Mutter* 'édesanya; csavaranya' is; l. még (↓). – Az *anya* származékai az eredeti, ill. kikövetkeztetett tőből jöttek létre különféle kicsinyítő képzőkkel. Az *anyu* esetleg kései elvonás az *anyuka*, ill. *anyuci* származékból. (⊖) Idetartozik: *anyacsavar* 'csavarnak az orsóra rácsavarozható rögzítő része' (1835: Tudtár 5: 234); *csavaranya* 'ua.' (1865: Gyógyászat 5: 46); ezek a ném. *Schraubenmutter* 'ua.' vagy ném. (R., N) *mutterschraube* 'ua.'. tükörfordításai. Az *anya* 6. jelentése (↑) ezekből is keletkeztetett az utó-, ill. előtag jelentéstapadásos önállósulásával.

📖 FUFA. 12: 19; EtSz.; TESz.; UEW. 10; EWUng. • Vö. *ángy, anyag, anyakönyv, anyanyelv, anyarozs, anyaszentegyház, anyós, banya, déd-, édes-, kereszt-, leány, mostoha-, nagy*⁻¹, *náp*², *nyanya, ős-, szép*⁻¹

anyag **A:** 1789–1790 *anyagból* (NSz.); 1831 *agyag* (Szily: NyÚSz.) **J:** 1. 1789–1790 'az emberi tudaton kívül és attól függetlenül létező objektív valóság | Materie, Urstoff' # (↑); 2. 1821 'az, amiből vmilyen tárgy van | Stoff eines Gegenstandes' (Nsz.); 3. 1825 'nyersanyag, alapanyag | Grundstoff, Rohmaterial' (Nsz.); 4. 1839 'textilanyag, kelme | Zeug, Tuch, Stoff' # (Nsz.); 5. 1868 'tananyag | Lehrstoff' # (Nsz.); 6. 1869 'kutatáshoz összegyűjtött adatok együttese' (Nsz.) **Sz:** ~i 1830 *Anyagi* (Szily: NyÚSz.) | ~ias 1843 *anyagias* (Nsz.)

■ Latin mintájú képzett tükörszó. | (≡) Vö. lat. *materia* 'anyag' [< lat. *mater* 'anya']. (⊕) A magyar szó az →*anya* főnév -g névszóképzős származéka; vö. *kéreg* (→*kér*²), →*közeg* stb. (🔗) Nyelvújítási szó. (⊖) Korábbi megnevezés: *anyai dolog* 'anyag' (1673: Szily: NyÚSz.).

📖 EtSz.; TESz.; EWUng. • Vö. *anya*

anyakönyv **A:** 1806 *Anya-könyv* (Nszt.) **J:** 'személyek főbb adatait hivatalosan rögzítő és tanúsító, az illetékes hatóság által vezetett nyilvántartókönyv | Matrikel' # **Sz:** ~**ez** 1895 *anyakönyvezés* [sz.] (SzT.)

■ Tudatos szóalkotással keletkezett összetett szó. | (△) Az →*anya* + →*könyv* jelzős alárendelő összetétele. Mintája a lat. *matricula* 'jegyzék, anyakönyv' volt; vö. lat. *mater* 'anya'.

(⌘) Nyelvújítási szó.

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *anya, könyv*

anyanyelv **A:** 1776 *Anya nyelvét* (Nyr. 85: 216); 1803 *anyanyelv* (Márton J.: MNSz.–NMSz.) **J:** 'gyermekkorban a családtól, ill. a közvetlen környezettől elsajátított nyelv | Muttersprache' # – De vö. 1645 *anyai nyelvünkben* 'ua.' (CorpGr. 294)

■ Német mintájú tükörfordítás, összetett szó. | (≡) Vö. ném. *Muttersprache* 'anyanyelv' [a lat. (k.) *materna lingua* 'ua.' alapján]. (≈) Megfelelői: ang. *mother tongue*; fr. *langue maternelle*; szb. *maternji jezik*; stb.: 'ua.'. (⌘) Nyelvújítási szó.

📖 Nyr. 84: 467; TESz.; EWUng. • Vö. *anya, nyelv*

anyarozs × **A:** 1790 *anya ro's* (Nszt.); 1802 *anyarozs* (Márton J.: MNSz.–NMSz.) **J:** 'főleg a rozs kalászában gyakori barnásfekete gomba, amelyből gyógyszert gyártanak | Mutterkorn (*Claviceps purpurea*)'

■ Német mintájú tükörfordítás, összetett szó. | (≡) Vö. ném. *Mutterkorn* 'anyarozs'. A német szó előtagjának jelentése 'anyaméh' lehetett, mivel a rozs magházán élősködő tömlősgombából nyert gyógyhatású anyag elősegíti a méhizomzat összehúzódását. (≈) Megfelelői: holl. *moederkoren*; md. (E.) *at'a rož*; stb.: 'anyarozs', a mordvinban tkp. 'aparozs'; vö. még lat. (ú.) *secalis mater* 'anyarozs'. (◡) Korábbi megnevezésként idetartozik a (N.) *rozsanya* 'ua.' (1762: NSz.), amely tükörfordítás a ném. (R.) *kornmutter* 'ua.' alapján; ez utóbbi a ném. *Mutterkorn*-ból keletkezhetett az összetételi tagok sajátos metatézisével.

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *anya, rozs*

anyaszentegyház **A:** 1470 *ana zentegház* (SermDom. 2: 79); 1598 *Anyaszentegyháznak* (SzT.) **J:** 1. 1470 'egyház | die christliche Kirche' (↑); 2. 1598 'egyházköz(ös)ség | Kirchengemeinde' (↑)

■ Összetett szó. | (△) Az →*anya* + *szentegyház* 'templom; egyházközség' (vö. *zentegyházakat* 'templom', *zentegyháznak* 'egyházközség' (1372 u./: JókK. 96, 126)) jelzős alárendelő összetétele. Az előtag az egyháznak a hozzája tartozókkal kapcsolatos anyai szerepére utal. A *szent* az →*egyház* azonos jelentésű előtagjának elhomályosulása után a lat. (e.) *ecclesia sacra* 'szent egyház' tükörfordításaként került bele a szókapcsolatba. – A magyar szó keletkezésében szerepet játszhatott a hasonló jelentésű fr. *notre Sainte Mère l'Eglise*; ol. *la Santa Madre Chiesa*; stb.: 'anyaszentegyház' is.

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *anya, egyház, szent*

annyi **A:** 1372 u./ *az anna, annya, anyja, azannen* (JókK. 1, 32, 33, 132); 1416 u./¹ *anné* (BécsiK. 14); 1416 u./² *meгаzonneiat* (MünchK. 77vb); 1493 k. *anny* (FestK. 50); 1504 *any*

(Századok 6: 478); 1525 *añera* [sz.] (VitkK. 7–8); 1526 *aznyhazuc* (KL. 57.); 1541 *anñit* (EtSz. az a.) **J:** 'az ott levő v. a szóban forgó mennyiségű, számú vmi | soviel' #

■ Származékszó. | ⊕ Az $\rightarrow az^1$ (vagy a^1) mutató névmásból keletkezett a mértéket kifejező -nyi melléknévképzővel. A szóvégi *a*-t tartalmazó változatok hangrendi kiegyenlítődéssel jöttek létre. A szó belseji *ny* vagy a korábbi *aznyi* (↑) változatban lezajlott hasonulás eredménye, vagy pedig az *anyi* ~ *anyé* változatok *ny* hangjának magánhangzóközi nyúlásával keletkeztek.

📖 NyK. 40: 298; MNy. 8: 148; EtSz. az a.; TESz.; EWUng. • Vö. *az¹, megannyi, mind-, ugyan-*

anyós A: 1608 *anyós* (MNy. 61: 482) **J: 1.** 1608 'öregasszony; anyóka | bejahrtes Weib, Mütterchen; alte Mutter' (↑); **2.** 1761 'házastárs anyja | Schwiegermutter' # (SzT.)

■ Származékszó. | ⊕ Az *any* ($\rightarrow anya$) többől keletkezett az elavult -*ós* kicsinyítő képzővel; vö. $\rightarrow após$. A 2. jelentés kedveskedő megszólításból jött létre. Ebben a jelentésében a 19. sz.-ban terjedt el a köznyelvben, fokozatosan kiszorítva a hasonló jelentésű, korábban általánosan használt $\rightarrow napa$ szót.

📖 MNy. 7: 416; TESz.; EWUng. • Vö. *anya*

apa A: 1055 ? *Opoudí* [sz.] [HN.] (TA.); 1067 k./ *Apa* [szn.] (Wenzel: ÁÚO. 1: 26); 1208/ *Opsa* [sz.] [szn.] (VárReg. 330.); († 1015) 1220 k. *Appadykuta* [sz.] [HN.] (Györffy: DHA. I: 75); [1237–1240] *Op* [szn.] (PRT. 1: 773); 1395 k. *apaua* (BesztSzj. 16.); NYJ. *épám* (MTsz.) **J: 1.** 1055 ? 'az a férfi, akinek gyermeke van | Vater' # (↑), 1067 k./ 'ua.' (↑); **2.** 1527 'idős férfi | bejahrter Mann' (ÉrdyK. 654); **3.** 1570 'céhmester | Zunftmeister' (SzT.); **4.** 1629 'após | Schwiegervater' (SzT.); **5.** 1636 'vminek értelmi szerzője | geistiger Urheber' (NySz.); **6.** 1639 'köztiszteltben álló személy | allverehrter Mann' (NySz.); **7.** 1820 'ős, férfi előd | Ahn' # (NSz.) **Sz: apó** 1708–1710 *Apó* 'idős ember; apácska | bejahrter Mann; Väterchen' (MNy. 60: 109) | ~i 1743 *Apaj* (SzT.) | **apóka** 1770 *apóka* (Kalmár: Prodr. 78) | ~tlan 1792 *apátlanokat* (Nsz.) | ~cska 1793 *Apátskám* (Nsz.) | **apus** 1808 *apussoknak* 'apuka | Väterchen' (Nsz.) | **apuka** 1892 *apukám* (Nsz.) | **apuci** 1900 *Apuci* (BpHírlap 1900. szept. 16.: 31) | **apu** 1910 *apual* (Nsz.)

■ Valószínűleg örökség, finnugor kori tő magyar képzővel. | ⊕ A tőhöz vö. vog. (É.) *up, op* 'após; sógor'; osztj. (Trj.) *up, op* 'após; az após fiútestvére v. fia'; cser. (KH.) *owâ* 'após'; finn *appi* 'ua.'; lp. (norv.) *vuop'pâ* 'ua.' [fgr. **appe* 'após']. ⊕ A fgr. **pp* > m. *p* megfeleléshez vö. $\rightarrow apad$, $\rightarrow epe$ stb. Egy alapnyelvi 'apa' jelentés feltevése ellen szól az, hogy a rokon nyelvekből hiányzik a szavaknak ez a jelentése, valamint az a tény, hogy hasonló hangalakú és jelentésű szó számos más nyelvből is kimutatható; vö. gör. *ἄπα* 'papa'; koreai *aba* 'apa' stb. Mivel ezek a szavak általában a gyermeknyelvből származnak, az *apa* is lehet ilyen eredetű (vö. $\rightarrow anya$, $\rightarrow atya$). Azonban az is lehetséges, hogy az *apa* és az $\rightarrow ipa$ az ősmagyarban alakváltozatként élt egymás mellett 'apa; após' jelentésben; vö. ehhez a 4. jelentést is. A szóvégi *a* vagy kicsinyítő képző, vagy pedig E/3. személyű birtokos személyjel. A legtöbb származék különféle kicsinyítő képzővel jött létre az *apa* eredeti, ill. kikövetkeztetett tövéből. Az *apu* elvonás is lehet az *apuka*, ill. *apuci* származékból. ⊕ Más finnugor egyeztetése kevésbé valószínű. ⊕⇒ A magyarból: szbhv. (Kaj) *japa*; szln. (N.) *jápa*; szlk. *apa*; stb.: 'apa'.

📖 EtSz.; TESz.; UEW. 14; EWUng. • Vö. *após, déd-, édes-, ip, kereszt-, kis-, nagy⁻¹, ős-, szép⁻¹*

apáca A: 1256 *appacchafalua* [HN.] (Oklsz.); 1266/ *Apachasumlo* [HN.] (Oklsz.); 1372 u./ *apacza* lyanok (JókK. 73) **J:** 1. 1256 'női szerzetes | Nonne' # (↑); 2. 1881 'kos alá még nem bocsátott fiatal nöstényjuh | noch nicht zugelassenen junges Schaf' (Nyr. 10: 329)

■ Jövevényszó, de az átadó nyelv vitatott. | 1. Szerbhorvát vagy szlovén jövevényszó. | (≡) Szbhv. (Što) *òpatica*, (Kaj) *opatica* 'apáca, apátnő'; szln. *opatica* 'apátnő' [< ném. (óbajor) *appātissā* 'ua.', de számolhatunk a szbhv. (Kaj) *òpat* 'apát', ill. szln. *opat* 'ua.' hangalaki és jelentésbeli hatásával is; vö. →*apát*]. 2. Német (feln.) jövevényszó. | (≡) Ném. (óbajor) *appātissā*, – ném. *Ābtissin* 'apátnő' [< lat. (e.) *abbatissa* 'ua.']. ■ (△) A 2. jelentés tréfás metafora.

EtSz.; Kniezsa: SzlJsz. 62; TESz.; Mollay: NMÉR.; EWUng. • Vö. *apát*

apacs Δ A: 1895 *apacsok* (Nsz.); 1909 *apachok* (Zolnay–Gedényi) **J:** 'csibész; alvilági fiatalember | Gauner; Apache'

■ Nemzetközi szó. | (≡) Ném. *Apache*; ang. *apache*; fr. *apache*; stb.: 'apacs <indian>; csibész', a francia és az angol nyelvben 'az apacsok nyelve' is. Forrása esetleg a zuni *ápuchu* 'ellenség' lehet. Az európai nyelvekben a francia sajtónyelv révén terjedt el.

Nyr. 42: 379; EtSz.; TESz. *apacs*² a.; Nyr. 85: 347; EWUng.

apad A: [1131–1141/] ? *Apado* [SZ.] [SZN.] (MKsz. 1: 14); 1510 ky *apada* (PéldK. 24); 1552–1562 *Elapodnac* (MFl.) **J:** 'folyó, tó vízszintje csökken; vmi kevesebb, kisebb lesz | weniger werden' #

apaszt A: 1399 *Apasztow* [SZ.] [SZN.] (NytudÉrt. 68: 60); 1528 *Kiapaftotta* vala (SzékK. 295) **J:** 'csökkent (folyadéktartalmat, mennyiséget) | vermindern (Feuchtigkeitsgehalt, Menge)' #

apály A: 1575 *apály* (NySz.) **J:** <MN> 1575 'alacsony vízállású (tó, folyó); kiszáradt | seicht (See, Fluss); ausgetrocknet' (↑) | <FN> 1. 1784 'csökkenés; fogyás | Abnahme; Schwund' (Baróti Szabó: KisdedSz. 10); 2. 1792 'tenger apálya | Ebbe' # (Baróti Szabó: KisdedSz.); 3. 1840 'szünet | Pause' (MNy. 12: 42)

■ Örökség, finnugor kori tő magyar képzővel. | (≡) A tőhöz vö. zürj. (Sz.) *šupal-* '(ki)szárad'; votj. (Sz.), (J.) *šupal-* 'ua., elszárad' [fgr. *šopp3- vagy fgr. *šapp3- 'szárad']. (△) A magyarban a magánhangzós szókezdő a finnugor szókezdő *š* eltűnésének szabályos következménye; vö. még →*arat*, →*ér*³ stb. A fgr. **pp* > m. *p* megfeleléshez vö. →*lép*², →*napa* stb. Az igék végződése -*d* gyakorító, ill. -*szt* műveltető képző, az *apály*-é pedig a -*ly* névszóképző. (⌘) Az *apály*-t főnévként a nyelvújítás terjesztette el.

NyK. 65: 171; MSzFE.; TESz.; EWUng.

apály → apad

apanázs Δ A: 1793 *Apanás* (Nsz.); 1808 *Apanage* (NSz.); 1865 *apanázsomat* (Üstökös 1865 júli. 8: 227) **J:** 'szabályos időközönként adott pénzbeli támogatás | Apanage'

■ Nemzetközi szó. | (≡) Ném. *Apanage*; ang. *apanage*; fr. *apanage*; stb.: 'apanázs'. Vö. még lat. (k.) *appanagium* 'életfogytig tartó ellátás, örökrész'. Az európai nyelvekben a francia révén terjedt el, ahol eredetileg a királyi és hercegi családok kiskorú tagjainak folyósított évjáradékot jelentette [< fr. (R.) *apaner* 'gyermekének járadékot állapít meg']. (⇒△) A magyarba német és

francia közvetítéssel került át. (⊖) A (R.) *apanágium* 'apanázs' (1854/: NSz.) a lat. (h.) *apanagium* 'évjáradék' átvétele.

📖 TESz.; EWUng.

apaszt → *apad*

apát A: 1009/ *Apatjwelgh* [sz.] [HN.] (MNL (OL) Dl. 280274); 1180/ *Apati* [sz.] [HN.] (III.BélaKirEml. 160); 1211 *Apatfeereh* [HN.] (PRT. 10: 508, az oklevél fogalmazványában); 1211 *Appatfeereh* [HN.] (PRT. 10: 508, az oklevél hiteles példányában); [1291–1294] *Abbati* [sz.] [HN.] (MNY. 22: 358); 1416 u./² *apat* (MünchK. 1v); 1522 *Opati* [sz.] [SZN.] (MNYTK. 86: 30) **J:** 'férfi monasztikus szerzetesrend apátságának (püspöki jelvények viselésére jogosult) előjárója | Abt' # **Sz:** ~**ság** 1810 *apátság* (Márton J.: MNSz.–NMSz. *Abtey* a.)

■ Jövevényszó, de az átadó nyelv vitatott. | 1. Szláv eredetű, valószínűleg a szerbhorvátból vagy a szlovénből. | (⊖) Szbhv. (Kaj) *òpat*; szln. *opat* : 'apát' [< ném. (óbajor) *appāt* 'ua.']. Vö. még cseh *opat*; le. *opat*; stb.: 'ua.'. A szlávok közül csak a római kereszténységhez tartozók nyelvében él. 2. Német (feln.) eredetű. | (⊖) Ném. (óbajor) *appāt*, – ném. *Abt* : 'apát' [< lat. (e.) *abbas* 'ua.']. – Mindkét származtatás forrása: arámi *abbā* 'apa, atya <megszólításként>', a gör. (bibl.) *ἄββας* 'apa, atya' közvetítésével.

📖 A SZÓCSALÁDHOZ MÉG | (⊕) Az *apátság* származék kései felbukkanását az magyarázza, hogy korábban az *apátúrság* (1527: ÉrdyK. 512) összetételt használták helyette. (⊖) A (R.) *abbás* 'apát' (1790: Farkas: GLEl.) közvetlen átvétel a latinból (↑).

📖 EtSz.; Kniezsa: SzlJsz. 63; TESz.; Mollay: NMÉR.; EWUng. • Vö. *apáca*

apellál A: 1559 *appellalhaffānac* [sz.] (Székely I.: Krón. 215a); 1568 *apellalya* [l-j] (SzT.); 1569/ *apelala* (SzT.); 1665/ *apellálhasson* [sz.] (SzT.); 1795 *Ápellálás* [sz.] (NSz.) **J:** 1. 1559 'fellebbez | appellieren' # (↑); 2. 1900 'sokat beszél; szaporítja a szót | viel sprechen; leeres Geschwätz machen' (ÚMTsz.)

apelláta A: 1752 *appellatas* [sz.] (SzT.); 1787 *apelláták-is* (NSz.) **J:** 'fellebbezés; fellebbezési fórum | Appellation; Appellationsinstanz'

■ Latin jövevényszók. | (⊖) Lat. *appellare*, (h.) *ap(p)el(l)ar*: 'megszólít; felszólít; segítséget kér <hatósági személytől>; fellebbez' [< lat. *ad* [igekötő] + *pellere* 'működtet, mozgásba hoz'] | lat. (h.) *ap(p)ellata* 'fellebbezés'. (⊖) Megfelelői: ném. *appellieren*; or. *апеллировати*; stb.: 'fellebbez'.

📖 EtSz.; TESz.; EWUng. • Vö. *pulzus*

apelláta → *apellál*

áperte × A: 1617 *aparte* (SzT.); 1620/ *aperte* (MNY. 79: 124); 1875 *áperté* (ItK. 6: 453); 1884 *áperte* (NSz.); 1885 *ápperte* (Nyr. 14: 286); NYJ. *ápérté* (ÚMTsz.) **J:** 1. 1617 'nyilván; nyíltan | offenbar; offen' (↑); 2. 1620/ ? 'kertelés, köntörfalazás nélkül; félreérthetetlenül, világosan | ohne Umschweife; klipp und klar' (↑), 1749 'ua.' (SzT.)

■ Latin jövevényszó. | (⊖) Lat. *aperte* 'nyíltan, szabadon'; lat. (h.) *ap(p)erte* 'ua.; egyértelmű, tiszta, világos' [< lat. *aperire* '(ki)nyit; láthatóvá tesz']. (⊕) A nyelvjárásokban határozóragokkal

is használatos; vö. (N.) *ápertán, áppertén, ápertül* stb.: 'nyíltan; köntörfalazás nélkül' (ÚMTsz.); (N.) *ápertén* 'ua.' (MTsz.).

EtSz.; TESz.; EWUng. • Vö. *április, koperta, zár*

apetitus × **A**: 1593/ *appetitusom* (MNY. 69: 360); 1710 *apetitussa* (Magyary-Kossa: OrvEml. *kornyadoz* a.); 1794 *appetitusom* (Nsz.); 1840 *epetitus* (NSz.); 1851 *ápitus, apetussal* (NSz.); NYJ. *apëtitus, epitetus* (ÚMTsz.); *apetëtussa, ápetitussal, épëtus, japetitus* (ÚMTsz.) **J**: 'étvágy | Appetit'

■ Latin jövevényszó. | (≡) Lat. *appetitus* 'vágy, kívánság', (k.), (h.) 'étvágy' [< lat. *appetere* 'vmi után nyúl; kíván vmit, kedve van vmihez']. (≈) Megfelelői: ném. *Appetit*; fr. *appétit*; stb.: 'étvágy'. (△) A magyar szövegi *s*-hez vö. → *ámbitus*, → *glóbus* stb. Egyes alakváltozatok hangrendi kiegyenlítődéssel, ill. egyszerajtással jöttek létre. A *j* kezdetű változat a → *jó*¹ melléknévvel való összevonásból keletkezhetett. A köznyelvből a nyelvújítási *étvágy* (→ *ét*-) szorította ki.

EtSz.; TESz.; EWUng. • Vö. *repetál*

ápol **A**: 1372 u./ meg *apolyauala* [*l-j*] (JókK. 94); 1508 *Apalaffal* [sz.] (NádK. 188); 1512 k. meg *apuluan* [sz.] (WeszprK. 43); 1527 *appolgattyaaak* [sz.] (ÉrdyK. 248); 1591 *opolgazd* [sz.] (EtSz.); 1661 ? *ápolgat* [sz.] (Comenius: Jan. 205); 1708 *Apolom* (Pápai Páriz: Dict. *Exofcúlor* a.); 1754 *ápolygat* [sz.] (NSz.); NYJ. *apojgat* [sz.] (ÚMTsz.) **J**: **1.** 1372 u./ 'csókol | küssen' (↑); **2.** 1763 ? 'dédelget | liebkosen' (NSz.), 1807 'ua.' (Márton J.: MNSz.–NMSz.); **3.** 1822 'gondoz, ellát | pflegen' # (NSz.) **Sz**: ~**at** 1416 u./² *Apolatot* 'csók | Kuss' (MünchK. 62vb) | ~**ás** 1493 k. *apolafynak* 'csókolgatás | Geküsse' (FestK. 155) | ~**atlan** 1836 *ápolatlan* (Jelenkor 1836. márc. 19.: 91)

■ Fiktív töből keletkezett származékszó. | (△) A tö ismeretlen eredetű. A szó a magyar szókészlet legrégebbi elemei közé tartozhat. A tőszótag nyúlásával keletkezett *ápol* a 18. sz.-tól fokozatosan kiszorította a korábbi *apol* formát. A 'csókol' > 'dédelget' > 'gondoz' jelentésváltozás először az *ápolgat* származékban (↑) ment végbe. Az újabb jelentések magában az alapszóban feltehetőleg az ebből a származékból kiinduló jelentésbesugárzás hatására keletkeztek. (△) Ótörök származtatása kevésbé valószínű.

EtSz. *apol* a.; TESz.; StUASuppl. 1: 19; Benkő: FiktI. 86; EWUng.; MNY. 89: 340; Róna-Tas–Berta: WOT.

áporodik **A**: 1588 meg *aporodnec* (MFl.) **J**: **1.** [ma főleg *meg~ik*] 1588 '⟨étel, ital, levegő⟩ megromlik, rossz ízűvé, rossz szagúvá válik | stinkend, schal werden' # (↑); **2.** 1878 '⟨ember⟩ (nagyon) elfárad, kedvetlenné válik | entkräftet, mißmutig werden' (Nyr. 7: 190); **3.** 1895 'elgondolkodva mered maga elé | nachsinnend vor sich starren' (Nyr. 24: 480) **Sz**: ~**ott** 1615 *áporodot* 'büzös, bűdös | stinkend' (NySz.)

■ Vitatott eredetű. | **1.** Fiktív töből keletkezett származékszó. | (△) A relatív tö talán *-r* gyakorító képzővel keletkezett, az abszolút tö ismeretlen eredetű. A végződés az *-odik* visszaható képző. **2.** Ótörök jövevényszó magyar képzővel. | (≡) Vö. ótörök *aprā-, oprā-* 'tönkremegy, (el)kopik ⟨leginkább ruházat⟩' [< ótörök **op*; ez valószínűleg onomatopoetikus eredetű]. (△) A magyar szó végződése visszaható képző, amely feltehetőleg már a török igető átvételekor a tőhöz kapcsolódott. Ez a származtatás fonetikai szempontból erősen kérdéses, továbbá alaktani és jelentéstani nehézségek is gyengítik. (◻) (△) A 3. jelentés a 2. alapján jött létre. (◡) Idetartozik: *áporog* 'rosszkedvűvé, kedvetlenné válik, (meg)poshad, (meg)savanyodik'

(1880: NSz.), amely csak tájszóként használatos. (A) A →záp¹ szóval való összefüggése aligha valószínű.

TESz.; StUA. 1: 22; Róna-Tas–Berta: WOT.; EWUng. • Vö. *apró*

após A: 1608 *após* [] (MNY. 61: 482); NYJ. *apus* (Nyatl.) J: 1. 1608 'öreg férfi; apóka | bejahrter Mann; Väterchen' (↑); 2. 1736 'házastárs apja | Schwiegervater' # (SzT.); 3. 1807 'nagyapa | Großvater' (Márton J.: MNSz.–NMSz.); 4. 1817 'apa | Vater' (Nsz.).

■ Származékszó. | (A) Az *ap-* (→*apa*) többől a (R.) -ós kicsinyítő képzővel; vö. →*anyós*. A 2. jelentés kedveskedő megszólításból jött létre. Ebben a jelentésében a 19. sz.-ban terjedt el az irodalmi nyelvben, fokozatosan kiszorítva a hasonló jelentésű, korábban általánosan használt →*ipa* főnevet.

MNY. 6: 416; TESz.; EWUng. • Vö. *apa*

apostol A: 1217 ? *Apostog* [HN.] (HOkm. 5: 7); 1372 u./ *apoftalt*, *appaftalak* (JókK. 1); 1394 *Apastal* [HN.] (Csánki: TörtFöldr. 3: 316); 1520 *apastol* (Radvánszky: Csal. 2: 3) J: 1. 1217 ? 'Jézus tanítványai közül egy | Jünger Jesu' (↑), 1372 u./ 'ua.' (↑); 2. 1217 ? 'vmely ügynek, tanításnak buzgó hirdetője | eifriger Verkünder einer Sache, einer Lehre' # (↑), 1372 u./ 'ua.' (JókK. 135) Sz: ~i 1372 u./ *apoftoly* (JókK. 135)

■ Latin jövevényszó. | (E) Lat. *apostolus* '(el)küldött; felsőbb bíróság részére készített jelentés', (e.), (h.) 'apostol' [< gör. *ἀπόστολος* 'követ, küldött']. (E) Megfelelői: ném. *Apostel*, (kfn.) *apostole*; szbhv. (Ča), (Kaj) *apoštol*; cseh *apoštol*; stb.: 'apostol'. (A) A szó belseji *s*-hez vö. →*árestál*, →*lajstrom* stb. Az *apostol* alakhoz vö. →*ádvent*, →*angyal* stb. Az *Apostag* [HN.] (↑) művelődéstörténeti alapon idetartozhat: a korábbi, többes számú *Apostolok*-ból keletkezhetett szabálytalan szórövidüléssel. (A) Szláv közvetítés feltevése nem szükséges.

MNY. 36: 232; Kniezsa: SzJIsz. 588; TESz.; Farkas: GLEl. 22; EWUng. • Vö. *episztola*

apparátus A: 1600/ *apparatussal* (MNY. 69: 493); 1830/ *apparátussal* (NSz.); 1880 *aparátussal* (NSz.) J: 1. 1600/ 'felszerelés, berendezés | Ausstattung, Einrichtung' (↑); 2. 1614 'háborús, hadi' készülődés | (Kriegs)vorbereitung' (MNY. 68: 334); 3. 1669 'eszköz, szer | Mittel, Zeug' (↑); 4. 1861 'készülék | Gerät, Vorrichtung' # (Nsz.); 5. 1875 'intézmény; szervezet | Institution; Organisation' # (NSz.)

■ Latin jövevényszó. | (E) Lat. *apparatus*, (h.) *ap(p)aratus* 'készülődés; eszköz; felszerelés; készülék' [< lat. *apparare* 'megszerez, (el)készít']. (E) Megfelelői: ném. *Apparat*; fr. *apparat*; stb.: 'apparátus'. (A) A szóvégi *s*-hez vö. →*ámbitus*, →*glóbus* stb. A 2. és a ma leginkább használatos 5. jelentés nagyrészt német hatásra keletkezett másodlagos fejlemény. (E) A ritka előfordulású *apparát* 'apparátus' (1958: NSz.) a németből (↑) származhat.

TESz.; EWUng. • Vö. *reparál*

aprehendál Δ A: 1572 *Apprehendaltam* (SzT.); 1591 *aprehendalta* (SzT.); 1642/ *aprehendálnák* (MNY. 64: 348); NYJ. *aprēhēndáta* (ÚMTsz.); *áprēndál* (ÚMTsz.) J: 1. 1572 'megszerez, megvesz, megkap | erwerben, bekommen' (↑); 2. 1607/ 'követel | fordern' (MNY. 69: 360); 3. 1642/ ? 'zokon vesz | verübeln' (↑), 1645 'ua.' (Magyary-Kossa: OrvEml. 3: 366); 4. 1736 'neheztel | tadeln; grollen' # (SzT.); 5. 1929 'ócsárol | bemäkeln' (ÚMTsz.)

■ Latin jövevényyszó. | (≡) Lat. *apprehendere* '(meg)fog, megragad, birtokba vesz; <vmilyen baj> meglep vkit; felfog, megért'; lat. (h.) *apprehendere, apprehendere* 'ua.; vki vmit rossz néven vesz, játssza a sértődöttet' [< lat. *ad* [igekötő] + *prehendere* '(meg)fog, tart; (meg)ragad, (meg)fog']. (≈) Megfelelői: ném. (R.) *apprehendieren* '(meg)ragad, (meg)fog; fél, retteg'; fr. *appréhender* 'letartóztat, elfog; tisztel, elismer'; stb. (△) Az *ál* végződéshez vö. →*ágál*, →*protestál* stb.

📖 EtSz.; TESz.; EWUng. • Vö. *préda*

április **A:** 1416 u./² *Aprilis* (MünchK. 2v); 1704 *április* (MNY. 73: 65); 1785 *Aprilt* (NSz.); 1801/ *Áprillisi* [sz.] (NSz.); 1818 *Aprilis* (Márton J.: MNSz.–NMSz. *Április* a.); 1833 *Apréllis* (SzT.); NYJ. *ápillis, ápilus* (ÚMTsz.) **J:** 'az év negyedik hónapja, ill. ennek a hónapnak a neve | April' #

■ Latin jövevényyszó. | (≡) Lat. (*mensis*) *Aprilis* 'április' [főnevesült melléknév, amely a lat. *aperire* '(ki)nyit, (ki)nyílik' igével függhet össze; vö. még lat. *apricus* 'napos, napsütötte; derűs <nap>']. (≈) Megfelelői: ném. *April*; fr. *avril*; stb.: 'április'. (△) A szóvégi *s* a hazai latin ejtésre vezethető vissza; vö. →*agilis*, →*aktuális* stb. Az *ápril* változat német hatásra honosodott meg. Az *áprilus* változat végződéséhez vö. →*május*, →*március*. (◡) A hónap más, részben régi, részben népi megnevezései: *Szent György-hó* (1489 k.: MKsz. 1895: 110), ill. *Szent György hava* (15. sz.: MKsz. 1904: 254); *kinyíló hó* (1539: CorpGr. 17); *kikelet, negyedhó, négyer 'negyedik hó', tavaszutó 'későtavas'* (1810 k.: MNY. 61: 106).

📖 Melich: SzJsz. 1/2: 292; TESz.; EWUng. • Vö. *áperté*

apró [6] **A:** 1268 *Oprouscyl* [HN.] (MonStrig. 1: 555); 1281/ *Aproharazt* (Oklsz.); 1755 *aprajával* (SzT.); 1784 *apránként* [R.] (Baróti Szabó: KisdedSz. 7) **J:** <MN> **1.** 1268 'kis, kicsi | winzig' # (↑); **2.** 1508 'hitvány | gering' (DöbrK. 421); **3.** 1590 'keskeny | schmal' (Szikszai Fabricius: LatMSzj. 207) | <FN> **1.** 1416 u./¹ 'gyerek | Kind' (BécsiK. 206); **2.** 1584 'himlő | Pocken' (NySz.); **3.** 1811 'petrence | Häufel' (Márton J.: MNSz.–NMSz.); **4.** 1937 'aprópénz | Kleingeld' (Sauvageot: MFrSz.) **Sz:** **aprít** 1416 u./¹ *apreitotvala* (BécsiK. 176) | ~**ság** 1416 u./¹ *aproságabol* 'kicsi(nyes)ség | Kleinigkeit' (BécsiK. 83) | ~**lék** 1519 *aproleektokat* <FN> 'gyerek | Kind' (JordK. 150); 1536 'kicsi(nyes)ség | Kleinigkeit' (Pesti: Fab. 88b); 1559 '(hús)nyesedék | Schlachtabfälle, -klein' (MNY. 67: 487) | ~**z** 1621 *Aprózni* [sz.] (Szenczi Molnár: Dict.) | ~**nként** 1557 *appronkent* (RMNY. 2/2: 126) | ~**lékos** 1643 *aprólékos* (Oklsz.) **R:** **apránként** 1784 (↑)

■ Bizonytalan eredetű, talán ótörök jövevényyszó. | (≡) Vö. ujj. *ofray* 'viseltes, kopott ruha'; Kāšy. *oprak* 'apránként széthullott'; CC. *oprak* 'ruhadarab'; stb. [? < török **oprā*- 'feldarabol']. Vö. még oszm. *ufak*; tat. *uak, âuak*; stb.: 'parányi, apró'. (△) A tö végső soron talán az →*áporodik*-ével lehet azonos. Az ótörökben jelentésselkülönülés mehetett végbe. Az átvett török alak a török **opraq* 'parányi, apró, kicsi' lehetett. A török szóvégi *q* a magyarban először spiránssá, majd zöngés mássalhangzóvá (ɣ) alakult, végül vokalizálódott; vö. még →*borsó*, →*karó* stb. A származtatásnak jelentéstani nehézségei vannak.

📖 MNY. 3: 24; Gombocz Z.: BTLw.; EtSz.; TESz.; NyK. 89: 217; EWUng. • Vö. *áporodik*, *apró-cseprő*, *apród*

apró-cseprő **A:** 1598 *apróstól czepróstól* (NySz.); 1613 *apró-csöpü* (NySz.); 1694 *apró csepróstól* (SzT.); 1833 *Apró-tseplő* (Kassai: Gyökerésző 1: 186); 1845 *Apró csiprő* (NSz.); 1862 *apró-cséperű* (CzF.); 1873 *aprócsiperű* (Nyr. 2: 448) **J:** <FN> **1.** 1598 'cókók és

pereputty | Habseligkeit und Sippschaft' (↑); **2.** 1767 'ócskaság, limlom; ügyes-bajos dolgok | Krempel; Kleinkram' (NSz.) | <MN> 1613 'jelentéktelen; kicsi | klimperklein' # (↑)

■ Összetett szó, ikerszó. | ⊕ Az →*apró* + *cseprő* összetétele. Keletkezés módjához vö. →*csetepaté*, →*csihi-puhi* stb. Az önállóan nem adathozható utótag származékszó egy relatív fiktív töből. Az *r* gyakorító képzős relatív fiktív tő a feltehető 'felnövő, felserdülő, felcseperedő' jelentésben a →*cseperedik* tövével lehet azonos. A jelentések alakulását az előtagon kívül a →*csepp*, a *csöpörödik* 'elsilányul, összeaszik' (→*töpörödik*) (EtSz.), valamint a *csepű* (↑ 1613) is befolyásolhatta; vö. *apró-töprő* (1685: EtSz. *csēprő* a.); *apró-csepp* (1766: NSz.): 'kicsi'. Vö még *apró-cseperke* 'ua.' (1861: NSz.). A szó a régi nyelvben leginkább a -*stól/-stől* szociatívuszi raggal állt.

📖 EtSz. *csēprő* a.; MNy. 38: 364, 62: 300; TESz.; EWUng. • Vö. *apró*, *cseperedik*

apród **A:** 1300 *Oprod* [SZN.] (OkLSz.); 1416 u./¹ *aprodoc* (BécsiK. 24); 1422 *aprog* [SZN.] (Nyr. 6: 35) **J:** <MN> 1300 ? 'kicsi | klein' (↑), 1669 'ua.' (NySz.) | <FN> **1.** 1416 u./¹ 'gyermek | Kind' (↑); **2.** 1444 'tanuló, inas | Lehrling' (MFl.); **3.** 1519 'fegyverhordó szolga; apród | Schildknappe; Page' # (JordK. 332); **4.** 1862 'udvarló | Kurmacher' (NSz.) **R:** ~**onként** 1526 *aprodonként* 'apránként | kleinweise' (KL. 121.)

■ Származékszó. | ⊕ Az →*apró*-ból keletkezett kicsinyítő képzővel. Eredetileg melléknév volt. A jelentésváltozáshoz vö. még →*gyermek* > le. *giermek* '(had)apród, fegyverhordozó'. Az *aprodonként* határozószó a disztributívuszi rag megszilárdulásával keletkezett. ⊕⇒ A magyarból: szbhv. *oprovda* 'apród, inas'.

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *apró*

apropó **A:** 1706 *apropo* (MNy. 61: 364); 1793 *Apropó* (NSz.) **J:** <HSZ> 1706 'erről jut eszembe | apropos' # (↑) | <FN> 1788/ 'alkalom | Gelegenheit' (Nszt.)

■ Nemzetközi szó. | ⊕ Ném. *apropos*; ang. *apropos*; fr. *à propos*; stb.: 'apropó', a franciában és az angolban főnévként is használatos. Az európai nyelvekben a francia révén terjedt el [< fr. *à* '-hoz, -hez, -höz' és fr. *propos* 'a beszéd tárgya, (beszéd)téma']. ⊕⇒ A magyarba főleg a német közvetítésével került át.

📖 D. Éltés: FrSz.; TESz.; EWUng. • Vö. *proponál*

ár¹ <IGE> Δ **A:** 1193 ? *aroud* [sz.] [HN.] (ÓMOlv. 58); 1266 ? *Wisarahel* [sz.] [HN.] (OkLSz.); 1890 *el-árja* (Nyr. 19: 335) **J:** 'folyik, árad, (meg)duzzad | strömen, schwellen'

árad **A:** 13. sz. eleje/ *aradatia* [sz.] (KTSz.); 1416 u./¹ *arada* [sz.] (BécsiK. 72); 1833 *Árjad* [sz.] (Kassai: Gyökerésző 1: 187) **J:** **1.** 13. sz. eleje/ 'származik, ered | abstammen' (↑); **2.** 13. sz. közepe/ 'folyik, árad, (meg)duzzad | strömen, schwellen' # (↑) **Sz:** ~**at** 13. sz. eleje/ *aradatia* 'származás | Abstammung' (KTSz.); 1416 u./¹ 'víz áradása | Flut' (BécsiK. 310) | ~**ozik** 1770/ *áradozni* [sz.] 'folyik | fließen' (NSz.); 1788 u./ 'folyik, halad | sich ergießen' (NSz.)

ár² <NSZ> **A:** 1266 ? *Wisarahel* [sz.] [HN.] (OkLSz.); 1348 ? *Benkara* [HN.] (OkLSz.); 1395 k. *ar víz* (BesztSzj. 281.); 1508 *aryaba* (DöbrK. 79) **J:** 'áradat, víztömeg, dagály | Flut'

áraszt **A:** 1527 *araztany* [sz.] (ÉrdyK. 64) **J:** [főleg *el~*] 'eláraszt, elönt, elborít, kiárad, áttérjed {elvont értelemben is} | überströmen {auch abstr.}' #

■ Az **ár** ige és névszó örökség az ugor korból. | ⊕ Vog. (AK.), (P.), (Szo.) *tūr* 'tó'; osztj. (V.) *lar* 'árterület'; osztj. (DN.) *tor* 'tó' [< ugor **gar3* 'áradás következtében keletkezett tó']. ⊕

A szó eredetileg igenévszói jellegű lehetett, de ez csak a magyarból mutatható ki. Az *árad* és az *áraszt* az *ár* igéből keletkezett gyakorító, ill. műveltető képzővel.

📖 FUF. 2: 256; TESz. *ár²* a.; Benkő: FiktI. 98; UEW. 843; EWUng. • Vö. *áramlik*, *árvíz*, *ereget*

ár² A: 1395 k. *ar* (BesztSzj. 659.); 1533 *Aar* (Murm. 184., S5) **J:** 'lyukasztó szerszám | Ahle' #

■ Örökség a finnugor korból. | (≡) Md. (E.) *uro*, (M.) *ura* 'hosszú, nagy ár'; finn *ora* 'fűrőféle szerszám'; lp. (K.) *viorre* 'ár' [< fgr. **ora* 'ár']. A finnugor alapnyevben valószínűleg ősarja jövevénytörz; vö. óind *ārā*; nepáli *āro*; stb.: 'ua.'

📖 Nyr. 62: 68; MSzFE. *ár³* a.; TESz. *ár³* a.; MSFOu. 151: 296; EWUng.

ár³ A: 1836 *are-nak* (MNY. 69: 360); 1879 *ár* (MagyLex. 1: 383) **J:** 'száz négyzetméternek megfelelő területmérték | Ar (Flächenmaß)'

■ Nemzetközi szó. | (≡) Ném. *Ar*; ang. *are*; fr. *are*; stb.: 'ár <földterületi mérték>'. Az európai nyelvekben a francia terjesztette el [a lat. *area* 'tér; telek; terület <a geometriában>' alapján].

(⇒) A magyarba a francia közvetítette.

📖 TESz. *ár⁴* a.; EWUng. • Vö. *hektár*

ár⁴ → áru

ara Δ A: 1479 u. *ara* [-a birt. szem. jel] (NyírkGl.); 1621 *Ara* (Szenczi Molnár: Dict.) **J: 1.** 1479 'férfitestvér | Bruder' (↑); **2.** 1708 'meny | Schwiegertochter' (Pápai Páriz: Dict.); **3.** 1792 'menyasszony | Braut' # (Baróti Szabó: Kisdedsz.)

■ Örökség, ugor kori tövel, magyar képzéssel. | (≡) A tőhöz vö. vog. (É.) *ār* 'anyai ágról való rokon'; osztj. (O.) *orti*, (Kaz.) *wortī* 'az anya öccse, az anya öccsének a fia' [ugor **ar³* 'anyai rokon; az anya (fiatalabb) fiútestvére']. A finnugor alapnyevben valószínűleg ősarja jövevénytörz; vö. av. *brātar*; osz. *ærwadæ*; stb.: 'idősebb fiútestvér, báty'. (Δ) A szóvégi *a* vagy kicsinyítő képző, vagy E/3. személyű birtokos személyjel. A 2. jelentéshez vö. →*öcs*. A 3. jelentés a nyelvújítás korában keletkezett. (Δ) Más ugor eredeztetése téves.

📖 MSFOu. 21: 126; TESz.; MNY. 64: 402; NyK. 72: 423; UEW. 832; EWUng. • Vö. *barát*, *bubi*, *fráter*

arab A: 1571 *Arabokat* (MNY. 74: 508); 1577 k. *Arabfok* (OrvK. 609); 1797 *Arabus* (Nszt.); 1805 *arabsoknál* (NSz.); 1808 *Arabszból* (Nszt.); 1821 *arábs* (NSz.) **J:** <FN> 1571 'arab ember | Araber' # (↑) | <MN> 1800 'az arabokkal kapcsolatos, rájuk vonatkozó | arabisch' # (Márton J.: MNSz.–NMSz.)

■ Latin jövevénytörz. | (≡) Lat. *Arabes* [többes szám], *Arabi* [többes szám], *Arabs* 'arab ember', *Arabus* 'ua.'; arab <mn> ' [< gör. *Ἀραβες* [többes szám], *Ἀραβ* 'arab ember']. Forrása az arab '*arab* [kollektívumként] 'arab, beduin <ember>', eredetileg feltehetően 'nomád ember'. (≈) Megfelelői: ném. *Araber*; ang. *Arab*; fr. *Arabe*; stb.: 'arab ember'. (Δ) Az *arab* alakhoz vö. →*dák*, →*dán* stb. Vö. még *Arabia* [HN.] (1512 k.: WespzrK. 9).

📖 EtSz. *arabs* a.; TESz.; EWUng. • Vö. *gumiarábikum*

árad → *ár*¹

áram → *áramlik*

áramlik [1] **A:** 1820 *Áramlik* [▽] (Szily: NyÚSz.); 1851 *áromlás* [sz.] (Szily: NyÚSz.); 1877 *áramol* (NSz.) **J:** 'áramlik, ömlik, folyik | strömen' # **Sz:** ~**ás** 1851 (↑) | ~**at** 1868 *áramlata* (Nsz.)

áram **A:** 1858 *Áram* (Szily: NyÚSz.) **J:** 1. 1858 'elektromos áram | elektrischer Strom' # (↑); 2. 1879 '⟨szellemi⟩ áramlat | ⟨geistige⟩ Strömung' (NSz.)

■ A szócsalád alapja, az **áramlik** tudatos szóalkotással keletkezett származékszó. | ⊕ Az →*ár*¹ főnévből az *-aml* igeképzővel Verseghy Ferenc alkotta meg. Mintája az e főnévvel tévesen összefüggésbe hozott *háramlik* (→*hárint*) ige volt.

■ Az **áram** elvonás. | ⊕ Az *áramlik*-ből keletkezett. Az 'elektromos áram' más megnevezése volt az *elektromos folyamzat* (1833: Szily: NyÚSz.).

▣ A SZÓCSALÁDHOZ MÉG | ☞ Nyelvújítási szavak.

📖 EtSz. 2. *ár* a.; TESz.; EWUng. • Vö. *ár*¹

aranka **A:** 1768 *aranyka* (Magyary-Kossa: OrvEml. 2: 254); 1793 *Aranka* (NSz.) **J:** 'szárával a gazdanövényre csavarodó, sárgás virágú, levéltelen, élősködő növény | Kleeseide, Hopfenseide usw. (Cuscuta)' #

■ Származékszó. | ⊕ Az →*arany*-ból kicsinyítő képzővel. A megnevezés a virágnak és szárának aransárga színén alapul. Egyéb megnevezései közül a szint jelentő *arany* jelzőt tartalmazza az *aranyfonálfű* 'herefojtó aranka' '(Cuscuta trifolii)' (1578: NySz. 119) összetett szó. ☹ Ma főleg növénytani szakszóként él.

📖 EtSz. *arany* a.; TESz.; EWUng. • Vö. *arany*

arany **A:** 1075/ *aranas* [sz.] (MonStrig. 1: 59); 1193 *areínqueleu* [HN.]; *Areínnef* [sz.] [HN.] (MNL (OL) Dl. 27); 13. sz. *eleje/ aron* (KTSz.); 1247 *Aranýaspatach* [sz.] [HN.] (MNL (OL) Dl. 40022); 1283/ *Aranyasdalpataka* [sz.] [HN.] (Györffy: ÁMTF. 3: 325); 1295 *Anaras* [sz.] [HN.] (Csánki: TörtFöldr. 1: 57); 1493 k. *aram* (ÁbelSzej. 215b); NYJ. *arany* (MTsz.) **J:** 1. 1075/ 'sárga színű nemesfém | Gold' # (↑); 2. 1372 u./ 'pénz; kincs | Geld; Schatz' (↑); 3. 1514 'aranypénz | Goldmünze' (MNY. 2: 162); 4. 1596 'mérték(egység) | Goldmaß' (SzT.) **Sz:** ~**os** 1075/ (↑) | ~**oz** 1372 u./ *aranyazot* [sz.] (JókK. 125)

■ Örökség az ugor korból. | ☹ Vog. (FK.), (P.) *tarán* '(vörös)réz'; osztj. (V.) *lorńa* '⟨szamovárkészítéshez használt⟩ (vörös)réz', (Vj.) *jorńi* 'sárgaréz, (vörös)réz' [ugor **šarańa* 'arany; réz' (< ugor **sarańa* 'ua.')]]. Az ugor alapnyelvben középíráni eredetű; vö. av. *zaranya*; óperzsa *daraniya*-; középperzsa *zarín*; stb.: 'arany'. ⊕ Az ugor nyelvekben megfigyelhető jelentésetérések abból adódhatnak, hogy a nyelvhasználók a különféle, de hasonló színű fémeket hol egyik, hol másik névvel jelölték meg a fémekkel való ismerkedés során. Ehhez vö. az →*ón* és →*vas* rokon nyelvi megfelelőit. A szó eltérő időben különféle iráni nyelvekből más-más finnugor nyelvekbe is átkerült; vö. zürj. (V.) *zarńi*; md. (E.) *sirńe*, (M.) *širńä*; stb.: 'arany'. A szó eleji ugor **š* > m. Ø változáshoz vö. →*ág*, →*ár*¹ stb. Az *arany* változat szóvégi gy-jé affrikálódással keletkezett. ⊕ Finnugor egyeztetése téves.

Paasonen: s-Laute 26; TESz.; Korenchy: IrLw. 77; MSFOu. 151: 250; IUSprK. 82; UEW. 843; EWUng. • Vö. *aranka*, *aranyér*, *macska*⁻², *málinkó*, *sárarany*, *szín*⁻¹, *zelnice*, *zöld*

arány → *arányoz*

aranyér **A:** 1742 *Aranyér* (Magyary-Kossa: OrvEml. 2: 284) **J:** 'a végbélnyílás körüli visszereknek vérzésre, gyulladásra hajlamos tágulata | Hämorrhoiden' #

■ Valószínűleg latin mintára alkotott tükörfordítás, összetett szó. | (≡) Vö. lat. (tud.) *aurea vena* 'aranyér'. Az elnevezés alapja a régi orvosoknak az a hiedelme volt, hogy a fellépő vérzéssel a testből mérges anyagok, más betegségek kórokozói távoznak el, s ezért az ilyen beteg szerencsésnek mondható. (≈) Megfelelői: ném. *goldene Ader*; cseh *zlatá žila*; stb.: 'aranyér'. (△) A magyarban az →*arany* + →*ér*⁴ összetétele. (⊖) Korábbi megnevezésként idetartozik a (R.) *aranyos ín* 'ua.' (1608: Magyary-Kossa: OrvEml. 2: 250); az utótaghoz vö. →*ín*².

TESz.; EWUng. • Vö. *arany*, *ér*⁴

arányoz **Δ [1]** **A:** 1527 *aranzotta* (ÉrdyK. 447); 1575 *arányofzhatoc* (Heltai: Krón. 82b) **J:** 1. 1527 'gondol, vél; gyanít | meinen; vermuten' (↑); 2. 1551 'egy bizonyos irányba halad | in einer Richtung gehen' (NySz.); 3. 1552 'céloz | zielen' (Heltai: Dial. E: 5b); 4. 1835 'arányosan eloszt | proportional verteilen' (Szily: NyÚSz.)

arányú **A:** 1568 ég *araniu* (NySz.) **J:** 'egyenlő; hasonló | gleich; ähnlich'

arány **A:** 1750 *arány* (Wagner: Phras. *Scopus* a.) **J:** 1. 1750 'cél | Ziel' (↑); 2. 1784 'vmely mennyiségnek, nagyságnak egy másikhoz való viszonya | Proportion' # (Nyr. 3: 409); 3. 1788 'irány | Richtung' (NSz.) **Sz:** ~**os** 1789 *arányosan* (NSz.) | ~**talán** 1808 *Arányatlan* (Sándor I.: Toldalék) | ~**lik** 1835 *Áranylik* (Tzs. *Verhalten* a.) **R:** ~**lag** 1833 *aránylag* (Pais-Eml. 176)

■ A szócsalád korábbi tagjai származékszavak egy fiktív tőből. | (△) A relatív tő valószínűleg az -*ány* névszóképzővel keletkezett; az alaktanhoz vö. →*sovány*. Az abszolút tő az →*iránt* eredeti alakváltozatának tövével azonos. A szó eleji *i* ~ *a* kettősséghez vö. →*irt* : →*arat*. A szavak végződése a -*z* igeképző, ill. az -*ú* melléknévképző; az alaktanhoz vö. →*irányú*.

■ Az **arány** elvonás. | (△) Valószínűleg nyelvújítási elvonás az *arányoz*-ból.

▣ A SZÓCSALÁDHOZ MÉG | (△) A szócsalád tagjai az →*irányú* szócsalád tagjainak szóhasadással keletkezett párhuzamos párjai. (△) A szótő ugor egyeztetése téves.

NyK. 54: 236; TESz. *arány* a.; MSzFE. *iránt* a.; EWUng. • Vö. *iránt*, *irány*

arányú → *arányoz*

arasz **A:** 1405 k. *araz* (SchlSzj. 393.); 1556 *arazt* [□] (MNy. 25: 149) **J:** 1. 1405 k. 'a kinyújtott hüvelykujj és kisujj hegye közti távolság | Spanne' # (↑); 2. 1506 'marok | die hohle Hand' (WinklK. 249) **Sz:** ~**nyi** 1531 *arazni* (TihK. 99) | ~**ol** 1566 *Megaraszol* (NySz.)

■ Örökség a finnugor korból. | (≡) Vog. (AK.) *tōrās*; osztj. (O.) *sorās*; cser. (M.) *šorž*, (U.) *šor* : 'arasz' [fgr. **sor3* ~ **sor3-š3* 'ua.']. A szó a finnugor alapnyelvben mind a képző nélküli, mind pedig a -*š3* névszóképzős alakban létezhetett. (△) A szó eleji fgr. *s* > m. Ø változáshoz vö.

→áll¹, →ujj¹, →ujj² stb. Az *araszt* az *arasztot* pleonasztikus tárgyesetből tévesen visszakövetkeztetett alanyeset. A 2. jelentés metonimikus változás eredménye.

📖 MNy. 8: 320; EtSz.; MSzFE.; TESz.; NytudÉrt. 84: 72; EWUng. • Vö. *bak-*, *elő*-¹

áraszt → *ár*¹

arat **A:** 1211 *Aratas* [SZ.] [SZN.] (OkISz.); 1372 u./ *aratnak* (JókK. 95) **J:** '(érett (szemes) terményt) (le)vág, betakarít | ernten' # **Sz:** ~**ás** 1211 *Aratas* [SZN.] (↑) | ~**ó** 1405 k. *arato* (SchlSzj. 991.) | ~**at** 1416 u./² *aratat* 'aratnivaló' (MünchK. 15vb)

■ Vitatott eredetű. | 1. Örökség, uráli kori tő magyar képzővel. | (≡) A tőhöz vö. osztj. (V.) *lőrt-* '(le)kaszál'; zürj. (Sz.), (P.) *šjr-* '(le)nyír, levág, lemetsz'; votj. (Sz.) *šjr-* '(le)vág, (le)nyes'; – jur. *tār-* 'feloszt, feldarabol'; szelk. *taarna-* 'ua.; cserél'; kam. *tārāla-* 'feloszt, feldarabol'; stb. [uráli **šur3-* 'vág, nyes, darabol']. (⊕) A végződés *-t* műveltető képző; vö. →*olt*². Ósmagyar kori jelentése 'levág, kimetsz' lehetett; ehhez vö. →*irt*. 2. Ótörök jövevényszó magyar képzővel. | (≡) Vö. Kāšγ. *or-* 'vág, metsz'; oszm. *ora-* 'vág, sarlóval levág'; csuv. *vjr-* 'arat, betakarít' stb. [török**or-* 'vág <füvet>, arat']. (⊕) Végződése *-t* műveltető képző; vö. →*bosszant*. (◻) (⊕) Az *arat* az →*irt* szóhasadásos párja.

📖 Gombocz Z.: BTLw.; EtSz.; TESz.; StUASuppl. 1: 25; Ligeti: TörK. 287; UEW. 504; EWUng.; Róna-Tas–Berta: WOT. • Vö. *ír*¹, *irt*, *olló*¹

árbóc **A:** 1470 *arbox* [ES. NEM M.] (SermDom. 2: 698); 1519 *arbozon* (JordK. 466); 1533 *Arbocz* fa (Murm. 1296.); 1772 *árbótz*-fát (NSz.); 1777 *árbutz*fa (NSz.); NYJ. *ábroc* (ÚMTsz.) **J:** 1. 1470 ? 'a hajó testéből magasra kiemelkedő rúd a vitorla stb. tartására | Mast' # (↑), 1604 'ua.' (Szenczi Molnár: Dict.); 2. 1527 'fenyő | Nadelbaum' (ÉrdyK. 578); 3. 1555 'rúd; zászlórúd | (Fahnen)stange' (NySz.)

■ Jövevényszó, de az átadó nyelv bizonytalan. | (≡) Minden valószínűség szerint összefügg a lat. (k.), (h.) *arbos* 'élő fa; fából készült eszköz; árboc' szóval, amely a lat. *arbor* 'ua.' mellékalakja. A magyarban eredetibbnek tűnő, általánosan elterjedt 1. jelentésben hajózási szakszóként aligha származhat közvetlenül a latinból. A szó jellege miatt inkább valamelyik újlatin nyelv lehet az átadó; vö. ol. *arbusto*, (N.) *arbust*; fr. (ófr.) *arbuste*; sp. *arbusto*: 'élő fa; bokor'. (⊕) Mivel a szónak néhány olasz nyelvjárásban 'hajóépítésre használt fa; fából készült hajóalkatrészek; árboc' jelentése is van, továbbá mivel a tengerhajózás velencei és dalmát-olasz terminológiája az adriai hajózás révén a magyarra is hatott, elsősorban az olasz eredet jöhet szóba. Ebben az esetben a magyar alak elvonás eredménye lehet, mivel a szóvégi *-t*-t tárgyragnak lehetett értelmezni. A régebbi nyelvben inkább az *árbocfa* (↑) összetétel volt használatos. (⊕) Szerbhorvát származtatása téves.

📖 MNy. 11: 138; EtSz.; NyK. 60: 481; TESz.; MNy. 64: 152; EWUng.

arc → *orca*

archaikus → *archaizmus*

archaizál → *archaizmus*

archaizmus **A:** 1806/ *archaizmuson* (Nszt.) **J:** 'régiesség, régies forma, szerkezet stb. | Archaismus'

archaizál **A:** 1806/ *archaizálni* [sz.] (Nszt.) **J:** 'vmely régi kor stílusát, kifejezőmódját utánozza | archaisieren'

archaikus **A:** 1893 *Archaikus* (PallasLex.); 1900 *arkaikus* (NSz.) **J:** 'régies | archaisch'

■ Nemzetközi szók. | (≡) Ném. *Archaismus*; ang. *archaism*; fr. *archaïsme*; stb.: 'archaizmus'; – vö. még lat. *archaismus* 'ua.' [< gör. *ἀρχαϊσμός* 'régieskedés; régies(kedő) szóhasználat'] | ném. *archaisieren*; ang. *archaize*; fr. *archaïser*; stb.: 'archaizál'; – vö. még gör. *ἀρχαῖζω* 'ua.' | ném. *archaisch*; ang. *archaic*; fr. *archaïque*; stb.: 'archaikus'; – vö. még lat. *archaicus* 'ua.' [< gör. *ἀρχαῖκός* 'ua.']. (⇒) Az *archaikus* és az *archaizmus* a latin, az *archaizál* pedig a német közvetítésével került át a magyarba.

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *archívum*

archívum **A:** 1688 *Archivumban* (MNY. 79: 506); 1757/ *árkhivum* (Farkas: GLEl.); 1786 *archyvom*, *archium* (MNY. 70: 90); 1804/ *Archívumában* (Kazinczy: Lev. 3: 182); 1812/ *Archívumunkban* (Kazinczy: Lev. 10: 29) **J:** '(ügy)iratgyűjtemény; ilyen gyűjtemények őrzőhelye, levéltár | Archiv'

■ Latin jövevényszó. | (≡) Lat. *archium*, *archivum*, (h.) *archivom*: ' (ügy)iratgyűjtemény; ilyen gyűjtemények őrzőhelye' [< gör. *ἀρχεῖον* 'a kormány épülete; hatóság, hivatal', gör. *ἀρχεῖα* [többes szám] 'archívum, levéltár']. (≈) Megfelelői: ném. *Archiv*; fr. *archives* [többes szám]; stb.: 'ua.'. (⊃) Idetartozik: (R.) *archivárius* 'levéltáros' (1807/: Kazinczy: Lev. 4: 519); *archivális* 'levéltári, irattári' (1958: Bakos F.: IdSz.); *archív* 'rég; archívumban, levéltárban (meg)őrzött' (1961: Nszt.).

📖 MNY. 26: 286; Farkas: GLEl.; EWUng. • Vö. *arkangyal*, *archaizmus*

ardó † **A:** 1248 *Ardo* Nyars [HN.] (Csánki: TörtFöldr. 1: 289); 1270/ *Hordo* [HN.] (FNESz. *Szólőrsardó* a.); 1300/ *Asgutherdewow* [HN.] (Oklsz. *erdő-óvó* a.); 1351 *Erdeuovo* telek [HN.] (Oklsz. *erdő-óvó* a.) **J:** 'erdőőr | Waldhüter'

■ Összetett szó. | (⊃) Az →*erdő* + *ó* ~ *óvó* 'felügyelő, őr' (az →*óv* főnevesült melléknévi igeneve) főnevek tárgyas vagy jelöletlen birtokos jelzős alárendelő összetétele. A szó elején megfigyelhető *e > a* hangrendi kiegyenlítődésként az összetétel elhomályosulása után történt meg. – A szóra csak helynévi adataink vannak.

📖 Ethn. 13: 347; EtSz.; MNY. 16: 119, 25: 255, 58: 19; EWUng. • Vö. *erdő*, *óv*

aréna **A:** 1550 *arena* (EWUng.); 1655 *arénájára* (NySz.); 1767 *Árénában* (Pápai Páriz–Bod: Dict. *Läbōro* a.) **J:** **1.** 1550 'vese- stb. kőbetegség | Nieren-, Gallensteinkrankheit' (↑); **2.** 1837 'színkör; színház | Sommertheater; Schauspielhaus' (Pais: RefNy. 251); **3.** 1875 'cirkusz; porond | Zirkus; Kampfplatz' # (NSz.); **4.** 1875 'színhely; színtér | Stätte; Schauplatz' (NSz.) **Sz:** ~**zik** 1972 *arénázik* 'lármát csap, ricsajozik | Radau machen' (ÉKsz.)

■ Latin jövevényszó. | (≡) Lat. *arena* 'homok; homokkal felszórt küzdőtér az amfiteátrumban', (k.) 'sóder, kavics, homok', (tud.) 'kőbetegség' [ismeretlen eredetű]. (≈) Megfelelői: ném. *Arena*; fr. *arène*; stb.: 'küzdőtér', a francia nyelvben '(vese)homok' is. (⊃) A **2.** és **4.** jelentés metafora a **3.** jelentés alapján. Az *arénázik* az argóban keletkezett; vö. *cirkuszoszik* (→*cirkusz*).

árenda → *árendál*

árendál × **A:** 1556/ *arendáltassa* el [sz.] (MNY. 69: 493); 1673 *arendáltatnac* [sz.] (NySz.); NYJ. *árëndál* (ÚMTsz.) **J:** '(haszon)bérbe ad vmit vkinek | (ver)pachten'

árenda × **A:** 1562 *arendaban* (RMNY. 2/2: 175); 1636 *arondaba* (SzT.); 1694 *Aréndás* [sz.] (SzT.); 1795 *Árendában* (SzT.); 1805 *árëndába* (NSz.) **J:** **1.** 1562 'haszonbérlet; haszonbérleti díj | Pacht; Pachtgeld' (↑); **2.** 1583 'dézsma, tized | Zehntengeld' (SzT.) **Sz:** ~s 1673 *árendás* 'haszonbérllő, bérllő | Pächter' (NySz.)

■ Latin jövevényszók. | ⊕ Lat. (k.), (h.) *arendare* '(haszon)bérbe ad; (haszon)bérbe vesz, bérel' [< sp. *arrendar* 'ua.' | lat. (k.) *arenda* 'haszonbér; bérbe adott földbirtok', lat. (h.) *ar(r)enda* '(haszon)bérleti díj' [< kat. *renda* 'ua.']. Vö. lat. *reddere* '(vissza)ad'. ⊗ A főnév megfelelői: szbhv. *arenda*; cseh *arenda*; stb.: '(haszon)bérlet, (haszon)bérleti díj'.

EtSz.; TESz.; EWUng. • Vö. *dátum*

árestál Δ **A:** 1579 *Arrestalással* [sz.] (SzT.); 1586 *arestala* (SzT.); 1753 *Aristalta* (SzT.); 1772 meg *áristál* (NySz.) **J:** **1.** 1579 'lefoglal; zárol | pfänden; sperren' (↑); **2.** 1615 'feltartóztat; letartóztat | anhalten; verhaften' (SzT.)

áristom × **A:** 1612 *Arestúm* (SzT.); 1622/ *arestomot* (MNY. 64: 349); 1742/ *aristomba* (NSz.); 1748 *árestumban* (SzT.); 1790 *áréstomba* (NSz.); 1799 *arrestomban* (NSz.); NYJ. *arëstom* (ÚMTsz.) **J:** **1.** 1612 'fogság; fogház | Haft; Arrest' (↑); **2.** 1806 'zálog | Pfand' (SzT.)

■ Latin jövevényszók. | ⊕ Lat. (k.) *arrestare* 'letartóztat; vkinek a vagyonát lefoglalja', (h.) 'lefoglal; letartóztat; betábláz, bejegyez' [< lat. *ad* [igekötő] + *restare* 'megmarad, hátramarad'] | lat. (k.) *arrestum* 'letartóztatás; vki vagyonának lefoglalása', (h.) *ar(r)estum* 'ua.; fogház, fogság; (meg)akadályozás'. ⊗ Megfelelők: ném. *arretieren*, *Arrest*; cseh *arestovat*, *(h)arest*; stb.: 'letartóztat', 'fogság, fogház'. ⊕ A szó belseji s-es ejtés hazai latin sajátosságot tükröz; vö. →*alabástrom* →*lajstrom* stb.

EtSz. *árëstom* a.; TESz. *áristom* a.; EWUng. • Vö. *restancia*

árfolyam **A:** 1832 *árfolyam* (Nszt.) **J:** 'értékpapírok, részvények stb. tőzsdei ára | Kurs (Preis)' #

■ Tudatos szóalkotással keletkezett összetett szó. | ⊕ Az *ár*^A (→*áru*) + *folyam* (→*folyik*) jelöletlen, birtokos jelzői alárendelő összetétele. Az utótag a lat. (h.) *cursus* 'folyamat, (le)folyás, irány' fordítása lehet, ám az összetétel létrejöttére valószínűleg hatással volt a ném. (R.) *preiskurant* 'árlista' összetétel is. ⊖ Ebben a tárgykörben használatos egykorú, rokon értelmű kifejezések: *folyó ár* 'aktuális ár' (1795: Gáldi: Szótir. 89); *pénzfolyamat* 'valutaárfolyam' (1823: Szily: NyÚSz. 412). ⊗ Nyelvújítási szó.

TESz.; EWUng. • Vö. *áru*, *folyik*

argó **A:** 1879–1880 *argot* (Nszt.); 1904 *argot*, (*argó*) (Radó: IdSz.) **J:** **1.** 1879–1880 'tolvajnyelv | Gaunersprache' (↑); **2.** 1959 'csoportnyelv | Gruppensprache' (ÉrtSz.)

■ Francia jövevénytyszó. | (≡) Fr. *argot* 'tolvajnyelv, zsargon', (R. *argó*) 'koldusok' [< fr. *argoter* 'koldul, kéreget, csavarog']. (≈) Megfelelői: ang. *argot*; or. *apzo*; stb.: 'tolvajnyelv, zsargon'.

📖 TESz.; EWUng.

argumentál → *argumentum*

argumentum A: 1569 *argumentumot* (Dávid: Préd. A4b); 1570/ *argumentamockal* (MNY. 69: 493); 1589 *Argumentom* (MNY. 69: 360); 1848 *argumentje* (NSz.) J: 'érv; indok | Argument'

argumentál A: 1584 *Argumentalhasson* [sz.] (SzT.); 1698/ *argumentálván* [sz.] (MNY. 64: 348) J: 'érvel | argumentieren'

■ Latin jövevénytyszók. | (≡) Lat. *argumentum* 'érv, indok', (h.) 'ua.; bizonyíték; tartalom; összefoglalás; stb.' [< lat. *arguere* 'kimutat, bizonyít; vádol, dorgál'] | lat. *argumentari* 'érvel, megokol'. (≈) Megfelelők: ném. *Argument, argumentieren*; fr. *argument, argumenter*; stb.: 'érv, indok', 'érvel'. (⊕) Az *argument* változat német közvetítésre utal.

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *árguvál*

árgusszem A: 1786/ *Argos szemü* [sz.] (Nsz.); 1790 *Árgus szemekkel* (NSz.); 1864 *argusszemeivel* (NSz.) J: 'nagyon éber, gyanakvó szem, tekintet | scharfes, mißtrauisches Auge'

■ Nemzetközi minta alapján alkotott részfordítás, összetett szó. | (≡) Vö. ném. *Argusaugen* 'éles szemű, gyanakvó tekintetű'; ang. *argus-eyed* 'árgus szemű'; fr. *des yeux d'argus* 'árgus szemek' stb. Az első taghoz vö. lat. *Argus* [SZN.] 'a görög mitológiában' Io sokszemű őrzője' [< gör. *Ἄργος* [SZN.] 'a görög mitológiában' ua.']. A köznévi jelentés fejlődése avval függ össze, hogy a monda szerint a féltékeny Héra a tehénne változtatott Io-t a sokszemű Argossal őrizette.

(⊕) Vö. még *oly zemes mýnt egy Argus* 'olyan élesszemű, mint egy Argus' (1536: Pesti: Fab. 26b). – Az összetétel gyakorta *árgusszemű* (↑) és *árgusszemekkel* (↑) fordul elő.

📖 TESz. *árgus* a.; EWUng. • Vö. *szem*

árguvál × A: 1527 *Argualnak* vala (ÉrdyK. 662); 1872 *árguválódott* [sz.] (NépkGy. 2: 429); NYJ. *árbovál* (ÚMTsz.) J: 1. 1527 'vitatkozik | disputieren; beweisen' (↑); 2. 1765 'vádol vkit, vádakkal illet vkit | anklagen' (SzT. *argualtatik* a.); 3. 1841 'rimánkodik; kunyerál | flehen; zudringlich bitten' (MTsz.); 4. 1879 'ácsorog | herumstehen' (Nyr. 8: 564); 5. 19. sz. második fele 'alkudozik | feilschen' (ÚMTsz.)

■ Latin jövevénytyszó. | (≡) Lat. *arguere* 'világosan, megtámadhatatlanul állít, bizonyít; hamisnak nyilvánít; bűnösnek nyilvánít', (h.) 'ua.; hibáztat, (meg)vádol; perel; stb.' [indoeurópai eredetű; vö. óind *árju-nah* 'világos, fehér'; gör. *ἀργύρεος* 'ezüstös, ezüstből készített']. (⊕) A szó belseji *v* hiátustöltő hang. Az *ál* végződéshez vö. → *ágál* stb. A 2–4. jelentés metonimikusan keletkezett az 1. jelentésből, az 5. pedig feltehetőleg a 3. alapján jött létre. (⊖) Idetartozik: (R.) *árgolódik* 'vitázik, vitatkozik' (1647: Geleji Katona: Válts. 2: 757).

📖 EtSz. *árguál* a.; TESz.; EWUng. • Vö. *argumentum*

árgyélus × **A:** 1844 *Árgirusa* (Nsz.); 1852 *Árgyilusát* [R.] (NSz.); 1860 *argillusát* [R.] (Pais-Eml. 588); 1862 *árgyírussa* (NSz.); 1865 *árgyéhusodat* (NSz.); 1897 *árgyelussa* (NSz.) **J:** <FN> 1844 '〈isz.-szerűen, enyhe káromkodásként〉 | potztausend!' (↑) | <MN> **1.** 1899 'kalandozó; bolondos | herumirrend; närrisch' (Nyr. 28: 422); **2.** 1913 'gonosz; rossz | böse; schlimm' (ÚMTsz.) **R:** ~**át** 1852 *az árgyéhusát!* '〈isz.-szerűen, enyhe káromkodásként〉 | potztausend!' (↑)

■ Tulajdonnév köznevesülése. | (⊕) Egy népszerű és igen elterjedt 16. sz.-i széphistória hőségnek, *Argirus* királyfinak a nevéből alakult. A főnévi jelentés tréfás-eufemisztikus értelmű használatban fordul elő *az arkangyalát* (→*arkangyal*) helyett. A melléknévi 1. jelentést a főhős kalandozásai magyarázzák. A melléknévi 2. jelentés feltehetőleg a főnévi jelentés alapján keletkezett.

📖 EtSz.; TESz.; EWUng.

ária **A:** 1778 *Ariáji* (Nsz.); 1789 *Áriákat* (NSz.); NYJ. *árja* (ÚMTsz.) **J:** **1.** 1778 'zenemű | Musikstück' (↑); **2.** 1789 'magánének | Arie' # (↑); **3.** 1804 'dallam | Melodie' (Nsz.) **Sz:** ~**zik** 1943 *áriázik* '(nagy hangon) énekel | (überlaut) singen' (ÚMTsz.) – De vö. 1906 *árjáz* 'lármáz | rumoren' (NyF. 37: 24)

■ Olasz jövevényszó. | (⊖) Ol. *aria* 'szólóének; dal, dallam; stb.' [jelentéselkülönülés az ol. *aria* 'levegő' szóból]. (⊗) Megfelelői: ném. *Arie*; or. *apua*; stb.: 'szólóének'.

📖 MNyTK. 73: 4; TESz.; EWUng. • Vö. *ájer*, *malária*

árik → *árt*¹

áristom → *árestál*

arisztokrácia **A:** 1708–1710/ *aristocratiát* (MNy. 69: 493); 1790 *Aristocrátzia* (NSz.); 1793 *Arisztokratziát* (NSz.); 1796 *Áristocrátiából* (NSz.); 1798 *Arisztokratziát* (NSz.) **J:** **1.** 1708–1710/ 'a nagybirtokosság uralma | Herrschaft der Großgrundbesitzer' (↑), 1790 'ua.' (↑); **2.** 1708–1710/ ? 'főnemesség | Hochadel' (↑), 1796 'ua.' (↑); **3.** 1816 'vezető réteg {a társadalmi életben} | führende Schicht {im Gesellschaftsleben}' (NSz.)

arisztokrata **A:** 1791 *Arisztokratoknak* (Nsz.); 1792 *Arisztokratáknak* (NSz.) **J:** <FN> **1.** 1791 'főnemes | Aristokrat' (↑); **2.** 1869/ 'vezető réteg tagja | Mitglied einer führenden Schicht' (NSz.) | <MN> 1844 'arisztokratára jellemző | aristokratisch' (NSz.)

arisztokratikus **A:** 1806/ *aristocraticus* (Nsz.); 1870 *arisztokratikus* (NSz.) **J:** **1.** 1806/ 'fenséges; nemes | erhaben; adlig' (↑); **2.** 1848/ 'arisztokráciával kapcsolatos | aristokratisch' (NSz.); **3.** 1869 'arisztokráciát utánzó | die Aristokraten nachahmend' (NSz.)

■ Nemzetközi szók. | (⊖) Ném. *Aristokratie*; ang. *aristocracy*; fr. *aristocratie*; stb.: 'arisztokrácia'; – vö. még lat. *aristocratia* 'ua.'; gör. *ἀριστοκρατία* 'a legjobbak, ill. a legelőkelőbbek uralma; az arisztokraták mint uralkodó társadalmi réteg' [vö. gör. *ἄριστος* 'a legjobb'; gör. *κράτος* 'erő, hatalom' alapján] | ném. *Aristokrat*; ang. *aristocrat*; fr. *aristocrate*; stb.: 'arisztokrata'; – vö. még gör. *ἀριστοκρατής* 'ua.' | ném. *aristokratisch*; ang. *aristocratic*; fr. *aristocratique*; stb.: 'arisztokratikus'; – vö. még gör. *ἀριστοκρατικός* 'ua.'. (⊕) A magyarba különböző nyelvekből kerültek át, főleg latinos végződéssel. Az *arisztokráciá*-hoz vö. még lat. (h.) *aristocratia* 'a főnemesség uralma; főnemesség'.

📖 TESz.; Farkas: GLEl.; EWUng. • Vö. *demokrácia*, *pénz-*

arisztokrata → *arisztokrácia*

arisztokratikus → *arisztokrácia*

árja **A:** 1854 *arják* (ÚjMagyMuz. 1854: 582); 1857 *árja* (MNY. 69: 360); 1864/ *áriai* [sz.] (NSz.) **J:** <MN> **1.** 1857 'óperzsa | altpersisch' (↑); **2.** 1860 'indoeurópai | indoeuropäisch' (NSz.); **3.** 1864/ 'indoiráni | indoiranisch' (↑) | <FN> 1911 'nem zsidó {személy} | Arier' (Nsz.)

■ Nemzetközi szó. | (≡) Ném. *Arier*; ang. *Aryan*; fr. *Aryen, Aryas* [többes szám]; stb.: 'árja ember'. Forrása az óind *ārya* '(házi)gazda, (házi)úr; szívélyes, vendégszerető úr; az idegenek pártfogója, védelmezője; árja, tiszteletreméltó'. Eredetileg a Perzsiában és Indiában megtelepült indoeurópaiak elnevezéseként használták az őslakosoktól való megkülönböztetésül. (⇒△) A magyarba főleg a német közvetítette. (△) Ma már főnévként is csak ritkán használatos.

📖 TESz.; EWUng.

árkád **A:** 1819 *Arkádoknak* (HasznMul. 6: 41); 1853 *arkádok* (NSz.); 1860 *arkádok* (NSz.) **J:** 'pillérek v. oszlopokon nyugvó boltív, ill. ezek sora | Arkade' #

■ Francia jövevényszó, esetleg német közvetítéssel is. | (≡) Fr. *arcade* 'boltív; árkádsor'; – vö. még ném. *Arkade* 'ua.'. A francia nyelvben az ol. *arcata* 'ua.' átvétele. Végző soron a lat. *arcus* 'hajlat, görbület, ív, boltozat' szóra megy vissza. (≈) Megfelelői: ang. *arcade*; cseh *arkáda*; stb.: 'árkád'.

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *arkus*

arkangyal **A:** 12. sz. vége/ *archangelt* (HB.); 1372 u./ *archangyálnak* (JókK. 49); 1405 k. *arhangal* (SchlSzj. 52.); 1519 k. *Arkhangial* (DebrK. 226); 1708 *Árkangyal* (Pápai Páriz: Dict.); 1761 *Arkangyalságnak* [sz.] (NSz.) **J:** 'főangyal | Erzengel' **R:** ~át [az *arkangyalát!*] 1858 'ísz.-szerűen, káromkodásként) | Himmelsdonnerwetter!' (Nsz.)

■ Latin (e.) jövevényszó. | (≡) Lat. (e.) *archangelus* 'arkangyal' [< gör. *ἀρχάγγελος* 'ua.'; az összetétel előtagja a gör. *ἄρχι*(*i*)- 'ős-, fő-' szóval függ össze; az utótaghoz vö. → *angyal*]. (≈) Megfelelői: ang. *archangel*; ol. *arcangelo*; szbhv. (Kaj) *arkandjel*; stb.: 'ua.'. (△) A szó belseji *h* és *k* hanghelyettesítés eredménye. A további hangtani és alaktani sajátosságokhoz vö. → *angyal*. (△) Szláv közvetítés feltevése szükségtelen.

📖 MNY. 26: 52, 36: 226, 232; Kniezsa: SzlJsz. 587; TESz.; EWUng. • Vö. *anarchia, angyal, archívum, érc-, érsek, esperes, monarchia, pátriárka*

árkány × **A:** 1789 *árkánnyal* [ny-v] (Nsz.); NYJ. *arkán* (ÚMTsz.); *árkán* (ÚMTsz.) **J:** **1.** 1789 'pányva(kötél) | Fangschlinge' (↑); **2.** 1936 'csapda, tör | Falle' (CsángSz.)

■ Török, közelebből valószínűleg kun jövevényszó. | (≡) Vö. kirg. *arkan*; tat. *arkan*; alt. *arkan*; stb.: 'kötél, hurok, lasszó' [< török **ar-* 'fon, szó']. A török szó számos kelet-európai nyelvben meghonosodott; vö. le. *arkan*; or. *аркан*; rom. *arcán*; stb.: 'pányva, lasszó'. (△) A szó főleg a kunok lakta vidéken ismeretes, így szóföldrajzi okok szólnak a kunból való származtatás mellett. A keleti nyelvjárásokba (pl. a csángóba) minden bizonnyal román közvetítéssel került.

📖 NyK. 32: 274; EtSz.; TESz.; Ligeti: TörK. 248; EWUng.

árkus × **A:** 1512–1526 *arkos* (KL. 27.); 1568 *árkus* [✂] (NySz.); 1708 *Árkos* (Pápai Páriz: Dict.) **J:** 1. 1512–1526 'ívpapír | Papierbogen' (↑), 1568 'ua.' (↑); 2. 1557 'boltív | Schwibbogen' (↑); 3. 1585 'boltívekhez, boltozatokhoz való építőállvány | Baugerüst für Wölbungen' (SzT.); 4. 1587 'körív | Kreisbogen' (OklSz.)

■ Latin jövevényszó. | (≡) Lat. *arcus* 'íj; ív, hajlat; szivárvány; építészeti ív, görbület; körív', (h.) *arcus*, *archus* 'ua.; (papír)ív' [indoeurópai eredetű; vö. gót *arhazna* 'nyíl(vessző)', gör. *ἄρκυς* 'háló'; stb.]. (≈) Megfelelői: le. *arkusz*; ukr. *аркуу*; stb.: '(papír)ív'. (△) A szóvégi *s*-hez vö. →*ámbitus* stb.

📖 MNy. 1: 202; EtSz.; TESz.; EWUng. • Vö. *árkád*, *erkély*, *hacsér*

armada † **A:** 1609 *armada* (NySz.); 1624 *ármádájában* [?✂] (Horváth M.: NEL.) **J:** 1. 1609 'hadsereg | Armee' (↑); 2. 1614 'hajóhad, hadihajó-flotta | Kriegsflotte' (Horváth M.: NEL.)

ármádia △ **A:** 1645 *armadiája* [?✂] (Horváth M.: NEL.); 1683 *armadiája* [?✂] (Horváth M.: NEL.); 1789 *Ármádia* (SzT.) **J:** 'hadsereg, katonák és hadi felszerelések összessége | Armee'

■ A szócsalád alapja, az **armada** olasz (É.) jövevényszó, esetleg német közvetítéssel is. | (≡) Ol. (vel.), (bol.) *armada* 'hadsereg; hadiflotta'; – vö. még ném. (kfn.) *armata*, *armada* 'ua.'. Az olaszban a lat. (k.) *armata* továbbélése [< lat. *armare* 'felszerel, felfegyverez']. (≈) Megfelelői: ang. *armada* 'flotta'; sp. *armada* 'ua.'; cseh *armáda* 'hadsereg'; stb.: vö. még lat. (h.) *armada* 'ua.' (△) Az *ármádia* latinositás eredménye lehet a →*familia*, →*história* stb. mintájára; ehhez vö. még lat. (h.) *armadia* '(had)sereg', amely valószínűleg a magyarból származó átvétel.

📖 EtSz.; MNyTK. 73: 13; TESz. *ármádia* a.; Mollay: NMÉR.; EWUng. • Vö. *almárium*

ármádia → *armada*

ármális △ **A:** 1614 *Armalisra* (MNy. 79: 124); 1664 *Armálissa* (SzT.); 1668 *ármálisod* (NySz.) **J:** <FN> 1614 'nemesi (ok)levél | Adelsbrief; Freibrief' (↑) | <MN> 1864 'nemesi (ok)levéllel ellátott | mit Adelsbrief versehen' (Nsz.)

ármalista △ **A:** 1761 *armalista* (NySz.); 1793 *Ármalista* (NSz.); 1829 *Armárista* (SzT.) **J:** <FN> 1761 'nemesi (ok)levél birtokosa, tulajdonosa | Inhaber eines Adelsbriefs' (↑) | <MN> 1780 k. 'nemesi címmel, oklevéllel rendelkező (személy v. csoport) | mit Adelsbrief versehen' (SzT.)

■ Latin (h.) jövevényszók. | (≡) Lat. (h.) *armales* [többes szám] 'címeres levél, nemesi levél' [< lat. (h.) *litterae armales* [többes szám] 'címeres oklevél; nemesi levél'] | lat. (h.) *armalista* 'címeres v. okleveles nemes'. (△) A szóvégi, ill. szó belseji *s*-hez vö. →*brutális*, →*árestál* stb. (⊙) A nemesi előjogok megszüntetésével mindkét szó elavult.

📖 EtSz.; TESz.; EWUng. • Vö. *almárium*

ármalista → *ármális*

ármány → *ármányos*

ármányos Δ **A:** 1692 *Ármányos* (EtSz.) **J:** <FN> 1692 'paraszt | Bauer' (↑) | <MN> **1.** 1723 'istentelen | gottlos' (NySz.); **2.** 1792 'lator | bűbisch' (Baróti Szabó: KisdedSz. *ármás* a.); **3.** 1792 'csintalan; furfangos | mutwillig; listig' (Baróti Szabó: KisdedSz. *ármás* a.); **4.** 1826 'cselszövő | intrigant' # (NSz. 44)

ármány **A:** 1804 *ármány* (NSz.) **J:** <MN> 1804 'cselszövő | intrigant' (↑) | <FN> 1816 'cselszövés | Intrige' (Szily: NyÚSz.) **Sz:** ~**kodik** 1826 *ármánykodni* [sz.] (TudGyűjt. 10/8: 124); 1827 *ármánykodni* [sz.] (Nsz.)

■ A szócsalád alapja, az **ármányos** német (feln.) jövevényszó magyar képzéssel. | ⊕ Vö. ném. (kfn.) *arman*, *armman* 'szegény ember, koldus' [ném. (kfn.) *arm* 'szegény' + *man* 'férfi']. ⊕ Végződése az -s névszóképző, amely idegen eredetű foglalkozásneveknél gyakran fordul elő; vö. *furmányos* (→*furmány*), →*kocsmáros* stb. A magyarban feltehetőleg a török hódoltság korában Magyarországon tartózkodó német katonaság révén honosodott meg.

■ Az **ármány** elvonás. | ⊕ Valószínűleg nyelvújítás kori elvonás eredménye az *ármányos* melléknévből. Ma csak főnévként használatos.

📖 Nyr. 36: 433; EtSz.; TESz.; EWUng. • Vö. *zsákmány*

ármás × **A:** 1572 *Armassunkat* (RMNy. 3/2: 93); 1572 *Armás* (SzT.); 1613 *ármások* [?] (MNy. 67: 436) **J:** <FN> **1.** 1572 'a román vajda udvarának főtisztviselője | Oberbeamter am rumänischen Woiwodenhof' (↑); **2.** 1613 'poroszló, törvényszolga; hajdú | Häscher; Heiduck' (↑); **3.** 1657 'rabló, haramia, kizsákmányoló rabló | Räuber, Freibeuter' (Tudtár 1835: 52) | <MN> 1792 'csintalan | mutwillig' (Baróti Szabó: KisdedSz.)

■ Román jövevényszó. | ⊕ Rom. *armaș* 'fegyveres ember; ítéletvégrehajtó; községi szolga' [< rom. *armă* 'fegyver' (lat. *arma* 'ua.').] ⊕ Erdélyi nyelvjárási szó.

📖 EtSz.; TESz.; EWUng. • Vö. *almárium*

arnót † **A:** 1603 *arnót* [?] (Kakuk: ÉIOsm. 42); 1614 *Arnolt* [SZN.] (MSzA. 5: 19); 1634 *arnód-fi* (MNy. 30: 105); 1753 *árnotúl* (MNy. 60: 218); 1757 *Arnautáknak* (MNy. 60: 474); 1784 k. *Arnolczok* (Nyr. 42: 183) **J:** <FN> 1603 'albán ember | Albaner' (↑) | <MN> 1709–1712/ 'az albánokkal kapcsolatos, rájuk vonatkozó | albanisch' (Nyr. 43: 221)

■ Oszmán-török jövevényszó, román közvetítéssel is. | ⊕ Oszm. *Arnavut* [ejtsd: *arnaut*], (N.), (R.) *arnōt* 'albán ember'; – vö. még rom. (R.) *arnăut*, *arnăuți* [többes szám] 'ua.'. Az oszmán-törökben a gör. *Ἀρναβίτης* (< *Ἀρβανίτης*) 'ua.' átvétele. ⊕ Megfelelői más balkáni nyelvekben: blg. (R.) *aruaým*; szbhv. (R.) *Arnaut*; albán *arnaut*; stb.: 'ua.'. Ezekben a nyelvekben az oszmán-török terjesztette el. ⊕ Az *arnolt* alakváltozat *l*-je téves regresszió útján jött létre. Az *arnauta* alakváltozat latinosítás eredménye. A török hódoltság idején a korábbi →*orbonász*-t váltotta fel, de később kiszorította az →*albán*.

📖 EtSz.; MNy. 60: 473; TESz.; Kakuk: ÉIOsm. 42; EWUng. • Vö. *albán*, *orbonász*

árny → *árnyék*

árnyék **A:** 1275 *Arnykmal* [HN.] (OkISz.); 1395 k. *arnig* has (BesztSzj. 514.); 1416 u.¹ *arnekot* (BécsiK. 244); 1804 *árnyoka* (NSz.) **J:** **1.** 1275 'napfénytől kevésbé vagy meg nem világított, északi fekvésű rész, (hegy-, domb)oldal | schattige Nordseite (eines Hügels, Berges)' (↑); **2.** 1395 k. ? 'lombsátor; szín, fészter | Laubhütte; Schuppen' (↑), 1416 u.¹ 'ua.' (↑); **3.** 1416

u./¹ 'fényforrás által meg nem világított rész, hely | Schatten' # (BécsiK. 244); **4.** 1533 'mása vminek | Abbild' (NySz.); **5.** 1578 'nyúlárnyék, spárgafű | Spargel (Asparagus)' (NySz.); **6.** 1586 'oltalom, védelem | Schutz' (MNY. 62: 358); **7.** 1671 'árnyékszék | Abort' (MNY. 79: 506) **Sz:** ~**osul** 1416 u./¹ Meg *arnëkofoltanac* 'árnyékba kerül/borul | beschattet werden' (BécsiK. 109) | ~**ol** 1416 u./³ *arnekl'* (AporK. 50) | ~**oz** 1456 k. megh *arnekuž* (SermDom. 2: 17) | ~**os** 1461 *Arnikws* [SZN.] (Oklsz.); 1536 *arnekos* (Pesti: Fab. 45)

árny **A:** 1801 *Árny* (Szily: NyÚSz.) **J:** 'árnyék | Schatten' # **Sz:** ~**al** 1815 *árnyalló* [sz.] (NSz.) | ~**as** 1815 *árnyas* (Nsz.) | ~**alat** 1830 *árnyalatiban* (NSz.)

■ A szócsalád alapja, az **árnyék** valószínűleg fiktív töből keletkezett származékszó. | ☐ A tö ismeretlen eredetű, és összefügghet az →*ernyő* tövével. Ennek jelentéstan alapja az esőtől, ill. a napfénytől való védelem funkcióbeli azonossága lehet. A szó régi forrásokban gyakran tetőszerű építményre utal. A jelentéshez vö. még ol. *ombra* 'árnyék' : ol. *ombrello* 'ernyő'; or. (óor.) *сѣнь* 'árnyék; fészter; kunyhó'; stb. A magyarázat nehézségét az *árnyék* és az →*ernyő* közötti tisztázatlan palatoveláris viszony okozza. A végződés az -*ék* névszóképző; vö. →*ágyék*, →*fazék* stb. Az 5. jelentés metonímiával keletkezett az 3. jelentésből. A 7. jelentéshez vö. →*árnyékszék*.

■ Az **árny** elvonás eredménye. | ☐ Az *árnyék*-ből keletkezett a nyelvújítás idején.

📖 MNY. 4: 95; EtSz.; TESz.; NytudÉrt. 88: 34; EWUng. • Vö. *árnyékszék*, *ernyő*

árnyékszék Δ **A:** 1508 *arñekzekibe* (NádK. 65) **J:** 'gödör fölé épült, (deszkaülőkéjű) közös illemhely | Abort' #

■ Összetett szó. | ☐ Az →*árnyék* 'lombsátor; fészter' + →*szék*¹ 'egy személy részére szolgáló ülőalkalmatosság' jelzős alárendelő összetétele. Az 'illemhely' fogalmának szépítő megnevezéseként keletkezhetett; vö. még →*szék*¹ 'ua.'. ☐ Más, korábbi megnevezések: *árnyékház* (*arnig has* (1395 k.: BesztSzj. 514.)); *kamaraszék* (*kamora zëkbë* (1416 u./²: MünchK. 73vb)).

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *árnyék*, *szék*¹

árok [4] **A:** 1055 *aruk* (TA.); 1057/ ? *Kwarok* [HN.] (MNL (OL) Dl. 280274); 1165 *arichdi* [SZ.] [SZN.] (MNL (OL) Dl. 39417); 1193 *quefarc* [HN.] (MNL (OL) Dl. 27, 59); (†1009) 1404 *Kwarok* [HN.] (MNY. 12: 378); 1462 Or *arakya* [HN.] (Oklsz.) **J:** **1.** 1055 'gödör; vízlevezető csatorna | Grube; Graben' # (†); **2.** 1086 'sáncárok | Wallgraben' (Györffy: DHA. 1: 238); **3.** 1533 'völgy | Tal' (Murm. 298.) **Sz:** **árkol** 1575 *árkolni* [sz.] 'sávyszerű bemélyedésekkel tagol, ágyást, árkot húz, ás | Graben ziehen' (Heltai: Krón. 93a)

■ Ótörök jövevényszó. | ☐ Ujg. *ariq*; Kāšy. *ariq*; kirg. *arik*; stb.: 'öntözőárok'. Széles körben elterjedt vándorszó volt; vö. újperzsa *ariq* 'csatorna'; osz. *aryq* 'barlang, mélyedés'; or. *арык* 'öntözőárok' stb. Az átvett török alak a török **ariq* 'sáncárok' lehetett. A feltehetőleg a kazár birodalomban átvett szó elsődlegesen a védelmi rendszerre, és nem a mezőgazdasági öntözésre vonatkozhatott. ☐⇒ A magyarból: szbhv. *jarak*; cseh (N.) *járek*; rom. (E.) *arác*; stb.: 'árok'.

📖 Gombocz Z.: BTLw.; EtSz.; Doerfer: TE. 2: 53; TESz.; Ligeti: TörK. 255; EWUng.

aroma **A:** 1416 u./¹ *arōmatackal* (BécsiK. 52); 1508 *aromanak* (MNY. 67: 485); 1700 *áromákat* (NSz.); 1892 *Áróma* (Kovács Gy.: LatEl. 48) **J:** **1.** 1416 u./¹ 'fűszer | Gewürz' (†); **2.** 1807/ 'zamat; illat | Wohlgeschmack, Aroma' (Nsz.); **3.** 1879 'aromaanyag | Aromastoff' # (MagyLex. 1: 524)

■ Latin jövevéyszó. | (≡) Lat. *aroma, aromata* [többes szám] 'fűszer', (h.) *aroma* 'ua.; illatos növény; finom illat; (gyógy)kenőcs' [< gör. *ᾶρωμα* 'fűszer']. (≈) Megfelelői: ném. *Aroma*; fr. *arome*; stb.: 'aroma'. (⊕) A legkorábbi változat a latin többes számú alak átvétele. A szó ma leginkább a 2. jelentésben él.

📖 EtSz.; TESz.; EWUng.

árpa **A:** 950 k. *ᾶρπαδῆ* [sz.] [SZN.] (ÓMOlv. 7); 1037/ *arpas* [sz.] [HN.]; *Arpas* [sz.] [SZN.] (MNL (OL) Dl. 207137, Dl. 200953); 1086 *Arpas* [sz.] [HN.] (Györffy: DHA. I: 251); 1329/ *arpalyreukuruel* (Györffy: ÁMTF. 1: 298); 1862 *arpa* (CzF.); NYJ. *orpa* (MTsz.) **J:** 1. 950 k. ? 'egy fajta gabona(növény) | Gerste' # (↑), 1086 'ua.' (↑); 2. 1577 k. 'a szemhéj daganatos gyulladása | Gerstenkorn (am Auge)' (OrvK. 80)

■ Ótörök jövevéyszó. | (≡) Ujg. *arpa*; CC. *arpa*; csuv. *urpa, orpa*; stb.: 'árpa'. A török szó átkerült a mongolba és a mandzsuba is. Ezekbe a nyelvekbe feltehetőleg egy indoeurópai nyelvből való átvétellel került. (⊕) Kései adatokban szó eleji labiális *a* is előfordul. A 2. jelentés a lat. (tud.) *hordeolum* 'árpa a szemhéjon' hatására utal; vö. még or. *ячмень*; tat. *arpa*; stb.: 'árpa; árpa a szemhéjon'.

📖 Gombocz Z.: BTLw.; EtSz.; Doerfer: TE. 2: 24; TESz.; EWUng.; Róna-Tas-Berta: WOT.

árt¹ **A:** 13. sz. második fele/ *artotlonfaga* [sz.] (GyS.) **J:** 'kárt tesz vkiben, vmiben, szándékosan rosszat tesz vkinek, vminek | schaden' # **Sz:** ~**atlan** 13. sz. második fele/ *artotlonfaga* [sz.] (GyS.) | ~**atlanság** 13. sz. második fele/ *artotlonfaga* (GyS.) | ~**andó** 1456 k. *arthandokthul* 'ártalmas | schädlich' (SermDom. 2: 63) | ~**andóság** 1492 *artandossagoth* (MNy. 37: 203) | ~**almasság** 1500 k. *artalmaffagategwl* (AporK. 9) | ~**almas** 1525 *artalmas* (VitéK. 42) | ~**alom** 1583 *artalomra* (NySz.) | ~**almatlan** 1822 *ártalmatlan* (TudGyűjt. 6/12: 5)

árik **Δ A:** 1878 *Árik* (Nyr. 7: 237) **J:** '〈ételnemű〉 romlik | verderben 〈Lebensmittel〉'

■ Vitatott eredetű szócsalád, a tagok egymáshoz való viszonya is tisztázatlan. | 1. Örökség a finnugor korból. | (≡) Vog. (T.) *árt-* '(el)fárad'; osztj. (V.) *ari-* 'eltörik'; zürj. (Sz.), (P.) *or-* '(szét)szakad, kettéválk'; votj. (Sz.) *ur-* 'leszakít; gyomlál' [fgr. **ar3-* 'szakít, leszakít, szétszakít']. 2. Ótörök jövevéyszó. | (≡) Kāšy. *ar-*; CC. *ar-*; tat. *ar(i)-*: 'legyengül, (el)fárad <ember>'; stb. [valószínűleg török **ār-* 'elfárad'].

▣ A SZÓCSALÁDHOZ MÉG | (⊕) Mindkét származtatásnak vannak gyenge pontjai. Mindkét esetben az *árik*-ot kellene elsődlegesnek tekinteni, ám ez egyrészt igen későn bukkan fel az írásbeliségben, másrészt pedig az *árt* alaktani analógiájára is létrejöhetett; vö. *sérik* : →*sért*, →*válk* : →*vált* stb. A török származtatás jelentéstani nehézségeket is hordoz magában. Azzal is számolhatunk, hogy a finnugor eredetű szót az ősmagyarban törökségi nyelvek is befolyásolhatták. Az *árt* szóvégi *t*-je magyar műveltető képzőnek látszik. (⊕) Az a nézet, amely szerint az *árik* és az *árt* más-más ótörök szó átvétele volna, kevésbé valószínű.

📖 EtSz. *árik* a.; MSzFE.; TESz.; NyK. 74: 427; EWUng.; Róna-Tas-Berta: WOT. *árik* a.; Honti: NyÓtör. 11

árt² **A:** 1512 k. *ahiad* [át □] (WeszprK. 92); 1515 k. *archad* [árt □] (AporK. 184); 1539 *aathya* [t-j] (RMNy. 2/2: 33) **J:** 1. [főleg *be~*, *bele~*, *hozzá~ja magát*] 1512 k. '〈rendszerint illetéktelenül〉 beleavatkozik vmibe | sich 〈meistens unbefugt〉 in etw einmischen' # (↑); 2. [*bele~*] 1895 'beavat | einweihen' (NSz.)

■ Szóhasadás eredménye. | (⊕) Az *át*-ból, amely az →*avat* alakváltozata. A folyamatot jelentésabsztrahálódás kísérte. A szó belseji másodlagos *r* az →*árt¹* hatására jöhetett létre; vö.

még *belemártja magát vmibe* 'beleavatkozik vmibe' (1598: NySz. márt a.). (△) Az →*olt*¹ szóhoz való viszonya tisztázatlan.

📖 EtSz.; NéNy. 9: 52; TESz.; EWUng. • Vö. *avat*

ártány **A:** (†1075) 1217/ rikachi *Artand* [sz.] [HN.] (MonStrig. 1: 55); 1247 *artan* (OkI Sz.); 1550 k. *artany* (MNy. 86: 251) **J:** 'herélt kandisznó | verschnittener Eber'

■ Bizonytalan eredetű, talán ótörök jövevényszó. | (≡) Vö. ujj. *arüt-*; türkm. *art-*; kirg. *arüt-*, *art-*; stb.: 'tisztít; kiherél' [< török **ari-* 'tisztul']. (△) A magyarba talán a nem adatolható török befejezett melléknévi igenévi török **artan* 'herélt' > 'herélt kandisznó' kerülhetett át. Mivel a sertésnevelés nomád életformában nem lehetséges, az átadó nyelv csakis olyan törökségi népé lehetett, amely már letelepült vagy legalábbis félnomád életmódot folytatott. A szóvégi palatalizációhoz vö. →*boszorkány*, →*tömény* stb.

📖 Gombocz Z.: BTLw.; EtSz.; TESz.; Ligeti: TörK. 284; EWUng. • Vö. *verő-*

artézikút **A:** 1831 *Ártézi kútak* (HasznMul. 1831. aug. 13.: 102); 1832 *artézi kutat* (NSz.); 1841 *ártési kútak* (NSz.); 1841/ *artézikút-bőségű* (NSz.); 1869 *ártézi kútak* (NSz.); NYJ. *ártéli kut, ártéri kút* (ÚMTsz.) **J:** 'nagy mélységben, nyomás alatt levő vízrétegbe lefűrt kút | artesischer Brunnen'

artézivíz **A:** 1920 *ártéri víz* (MNy. 24: 293); 1933/ *artézi vizünk* (NSz.); 1957 *ártézivíz* (Bálint: SzegSz.) **J:** 'nagy mélységben, nyomás alatt levő, ill. innen természetes úton felszínre törő (gyógy)víz | artesisches Wasser'

■ Német mintájú részfordítás, összetett szó. | (≡) Vö. ném. *artesischer Brunnen, artesisches Wasser* 'ártézi forrás', 'ártézi víz'. A németbe a fr. *puits artésien* 'ártézi kút', tkp. 'artois-i kút' kifejezésből került, mivel az első, ilyen típusú kutakat ott fűrták. (≈) Megfelelői: szbhv. *arteski bunar, arteska voda*; cseh *artéská studně, artéská voda*; stb.: 'ártézi kút', 'ártézi víz'. (△) Egyes változatok népetimológiával keletkeztek.

📖 EtSz.; TESz. *ártézi* a.; EWUng. • Vö. *kút, víz*

artézivíz → *artézikút*

articsóka **A:** 1585 *Artitsiok* (Cal. 955); 1629 *Arkhiczoka* (Nyr. 73: 18); 1647 *Artitsoka* fű (NySz.); 1662 *arthicsók* (NySz.); 1664 *arcsicsóka* (NySz.); 1715 *árticsóka* (SzT.); 1751 *Articsókát* (NSz.) **J:** 'egy fajta mediterrán eredetű, savanyúságnak, főzeléknek használt növény | Artitschoke'

■ Olasz (É.) jövevényszó. | (≡) Ol. (v.-ven.) *arcicioc, articioc*, (fri.) *árticiők*, (tr.), (giul.) *articioco*, (gen.) *articiocca*: 'articsóka' [az arab *arḏī* 'földi' + *šaukī* 'tüskés' szerkezet alapján keletkezett]. (≈) Megfelelői: ném. *Artischocke*; fr. *artichaut*; stb.: 'articsóka'. (△) Az *articsóka* alak megszilárdulását a →*csóka* népetimológiás hatása is segíthette.

📖 TESz.; Mollay: NMÉR.; EWUng.

artikuláció → *artikulál*

artikulál **A:** 1840 *articulátlan* [sz.] (NSz.); 1863 *artikulált* [sz.] (NSz.); 1891 *ártikulált* [sz.] (NSz.) **J:** 'beszédhangot képez | artikulieren' **Sz:** ~**atlan** 1865 *artikulátlan* (NSz.) – De vö. 1840 *artikulátlan* (Nsz.)

artikuláció **A:** 1843 *articulatioja* (Nsz.); 1893 *Artikuláció* (PallasLex.) **J:** 'beszédhang képzése | Artikulation'

■ Latin jövevényszók. | (≡) Lat. *articulare* 'tagol, artikulál' [< lat. *articulus* 'ízület, csukló; csomó'] | lat. *articulatio* 'tagolás, artikuláció, tagoltság'. (≈) Megfelelői: ném. *artikulieren*, *Artikulation*; fr. *articuler*, *articulation*; stb.: 'artikulál', 'artikuláció'. (△) Az *artikulátlan* származék *artikulátlan* változata a fosztóképző előtti *l* kiesésével vagy egyszerejtéssel keletkezett.

📖 TESz.; EWUng.

artista **A:** 1789 *Artistának* (Nsz.); 1806 *artisztához* (NSz. 311) **J:** **1.** 1789 'művész | Künstler' (↑); **2.** 1893 'a közönséget különféle mutatványokkal szórakoztató személy | Artist' # (NSz.)

■ Nemzetközi szó. | (≡) Ném. *Artist* 'cirkuszi mutatványos'; fr. *artiste* 'ua.; művész'; ol. *artista* 'ua.'; stb. Vö. még lat. (k.) *artista* 'a művészetekben, mutatványokban jártas személy' [< lat. *ars* 'művészet, tudomány']. Az európai nyelvekben a francia terjesztette el. (⇒△) A magyarba a francia és a német közvetítésével került át.

📖 TESz.; EWUng.

áru **A:** 1138/ ? *Aruhdi* [sz.] [szN.] (MNY. 32: 131); [1237–1240] *Arussod* [sz.] [szN.] (PRT. 1: 774); 1350 *Ruhhaarrus* [sz.] [szN.] (Oklsz.); 1416 u.¹ *aroual* (BécsiK. 112) **J:** **1.** 1138/ ? 'termék, árucikk | Ware' # (↑), [1237–1240] 'ua.' (↑); **2.** 1568 '(meg)tárgyalás | Verhandeln' (SzT.) **Sz:** ~**s** [1237–1240] *Arussod* [sz.] [szN.] (PRT. 1: 774); 1495 *Wazonaros* (Neumann: Registrum 1485.) | ~**lat** 1315 k. *arulatia* 'vkinek az elárulása | Verrat' (GyS.) | ~**l** 1372 u./ *farwldel* 'elárusít' (JókK. 6); 1372 u./ 'beárul, felad vkit | verkaufen; verraten' (JókK. 154) | ~**lő** 1416 u.² *arolocnac* <MN> 'kereskedő | Verkäufer; Verräter' (MünchK. 26va); 1416 u.² *arolocat* <FN> 'kereskedő; vmilyen ügyet eláruló személy | Verkäufer; Verräter' (MünchK. 26va); 1416 u.² *arolo* <FN> 'vkit, vmit eláruló személy | Verkäufer; Verräter' (MünchK. 51va) | ~**lkodik** 1708 *Árulkodás* [sz.] (Pápai Páriz: Dict.) | ~**sít** 1808 *Árosítani* [sz.] (Sándor I.: Toldalék)

ár⁴ **A:** 1211 ? *Arud* [sz.] [szN.] (PRT. 10: 515); 1372 u./ *arwjuak* [sz.] (JókK. 7) **J:** **1.** 1211/ ? 'ellenérték | Preis' # (↑), 1416 u.² 'ua.' (↑); **2.** 1372 u./ 'érték | Wert' (↑) **Sz:** ~**ú** [csak szókapcsolatokban] 1372 u./ (↑)

■ A szócsalád alapja, az **ár⁴** örökség a finnugor korból. | (≡) Zürj. (Lu.) *artal-* 'kiszámol, kiszámít, (fel)becsül'; md. (E.) *arće-*, (M.) *arše-* 'gondol'; finn *arvo* 'érték; sejtés, feltételezés', *arvaa-* 'kitalál, sejt, vél; kiszámol' [fgr. **arβa* v. **arγa*: 'ár, érték']. (△) A zürjén és a mordvin szavakkal való kapcsolat bizonytalan, mivel ezekben a *t*, ill. a *ć* és *ś* a *tő* része is lehet: ezek a hangok ugyanis nem megfelelői a *β*-nak és a *γ*-nak. A szó a finnugor alapnyelvben valószínűleg ősiráni jövevényszó; vö. av. *arāja-* 'értékes, becses'; osz. *arγ* 'ár, érték' stb. Az *árú* 'egy bizonyos v. adott áron levő' az **ár⁴** származéka -*ú* melléknévképzővel.

■ Az **áru** származékszó. | (△) Feltehetőleg az -*u* névszóképzővel jött létre; a jelentésekhez vö. litv. *prekė* 'ár; vásárlás, vétel' ~ litv. *prekė* 'áru'. Az *árul* származék másodlagos elvont jelentése a 'pénzért az ellenség kezére ad' jelentésen keresztül érthető.

📖 TESz. *ár¹* a.; MSFOu. 151: 251; UEW. 17; IUSprK. 44; EWUng. • Vö. *árfolyam*, *árverés*, *textil*

árva **A:** 1093/ *Arva* [SZN.] (MNL (OL) DL. 208291, 39. old.); 1152 *Arua* [SZN.] (PRT. 1: 601); 1372 u./ *aruaknak* (JókK. 7) **J:** <FN> 1093/ ? 'apátlan-anyátlan gyermek | Waise' # (↑), 1372 u./ 'ua.' (↑) | <MN> **1.** 1416 u./² 'magányos; elhagyatott | einsam; verlassen' (MünchK. 101rb); **2.** 1559 'özvegy | verwitwet' (LevT. 2: 19); **3.** 1604 'apátlan-anyátlan | elternlos' # (Szenczi Molnár: Dict.) **Sz:** ~**ság** 1493 k. *aarwafaagomath* (FestK. 144) | **elárvul** 1816–1831/ *elárvulva* [sz.] (NSz.) – De vö. 1675 *elárvájult* [sz.] (NySz.)

■ Örökség a finnugor korból. | ⊕ Osztj. (V.) *jěňkurwĭ* 'árva; özvegy' (*jěňk* '?'); md. (E.), (M.) *uroz* 'árva'; finn *orpo* 'árva; elárvult' [fgr. **orpa*(s3) v. **orþa*(s3): 'árva, elárvult; özvegy, megözvegyült']. ⊕ A finnugor alapnyelvben feltehetőleg ősiráni jövevényszó lehet; vö. óind *árbha-*, *arbhaká-* 'kicsi, fiatal, gyenge; gyermek'; lat. *orbus* 'elárvult; árva, özvegy'; gör. *ὀρφανός* 'elárvult'; stb. A fgr. **rp* > m. *rv* változáshoz vö. →*hervad*. A szóvégi *a* valószínűleg a tőhöz tartozik, esetleg E/3. személyű birtokos személyjel lehet, amely már az ősmagyar korban egybeolvadt a tővel.

📖 Munkácsi: ÁKE. 145; EtSz.; FUF. 16: 217; MSzFE.; TESz.; IUSprK. 46; EWUng. • Vö. *árvácska*, *árvalányhaj*, *rab*

árvácska **A:** 1642 *árvácskának* [✍] (LevT. 2: 277) **J:** **1.** 1642 'árva, árvaházi gyerek | Waisenkindchen' (↑); **2.** 1824 'kék, sárga, fehér stb. színű, bársonyos virágú növény | Stiefmütterchen' # (↑); **3.** 1875 'százszorszép | Tausendschön' (Nyr. 4: 72)

■ Származékszó. | ⊕ Az →*árva* főnévből alakult a *-cska* kicsinyítő képzővel. A 2. jelentés talán a vadon tenyésző növény egyszerű, szerény külsejével áll kapcsolatban. Hasonló szemlélethez vö. szbhv. *sirotica* 'árva gyermek; árvácska': szbhv. *sirota* 'árva <fn>'; szlk. *sirôtka* 'árva gyermek; árvácska': szlk. *sirota* 'árva <fn>' stb.; vö. még ném. *Stiefmütterchen* 'árvácska <növény>'. ⊖ A 2. jelentés egyéb megnevezéseként idetartozik a (R.) *árva viola* 'árvácska', tkp. 'árva ibolya' (1787: NSz.).

📖 Rapaics: MagyVir. 102; TESz.; EWUng. • Vö. *árva*

árvalányhaj **A:** 1585 *Arua leány hay* (Cal. 23); 1838 *Árvalányhaj* (Tzs.) **J:** **1.** 1585 'bizonyos fajta páfrány-, ill. gyógynövény | Art Farn- bzw. Heilkraut' (↑); **2.** 1785 'a pázsitfűvek családjába tartozó, világos színű, selymes szálú növény | Federgras (Stipa)' (Rapaics: MagyVir. 355) – De vö. 1577 k. *Arwa leány hajának* 'bizonyos fajta páfrány-, ill. gyógynövény | Art Farn- bzw. Heilkraut' (OrvK. 162)

■ Összetett szó. | ⊕ Az *árvalány* 'apátlan-anyátlan leány' (1604: Szenczi Molnár: Dict.) + →*haj*¹ főnév birtokos jelzős, jelöletlen, alárendelő összetétele. Az előtag az →*árva* + →*leány* jelzős alárendelő összetétele. A megnevezés feltehetőleg az árva lányok fésületlen haja és a gyógynövény levelei közötti hasonlóságon nyugszik. Ugyanakkor lehetséges, hogy a szó tudatos szóalkotás eredménye, amelynek keletkezését a lat. (tud.) *Capillus Veneris* 'árvalányhaj', tkp. 'Vénusz haja' kifejezés is elősegíthette. ⊖ Idetartozik: *árvahaj* 'ua.' (Sürgöny 1862. dec. 10.: [1]).

📖 Rapaics: MagyVir. 354; TESz.; EWUng. • Vö. *árva*, *haj*¹, *leány*

árverés **A:** 1831 *Árverés* (NSz.) **J:** 'elárverezés | Versteigerung' #

■ Tudatos szóalkotással keletkezett összetett szó. | ⊕ Az *ár*⁴ (→*áru*) + *verés* '(fokozatos) emelése, növelése vminek' (→*ver*); birtokos jelzői, jelöletlen, alárendelő összetétele. Alapja valószínűleg a *felveri az árát vminek* 'az előző ajánlattevőnél többet ígérve növeli az árát

vminek' szószerkezet lehetett; vö. még *arra felverő* 'licitáló, árverésen résztvevő' (1708: Pápai Páriz: Dict.). (◡) Más, korábbi megnevezésként idetartozik: (R.) *árfelverés* (1803: Szily: NyÚSz. 413); (R.) *árper* (1807: Márton J.: MNSz.–NMSz.). (◡) Az *árverés*-ből szabálytalan képzéssel alkotott ige az *árverez* (1845: Szily: NyÚSz.). (⌘) Nyelvújítási szó.

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *áru*, *ver*

árvíz **A:** 1395 k. *ar víz* (BesztSzj. 281.); 1708 *árvíz* (Pápai Páriz: Dict.) **J:** **1.** 1395 k. 'nagy erővel áradó folyó | mit großer Kraft strömender Fluß' (↑); **2.** 1493 k. 'pusztító áradás | Überschwemmung' # (FestK. 84)

■ Összetett szó. | (◡) Az →*ár*¹ 'vízár' + →*víz* mellérendelő összetétele. A szó keletkezését elősegíthette az előtag többszörös homonímiájának megszüntetésére való törekvés, valamint az összetételi tagok hasonló jelentése is. Az utótagnak egyben nyomatékösítő szerepe is van.

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *ár*¹, *víz*

arzenál **A:** 1620 *Arfenálban* (MNY. 61: 364); 1665 *arzenalban* (Horváth M.: NEL.); 1793 *Arszenál* (Nsz.); 1805 *árzenál* (D. Éltés: FrSz. 32); 1823 *arzenálja* (Nsz.) **J:** **1.** 1620 'fegyvertár, tárház | Zeughaus' (↑); **2.** 1808 '(hadi)hajógyár | Werft der Kriegsmarine' (NSz.)

■ Nemzetközi szó. | (≡) Ném. *Arsenal*; ang. *arsenal*; fr. *arsenal*; ol. *arsenale*, *arsenal*, *arzenal*; stb.: 'fegyvertár, hadszergyár, szertár'. Forrása az arab *dār (eş)-şinā'a* 'hajókészítő hely', tkp. 'mesterség háza, műhely'. Az európai nyelvekben az olasz terjesztette el. (⇒◡) A magyarba az olaszból és a németből került át. (◡) A korai magyar adatok szó belseji *zs*-vel is hangozhattak.

📖 TESz.; Mollay: NMÉR.; EWUng.

ás **A:** 1265 *Kuthasov* [sz.] [HN.] (Oklsz.), de vö. →*ásvány*; 1395 k. *affow* [sz.] (BesztSzj. 335.) **J:** '(ki)ás, vāj, túr | graben' # **Sz:** ~**ó** 1265 [HN.] <MN> (↑); 1339 ? 'földmunkás, árokásó, kubikos | Gräber' (MNY. 63: 366); 1395 k. <FN> 'ua.' (↑); 1519 k. 'a talaj lazítására, forgatására használt kéziszerszám | Spaten' (DebrK. 93) | ~**adék** 1334 *Agagasadek* [HN.] 'gödör | Grube' (Oklsz.); 1784 *áfadék* 'földből kiásott dolog | Ausgegrabenese' (Baróti Szabó: KisdedSz.) | ~**ás** 1393/ *Marosimiclosasasa* [HN.] (Oklsz.) | ~**atag** 1858 *ásatag* (NSz.)

■ Ismeretlen eredetű. | (◡) A magyar szókészlet igen régi rétegébe tartozik.

📖 EtSz.; TESz.; EWUng. • Vö. *áj*¹, *áskál*, *ásvány*

ásít **A:** 1372 u./ *afoytaný* [sz.] (JókK. 160); 1405 k. *affoÿtoch* (SchlSzj. 359.); 1470 k. *afejŷt* (ZirciGl. 8.); 1590 *Aasitas* [sz.] (Szikszai Fabricius: LatMSzj. 110) **J:** **1.** 1372 u./ 'száját tát | den Mund aufsperrern' (↑); **2.** 1405 k. 'főleg álmoság, unalom miatt' száját önkéntelenül kitéve mély lélegzetet vesz | gähnen' # (↑); **3.** 1470 k. 'hortyog | schnarchen' (↑); **4.** 1533 'óhajt | wünschen' (NySz.); **5.** 1577 k. 'krákog, köhécsel, köhint | sich räuspern' (OrvK. 21) **Sz:** ~**ozik** 1577 *asitozni* [sz.] (KolGl.)

■ Onomatopoetikus eredetű. | (◡) Töve azonos az →*á* indulatszóval, végződése mozzanatos-műveltető képző. A szó belseji *s* gyakorító képző lehet; vö. még →*ácsingózik*, →*ácsorog*. A 4. jelentés valószínűleg az →*áhít* hatására jöhetett létre. (◡) A fgr. **ščz*-igével való egyeztetése kevésbé valószínű.

📖 MNY. 50: 266; TESz.; UEW. 591; EWUng. • Vö. *á*, *ácsingózik*, *ácsorog*

áskál × **A:** 1604 *áskálnak* (TörtTár 4: 64); 1636 *áskal* (NySz.) **J:** 1. 1604 'áskálódik | intrigieren' (↑); 2. 1630–1631 'ásogat; vájkál | wiederholt graben; herumwühlen' (MNy. 61: 364)

áskálódik **A:** 1741 *áskalodott* (SzT.); 1756 *áskálódnak* (MNy. 65: 226); 1761 *áskállódó* [sz.] (NSz.); 1777 *áskálódik* [▽] (NSz.) **J:** 'mesterkedik, rosszat forral | intrigieren' #

■ A szócsalád alapja, az **áskál** származékszó. | ⊕ Az →*ás*-ból jött létre a *-kál* gyakorító képzővel; az alaktanhoz vö. *járkál* (→*jár*).

■ Az **áskálódik** származékszó. | ⊕ Az *áskál*-ból keletkezett visszaható képzővel.

▣ A SZÓCSALÁDHOZ MÉG | ⊕ Az *áskál* 2. jelentése lehetett az eredeti, az 'ás, kiás' > 'áskálódik' jelentésváltozás kapcsolatban állhat az *ás* alapigének az átvitt értelmű *vermet ás vkinek, árkot ás vkinek* szókapcsolatban való használatával; hasonló szemlélethez vö. or. *подкапываться* 'be(le)ássa magát vmi alá; ármánykodik'. Az *áskál* alakot fokozatosan háttérbe szorította az *áskálódik*, amely az eredeti szemléleti alap elhomályosulásával meglehetősen elszigetelődött az *ás* családjától.

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *ás*

áskálódik → *áskál*

áspa × **A:** 1405 k. *afpa* (SchlSzej. 2114.); 1572 ? *Asp* (OklSz.); 1585 *áspa* (Cal. 48); 1825 *áspó* (NSz.); NYJ. *ásop* (MTsz.) **J:** 'motolla | Haspel'

■ Jövevényszó, valószínűleg olasz (É.) eredetű. | ⊖ Ol. (giul.) *aspa* 'motolla'; ol. (tr.) *aspo* 'ua.; horgonycsörlő', (R.) *aspa* 'motolla; csörlő'. Az újlatin nyelvekben a gót **haspa* 'motolla' átvétele; vö. sp. *aspa*; port. *aspa*; stb.: 'ua.'. ⊕ A származtatás gyengéje, hogy a szövés-fonás magyar terminológiájában csak szórványosan fordulnak elő olasz eredetű szavak; vö. mégis →*rokka*. ⊕ Főleg a délnyugati nyelvjárások szava.

📖 EtSz.; MNyTK. 73: 33; TESz.; Mollay: NMÉR.; EWUng.

aspiráció → *aspirál*

aspirál **A:** 1563–1571 *aspiráltak* [✍] (MNy. 79: 124) **J:** 'törekszik | nach etw streben'

aspiráció **A:** 1806 *Haspiratiokat* (Nsz.); 1864 *aspiratióikkal* (Nsz.); 1887 *aspiráció* (NSz.); 1888/ *aspirációk* (NSz.) **J:** 1. 1806 'h-féle hang, hehezet | Hauchlaut' (↑); 2. 1864 'törekvés | Bestrebung' (↑)

aspiráns **A:** 1806 *Aspiránsok* (Nsz.); 1854/ *aspirans* (NSz.) **J:** 1. 1806 'pályázó | Bewerber' (↑); 2. 1951 'tudományos pályára felkészülő kutató | wissenschaftlicher Aspirant' (Terényi: IdSz.)

aspirantúra **A:** 1949 *aspirantura* (SzabN. 1949. feb. 20.: 5); 1951 *aspirantúra* (Hadrovics–Gáldi: OrMSz. *аспирантура* a.) **J:** 'a tudományos utánpótlás szervezett biztosítása | Aspirantur'

■ A szócsalád korábbi tagja, az **aspirál** latin jövevényszó. | ⊖ Lat. *aspirare* 'rálehel; támogat; törekedik, áhítozik' [< lat. *ad* [igekötő] + *spirare* '(meg)fúj, lehel, lélegzik stb.']. ⊗

Megfelelői: ném. *aspirieren*; ang. *aspire*; fr. *aspirer*; stb.: 'aspirál'. (△) A magyar szó belseji *s*-hez vö. →*árestál* stb.

■ Az **aspiráció**, az **aspiráns** és az **aspirantúra** nemzetközi szók. | (≡) Vö. ném. *Aspiration*; ang. *aspiration*; fr. *aspiration*; stb.: 'aspiráció' | ném. *Aspirant*; fr. *aspirant*; or. *аспирант*; stb.: 'aspiráns' | ném. *Aspirantur*; cseh *aspirantura*; or. *аспирантура*; stb.: 'aspirantúra'. Mindezek a lat. *aspiratio* '(rá)lehelés; törekvés', ill. lat. *aspirans* 'törekedő, áhítózó' szavakra mennek vissza.

▣ A SZÓCSALÁDHOZ MÉG | (⇒△) Az *aspiráció* és 1. jelentésében az *aspiráns* a latinból, az *aspirantúra*, valamint 2. jelentésében az *aspiráns* az orosz közvetítésével került át a magyarba.

📖 Nyr. 90: 10; TESz.; EWUng. • Vö. *spiritusz*

aspiráns → *aspirál*

aspirantúra → *aspirál*

áspis A: 1372 u./ *yaſpiſkyon* (JókK. 147); 1416 u./³ *aſpiſc*, *Aſpiſon* (AporK. 2, 51); 1606 *áspis* (Pázmány: ÖM. 2: 383); 1863 *Sáspis* (Kriza [szerk.] Vadr. 515) J: 1. 1372 u./ 'mérgekiskigyó | Art Giftschlange' (↑); 2. 1770/ 'házsártos asszony | zänkisches Weib' (NSz.)

■ Latin jövevényszó. | (≡) Lat. *aspis* 'mérgekiskigyó', (h.) 'ua.; ez mint a gonosz jelképe' [< gör. *ἄσπις* 'mérgekiskigyó']. (≈) Megfelelői: ang. *asp*, *aspic*; fr. *aspic*; stb.: 'ua.', a francia nyelvben 'rágalmazó, intrikus' jelentésben is. (△) A szó belseji, ill. szóvégi *s*-hez vö. →*árestál*, →*április* stb. A *jáspis* alakváltozat a →*jáspis*, a *sáspis* pedig a →*sás* hatására keletkezhetett.

📖 EtSz.; TESz.; EWUng. • Vö. *aszpik*

ásvány A: 1055 ? *afauuagi* [HN.] (TA.); 1226 *Asuantheu* [HN.] (OkISz.); 1252 *Asawanthu* [HN.]; *Asoanthu* [HN.] (OkISz.); 1263/ *Assoanthu* [HN.] (Györffy: ÁMTF. 3: 450); 1364 *Aswan* (OkISz.); 1443 *Assowan* [HN.] (Csánki: TörtFöldr. 3: 544) J: 1. 1055 ? 'árok | Graben' (↑), 1364 'ua.' (↑); 2. [jelzői értékben is] 1261/ 'földből kiásott dolog | Ausgegrabenenes, Grabgut' (Györffy: ÁMTF. 1: 896); 3. 1783 'a föld mélyében levő, bányászattal kitermelhető nyersanyag | Mineral' # (Nszt.); 4. 1806/ 'ósvi, régi, elavult dolog | überaltetes Ding' (NSz.)

■ Származékszó. | (△) Az →*ás*-ból keletkezett *-vány* névszóképzővel. Eredeti, 1. jelentésében főleg helynévként fordul elő. Az *afauuagi* (1055: TA.) adat az említett névszóképző *-vagy* változatát tartalmazza. – A régi magyar nyelvben gyakori volt a szó jelzői használata. (⊙) Az elavult *ásvány*-t a nyelvújítás hozta újra divatba, szakszóként is azóta használatos.

📖 EtSz. *ás* a.; Bárczi: TihAl. 174; TESz.; EWUng. • Vö. *ás*

ász A: 1804 *ász* (Nyr. 42: 77) J: 1. 1804 'kártyában a legnagyobb értékű lap | As (im Kartenspiel)' (↑); 2. 1953 '(asztali)teniszben, röplabdában az az adogatás, amelybe a fogadó nem tud beleérni, és a szerva pontot ér az adogatónak | As (im Tennis)' (Kelemen I.: Tenisz.)

■ Nemzetközi szó. | (≡) Ném. *As*; ang. *ace*; fr. *as*; stb.: 'ász <kártyajátékban; teniszben>'. Forrása a lat. *as* 'az egész mint egység'. Az európai nyelvekben a kocka- és kártyajáték szavaként főleg a francia, újabb sportnyelvi szóként viszont az angol terjesztette el. (⇒△) A magyarba német és angol közvetítéssel került át.

📖 MNy. 1: 267; TESz.; EWUng.

aszat A: 1597 ? *Aszas* [? ɔ: *Aszat*] (EtSz. *aszás* a.); 1780 *Aszat* (Gáldi: Szótir. 20); 1795 k. *aízot* [? ɔ: *aszot*] (NSz.); 1833 *Aszott* (Kassai: Gyökerésző 1: 203); 1876 *aczat* (Nyr. 5: 29) **J:** 'szűrős gyom | Distel (*Cirsium*)'

■ Szlav jövevényszó. | (≡) Szbhv. *osat* 'bogáncs'; szlk. (K.) *oset* 'ua.'; or. *ocom* 'ua.; csorbóka'; stb. [< szlav **os-* 'csúcs, hegyes vég, él(esség)']. (△) Az *acat* alakváltozat affrikálódás eredménye, az *aszott* alakváltozat pedig az →*aszik* ige népetimológias hatására keletkezett.

📖 MNy. 2: 309; EtSz.; Kniezsa: SzlJsz. 64; TESz.; EWUng. • Vö. *oxigén, ösztön*

aszfalt A: 1577 *Asphaltumot* (OrvK. 371); 1772 *Asfaltum* (Nyr. 91: 488); 1783 *Ásfalt* (Nsz.); 1784 *Asphált* (Nsz.); 1795 *Asfaltnak* (NSz. 13); 1876 *aszfaltja* (Nsz.) **J: 1.** 1577 'földi szurok | Erdpech' (↑); **2.** 1844 ? 'szurokszerű, olvasztható anyag; ebből az anyagból készült útburkolat | Asphalt; Asphaltdecke' # (Nyr. 91: 488), 1877 'ua.' (NSz.)

■ Latin jövevényszó, később nemzetközi szó is. | (≡) Lat. *asphaltus*, (k.) *asphalton*, *asphaltum* 'kátrány, szurok' [< gör. *ἄσφαλτος, ἄσφαλτον* 'ua.']; – ném. *Asphalt*; ang. *asphalt*; fr. *asphalte*; stb.: 'ua.; aszfalt'. (⇒△) A magyarba nemzetközi szóként főleg német közvetítéssel került át.

📖 MNy. 6: 147; EtSz.; TESz.; EWUng.

aszik A: 13. sz. közepe/ *ozuk* (ÓMS.), de vö. →*aszó*; 1275 *Ozalou* [sz.] [HN.] (Györffy: ÁMTF. 1: 63); 1329/ *Azalo* [sz.] [HN.] (Györffy: ÁMTF. 1: 63); 1414 *azal* [sz.] (Oklsz.); 1794 *aszom* [▽] (NSz.) **J:** 'elszárad, elhervad; {melegtől, szárazságtól} összezsugorodik | verdorren, welken; schrumpfen' **Sz:** ~**ály** 1252 ? *Ozolser* [HN.] (Oklsz. 1. *sír* a.); 1414 *azal* 'kiszáradt fa | ausgedörrter Baum' (↑); 1519 *azaaly* 'száraz, kiszáradt | trocken, dürr' (JordK. 318); 1519 'szárazság | Dürre' (JókK. 913) | ~**ás** 1262 ? *Ozzias* [HN.] (MNy. 64: 219); 1416 u./¹ *megazafan* (BécsiK. 239) | ~**al** 1275 *Ozalou* [sz.] [HN.] (Györffy: ÁMTF. 1: 63) | ~**ag** 1792 *Afzag* 'szemét; trágya | Mist; Dünger' (Baróti Szabó: KisdédSz.)

■ Örökség az ugor korból. | (≡) Vog. (T.) *tāš-* 'szárad'; osztj. (V.) *sos-* 'szárad, (meg)keményedik' [ugor **ʒas3-* '(ki)szárad']. (△) A szó eleji ugor **ʒ* > m. Ø hangváltozáshoz vö. →*ág*, →*ázik* stb. Az *aszály* származék 1414-es adatához (↑) vö. MNy. 64: 218. Az *aszag* nyelvújítási származékszó, amely az *aszik*-ből keletkezett *-ag* névszóképzővel, jelentésére azonban az →*aszat* is hatással lehetett.

📖 EtSz.; MSzFE.; TESz., *aszag* a. is; MNy. 75: 155; EWUng. • Vö. *aszó, aszú*

aszkéta → *askézis*

aszketikus → *askézis*

askézis A: 1792 *afkéis* (Farkas: GLEl.); 1871 *askézis* (Nsz.); 1887 *aszkeizist* (Nsz.) **J:** 'önmegtartóztatás | Askese'

aszkéta **A:** 1792 *Asceták* (Nsz.); 1879 *aszкета*-típus (NSz.); 1891 *aszkéta* (NSz.) **J:** 'önmegtartóztató életet élő ember | Asket'

aszketikus **A:** 1792 *asceticuf* (Farkas: GLEl.); 1895 *Asketikus* (NSz.); 1910 *aszketikus* (Kelemen B.: IdSz.) **J:** 'önmegtartóztató | asketisch'

■ Nemzetközi szók. | (≡) Ném. *Askese*; fr. *ascèse*; ol. *ascesi*; stb.: 'aszkézis'; – vö. még lat. (e.) *ascesis* 'ua.' [gör. *ἀσκησις* 'testgyakorlat, testedzés', *ἀσκησις (τῆς ἀρετῆς)* 'erény(ek) gyakorlása; önsanyargatás, vezeklés'] | ném. *Asket*; fr. *ascète*; ol. *asceta*; stb.: 'aszkéta'; – vö. még lat. (e.) *asceta* 'ua.' [< gör. *ἀσκητής* 'az, aki vmilyen tevékenységet rendszeresen folytat; atléta; remete'] | ném. *asketisch*; fr. *ascétique*; ol. *ascetico*; stb.: 'aszketikus'; – vö. még lat. (e.) *asceticus* 'ua.' [< gör. *ἀσκητικός* 'fáradtságos, nehéz; aszketikus']. (⇒△) A magyarba elsősorban a latinból kerültek át.

📖 TESz. *aszkéta* a.; EWUng.

aszó [6] **A:** 1055 *azaa*; *azah* fehe rea (TA.); 1093/ *Зарозу* [HN.] (MNL (OL) Dl. 248764); 1138/ *A/avfeu* [HN.] (MNY. 32: 134); (†1015) 1220 k./ *Chrumvrowozov* [HN.] (Györffy: DHA. 1: 73); (†1015) 1220 k./ *bucaozu* [HN.] (Györffy: DHA. 1: 74); 1304 *Zabazo* [HN.] (Oklsz.); 1341/ *Warazow* [HN.] (Györffy: ÁMTF. 3: 125); (†1092) 1399 *Keueaza* [HN.] (Györffy: DHA. 1: 285) **J:** 'völgy; kiszáradt folyómeder | Wasserriss, zeitweiliger Wasserlauf; Trockental'

■ Származékszó szófajváltásának eredménye. | (△) Az →*aszik* ige -ó képzős folyamatos melléknévi igenevének főnevesülése. Az ómagyarban elsősorban helynévként fordul elő. Hasonló szavakhoz vö. →*erdő*, →*mező* stb. (△) Finnugor egyeztetése téves.

📖 EtSz.; FUF. 19: 135; TESz.; MNY. 64: 220, 75: 147; UEW. 3, 844; EWUng. • Vö. *aszik*, *aszú*

ászok [4] **A:** 1480 *azokpenz* (Oklsz.); 1493 *azzokfath* (Oklsz.); 1566 *ázkokat* (NySz.); NYJ. *ácokra* (ÚMTsz.) **J:** 1. 1480 'láda, rekesz, tároló, raktár | Träger, Lager' (↑); 2. 1889 'az a fa, amelyre a tűzhelyen a tüzet rakják | Anmachholz' (Nyr. 18: 431); 3. 1892 'polcos állvány | Gestell' (Nyr. 21: 522)

■ Valószínűleg ótörök jövevényszó. | (≡) Ujg. (mod.) *asqu* 'cövek, pózna, rúd, oszlop'; tuv. *aski* 'akasztó(fa); kampó'; oszm. *aski* 'lógó tárgy'; stb. [< török **as-* '(fel)akaszt']. (△) A magyarba 'rúd, (tartó)gerenda vminek a felakasztásához' jelentéssel kerülhetett. Az 1. jelentés metaforikusan alakult ki: a boros-, tejes- és egyéb tömlőket a nomád népek rudakra akasztva tárolták, amely a honfoglalás korában bizonyára a magyaroknál is gyakorlatban volt. (∼) Idetartozik: *ászka* 'apró, rákféle állat' (1878: Nyr. 7: 166), amely tudatos szóalkotással keletkezett az *ászok*-ból; a névadásnak az a szemléleti háttere, hogy az ászkák különösen pincékben, földön fekvő gerendák (ászokfák) stb. alatt élnek.

📖 TESz., *ászka* a. is; MNY. 65: 462; EWUng.

aszpik **A:** 1836 *aspikot* (Nsz.); 1860 *áspikkal* (NSz.); 1861 *aszpik* (NSz.) **J:** 'hús nélküli kocsonya | Aspik'

■ Nemzetközi szó. | (≡) Ném. *Aspik*; ang. *aspic*; fr. *aspic*; stb.: 'aszpik'. Az európai nyelvekben gasztronómiai szakszóként a francia terjesztette el [jelentéselkülönülés a fr. *aspic* 'mérgekgígyó' szóból]. (⇒△) A magyarba a francia és a német közvetítette.

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *áspis*

aszpirin **A:** 1899 *Aspirin* (MNY. 69: 360); 1959 *aszpirin* (ÉrtSz.) **J:** 'acetil-szalicilsav hatóanyagú fájdalom- és lázcsillapító gyógyszer | Aspirin' #

■ Német jövevényszó. | (≡) Ném. *Aspirin* 'egy fajta fájdalom- és lázcsillapító' [tudatos szóalkotás a ném. *Azetylsäure* 'ecetsav' és ném. *Spirsäure* 'szalicilsav' alapján, a kémiai szaknyelvben szokásos *-in(e)* képzővel]. Az alaktanhoz vö. →*benzin*, →*lanolin* stb. (≈) Megfelelői: ang. *aspirin*; fr. *aspirine*; stb.: 'aszpirin'.

📖 MNY. 55: 466; TESz.; EWUng. • Vö. *ecet*

asszír **A:** 1416 u./¹ *Affiriofoc*, *Affirius* (BécsiK. 252, 257); 1526 *Affyrofoknak* (SzékK. 2); 1835 *asszír* (Tzs. *Assirisch* a.); 1911 *asszír* (RévaiLex.) **J:** <FN> 1416 u./¹ 'asszír ember | Assyrer' (↑) | <MN> 1835 'az asszírokkal kapcsolatos | assyrisch' (↑)

■ Latin jövevényszó, később nemzetközi szó is. | (≡) Lat. *Assyrii* [többes szám] 'asszír ember', *Assyrius* 'asszír' [< gör. *Ἀσσύριοι* [többes szám] 'asszír ember', *Ἀσσύριος* 'asszír'; végső soron Asszíria régi fővárosának nevére, ill. ezáltal az ősi akkád istenség, *Aššur* nevére megy vissza]; – vö. még ném. *Assyrer*; fr. *Assyrien*; ol. *assiro*; stb.: 'asszír ember'. (Δ) A korábbi változatok szó belseji, ill. szóvégi *s* hangjához vö. →*passió*, →*ámbitus* stb.; a szó belseji *sz*-hez vö. →*asszisztál* stb. Az *asszíros* alakváltozat az *us*-ra végződő latin népnevek analógiájára keletkezhetett. Az *asszír* alakhoz vö. →*alán*. Vö. még *Asszíria* [HN.] (1590: KárBibl. 1: 8v).

📖 TESz.; EWUng.

asszisztál **A:** 1623 magokott *assistalliak* (SzT.); 1746 *adsistalt* (SzT.); 1799 *ászsizisztált* (NSz.) **J:** 1. 1623 'kivonja magát vmi alól v. vmiből | sich entziehen' (↑); 2. 1631 'segédkezik; támogat | beistehen; stützen' (Nyr. 91: 73)

asszisztencia **A:** 1682 *assistentiával* (SzT.); 1748 *assistantiaját* (SzT.); 1911 *Asszisztencia* (RévaiLex. 2: 181) **J:** 'segítség; segédlet | Beistand, Hilfe; Assistenz'

asszisztens **A:** 1768/ *assistensnek* (MNY. 69: 494); 1880 *aszszisztenseivel* (NSz.) **J:** [jelzői értékben is] 'vkinek (rendszeresen) segédkező személy | Assistent' #

■ Latin jövevényszók. | (≡) Lat. *assistere* 'melléáll, odaáll; rendelkezésre áll, ott van; ott áll, segít, támogat' [< lat. *ad* [igekötő] + *sistere* 'megáll']; vö. még lat. (k.) *assistare* 'segít' | lat. (k.) *assistentia* 'segítség, támogatás; jelenlét' | lat. (h.) *assistens* 'segéd'. (≈) Megfelelők: ném. *assistieren*, *Assistenz*, *Assistent*; fr. *assister*, *assistance*, *assistant*; stb.: 'asszisztál', 'asszisztencia', 'asszisztens'. (Δ) A korábbi változatok szó belseji *s* hangjához vö. →*passió*, →*árestál* stb. A szó belseji *sz* hangot tartalmazó másodlagos alakok a klasszicizáló latin, ill. a német kiejtést követik; vö. →*eszencia*, →*komisszió* stb. Az *asszisztens* szóvégi *s* hangjához vö. →*evides* stb.

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *státus*

asszisztencia → *asszisztál*

asszisztens → *asszisztál*

asszó A: 1876 *assaut-ban* (Bánhidi: Sportny. 208); 1901 *asszónívás* (Bánhidi: Sportny. 132)
J: 'csörte | Assault'

■ Francia jövevényszó, esetleg német közvetítéssel is. | (≡) Fr. *assaut* 'roham, ostrom; csörte'; – vö. még ném. *Assaut* 'csörte, vívómenet'. A franciában a lat. (vulg.) **assaltus* 'roham; lökés, dőfés' továbbélése [< lat. *assultus* 'ua.']. (⊕) A magyarban sportszakszóként honosodott meg, és ilyen használatban még ma is él az újabb keletkezésű *csörte* (→*csörtölőz*) mellett.

📖 TESz.; EWUng.

asszony A: 1150 *Ahchyn* [HN.] (PRT. 1: 600); 12. sz. vége/ *achfcin* (HB.); 1177/ *Ascen* nepe [HN.] (Györffy: ÁMTF. 2: 131); 1192/ *Asonuasara* [HN.] (Györffy: ÁMTF. 2: 353); [1237–1240] *Asscun* [HN.] (Györffy: ÁMTF. 2: 579); [1237–1240] *Ohzynfolua* [HN.] (PRT. 1: 776); 1268/ *Oxunteluke* [HN.] (OklSz.); 1284 *Azunsagzeuleus* [sz.] [HN.] (Györffy: ÁMTF. 1: 532); 1367 *Azonfalua* [HN.] (OklSz.); 1372 u./ *azonnyhoz* (JókK. 122); 1456 k. *azanialath* [sz.] (SermDom. 2: 255); 1536 *azyö* (EtSz.) **J:** 1. 1150 ? 'királyasszony; úrnő | Königin; Herrin' (↑), 12. sz. vége/ 'ua.' (↑); 2. 13. sz. eleje/ 'nő | Frau' # (KTSz.); 3. 1515 'férjes nő | verheiratete Frau' # (LevT. 2: 1); 4. 1525 'kisasszony | Fräulein' (OklSz.) **Sz:** ~**ság** 1284 [HN.] (↑) | ~**i** 1456 k. (↑) | ~**iság** 1779/ *Asszonyiságot* 'női nem | weibliches Geschlecht' (Nszt.); 1835 'asszonyi jelleg | Fraulichkeit' (Tzs. *Weiblichkeit* a.)

■ Alán jövevényszó. | (≡) Vö. osz. (K.) *χsīn, æχsīn* 'úrnő, fejedelemasszony' [< alán **χšai9nī-* 'tisztelt, magas rangú']. (⊕) A szó az alánok és magyarok között a honfoglalás előtt fennálló szorosabb kapcsolatokra utalhat. Ezek emlékéért őrizheti a korai magyar mondakörből ismert eredetmonda is. Az eredeti jelentés a *kisasszony* 'fiatal úrnő' (1504 k.: NySz. 1: 131) összetételben maradt fenn. A méltóságot, rangot jelölő szavak társadalmi értékvesztéséhez vö. →*kend*, →*ténsúr* stb.

📖 Munkácsi: ÁKE.; EtSz.; Sköld: OssLw. 17; TESz.; MSFOu. 151: 253; Ligeti: TörK. 164; EWUng. • Vö. *gyertyaszentelő, kis-, menyasszony, nagy⁻¹, nyoszolyó, ténsúr*

asztag A: 1395 k. *aztag* (BesztSzj. 440.); 1575 *afztagakat* (Heltai: Krón. 35b) **J:** 1. 1395 k. 'szénakazal; a learatott gabona kévéből összerakott magas halom | Heuschober; Feimen' (↑); 2. 1416 u./¹ 'kő-, farakás | Stein-, Holzhaufen' (BécsiK. 247); 3. 1519 'csűr | Scheune' (JordK. 362)

■ Szláv jövevényszó. | (≡) Szln. *stog* 'ágasrúd köré rakott asztal, kazal; gabonaszárító; csűr, pajta'; szln. (V.) *sztóg* 'asztal'; szlk. *stoh* 'ua.; kazal'; or. *cmoz* 'ua.'; stb. [indoeurópai eredetű; vö. gör. *στέγω* '(be)fed, (be)takar'; lat. *toga* 'tóga'; óész. germ. *stakkr* 'szénaboglya'; stb.]. (⊕) A 2. jelentés metaforikusan keletkezett.

📖 EtSz.; Kniezsa: SzlJsz. 64; TESz.; EWUng. • Vö. *tégla*

asztal A: 1354 *Kysasztal* [HN.] (OklSz.); 1395 u. *asztal* (BesztSzj. 1226.); 1560 k. *asztaly* (GyöngySzt. 4008.); 1594 *asztall* (MNy. 61: 355); 1862 *asztó* (CzF.) **J:** 1. 1354 ? 'egy fajta bútor, amely arra való, hogy egyenek, dolgozzanak stb. rajta | Tisch' # (↑), 1395 k. 'ua.' (↑); 2. 16. sz. 'ellátás; étkezés | Verpflegung; Kost' (MNy. 2: 130); 3. 1887 'négyszögletes lék téli halászathoz | viereckige Wune' (MTsz.); 4. 1914–1915 'deszkaállás cséplőgépen, asztal oldalán stb. | Brettergerüst an der Dreschmaschine, an der Seite des Kornschobers usw.' (ÚMTsz.) **Sz:** ~**os** 1454 *Asthalus* [SZN.] 'fából bútort, ajtót, ablakot stb. készítő iparos | Tischler, Schreiner' (OklSz.)

■ Szláv jövevényszó. | (≡) Óe. szl. *stolb* 'trón; szék'; szbhv. *sto, stola* [birtokos eset] 'asztal; szék', (Ča) *stól* 'asztal', (Kaj) *stol* 'ua.'; szlk. *stól* 'ua.'; or. *cmол* 'ua.'; stb. [? < szláv **stel-* '(rá)terít']. (⊕) A 2. jelentés metonimikusan, a 3. és 4. metaforikusan keletkezett. Az *asztalos* származék összefüggésbe hozható azzal, hogy ezt a foglalkozásnevet a szomszédos nyelvek is az 'asztal' szó származékával jelölik; vö. ném. *Tischler*; szbhv. *stolar*; szlk. *stolár*; stb.: 'asztalos'. (⊕⇒) Esetleg visszakölcsönzés a magyarból: szbhv. (N.) *àstāl* 'asztal'.

📖 EtSz.; Kniezsa: SzlJsz. 65; TESz.; EWUng. • Vö. *asztalnok, macska*⁻², *-nemű, oszlop, törzs-*

asztalnemű → *-nemű*

asztalnok Δ **A**: 1382 *Aztalnak* [SZN.] (OkI Sz.); 1399 *Aztalnik* [SZN.] (MNY. 63: 365); 1405 *Aztalnok* [SZN.] (OkI Sz.); 1405 k. *asztalnak* (SchlSzj. 1100.); 1436 *Aztalnuk* (OkI Sz.) **J**: 1. 1382 ? 'a konyha és az étkezés felügyelője | Truchseß' (↑); 2. 1405 k. 'étkefogó; felszolgáló | Tafeldecker; Servierer' (↑)

■ Szláv jövevényszó, esetleg a déli szlávból. | (≡) Blg. *столник* 'asztalnok, étkefogó'; szb. (e.) *стольникъ* 'ua.'; szbhv. (R.) *stolnik* 'étkefogó; felszolgáló'; – or. (e.), (R.) *стольникъ* 'asztalnok, étkefogó'; stb. [szláv **stolb* 'asztal'; vö. →*asztal*]. (⊕) A déli szlávól történő eredeztetés mellett szól az a tény, hogy más méltóságnevek is a déli szlávól származnak; vö. →*bán*², →*poroszló* stb. (⊕) Az *asztalnok* ma csupán történelmi tárgyú munkákban használatos. (⊕) Az →*asztal* származékaként való magyarázata kevésbé valószínű.

📖 EtSz.; Kniezsa: SzlJsz. 66; TESz.; EWUng. • Vö. *asztal*

asztma **A**: 1695 *Asthmának* (MNY. 64: 349); 1876 *asztma* (Nszt.); NYJ. *aszma* (Bálint: SzegSz.) **J**: 'görcsös köhögéssel és rohamokban fellépő fulladással járó betegség | Asthma' #

asztmatikus **A**: 1862 *asthmatikus* (PolitUjd. 1862. júl. 16.: 462); 1865 *asthmatikus* (Babos: KözhSzt.); 1893 *Asztmatikus* (PallasLex.) **J**: 'asztma tüneteként megjelenő v. ahhoz hasonló testi jelenség, ill. kóros állapot | asthmatisch'

■ Latin jövevényszók. | (≡) Lat. *asthma* 'asztma', (h.) 'légzési nehézség', (tud.) *asthma (bronchiale convulsivum)* '(görcsös) nehéz légzés' [< gör. *ἄσθμα* 'asztma'] | lat. *asthmaticus* 'asztmás, asztmatikus' [< gör. *ἀσθματικός* 'ua.']. (≡) Megfelelők: ném. *Asthma, asthmatisch*; fr. *asthme, asthmatique*; stb.: 'asztma', 'asztmás, asztmatikus'. (⊕) A korábbi változatok szó belseji *s*-sel való kiejtéséhez vö. →*árestál* stb.

📖 TESz.; EWUng.

asztmatikus → *asztma*

asztrakán × **A**: 1807 *Astragánt* (SzT.); 1807/ *Asztrakánt* (Nszt.); 1809 *ásztrokányal* (SzT.); 1826 *ásztrákán* (SzT.); 1880–1914 *ásztrigán* (NéprKözl. 16–17: 96) **J**: <FN> 1807 'egy fajta bárányprem | Astrachanpelz' (↑) | <MN> 1826 'ilyen prémből való, ebből készült | aus Astrachan verfertigt (Wintermantel usw.)' (↑)

■ Nemzetközi szó. | (≡) Ném. *Astrachan*; ang. *astrakhan*; fr. *astracan*; stb.: 'asztrakán prem'. Ezek a Volga alsó folyásánál fekvő Asztrahán város or. *Астрахань* nevére mennek vissza; ezen

a városon keresztül jutott Nyugatra ez a prémfajta. (⇒△) A magyarba elsősorban a német közvetítette.

📖 TESz.; EWUng.

aszú A: 1217/ *Ozyuagh* [HN.] (Györffy: ÁMTF. 1: 272); 1222 *Ozeag* [HN.] (Oklsz.); 1228/ *Ozyagh* [HN.] (Györffy: ÁMTF. 1: 272); 1259–1266/ *Azyag* [HN.] (Györffy: ÁMTF. 1: 272); 1294 *Azyuagh* [HN.] (Györffy: ÁMTF. 1: 272); 1356 *Azyopatak* [HN.] (Oklsz.); 1416 u./² *azíu* (MünchK. 60rb); 1435 *Azzoazo* [HN.] (Oklsz.); 1490 *assu* (SzalkGl. 234.); 1560 k. *aszu* (GyöngySzt. 1919.); 1585 *azzan* (Cal. 977); NYJ. *ajszu* (MTsz.) **J:** <MN> **1.** 1217/ 'száraz <terület, vízmeder>; kiszáradt <növény> | trocken <Gelände, Flussbett usw.>; verdorrt <Pflanze>' (↑); **2.** 1416 u./² '(<betegségtől, öregségtől>) kiaszott | ausgedorrt <wegen Krankheit, Greisenalter>' (MünchK. 18ra); **3.** 1533 'szárított <hal>; megaszalódott <gyümölcs> | getrocknet <Fisch>; gedorrt <Obst>' (Murm. 1140.); **4.** 1553/ 'sovány | mager' (Tinódi: Cronica V3a); **5.** 1590 'sorvasztó <betegség> | zehrend <Krankheit>' (Szikszai Fabricius: LatMSzj. 169); **6.** 1807 'aszúszőlőből készített <bor> | aus Trockenbeeren zubereitet <Wein>' (Márton J.: MNSz.–NMSz.) | <FN> **1.** 1806/ 'aszúbor | Ausbruch(wein)' # (NSz.); **2.** 1807/ 'aszúszőlő | Trockenbeere' (Nsz. 5: 208) **Sz:** ~**ság** 1416 u./¹ *aziufagaban* 'aszály, szárazság | Dürre' (BécsiK. 25)

■ Származékszó. | (△) Az →*aszik* igéből keletkezett a folyamatos melléknévi igenév -ú ~ -jú ~ -ó képzőjével; vö. *sanyarú* (→*sanyargat*), →*szomorú*; vö. még →*aszó*. Az 1585-ös, határozóragos adat (↑) olvasata [asszan], jelentése 'szárazon'. Az *aszú* ~ *asszú* változat megszilárdulásával az igenévi eredet elhomályosult. A melléknévi jelentések az eredeti 1. jelentésből jelentésszűküléssel jöttek létre. A melléknévi 4. jelentéshez vö. →*szikár*. A főnévi jelentések különféle szószerkezetek, ill. összetételek jelzőinek önállósulásával keletkeztek; vö. *aszúszőlő bor* 'aszúbor' (1576: MNy. 71: 417); *aszúszőlő* 'megaszalódott szőlő' (1590: Szikszai Fabricius: LatMSzj. 54); *aszúbor* 'aszúszőlőből készített bor' (1823: MNy. 71: 417). A természetes nemes rothadással nyert aszúszőlőnek a borkészítésben való felhasználása, amely minden bizonnyal Tokaj vidéki felfedezés, a 17. sz. közepétől mutatható ki.

📖 Ethn. 71: 22; TESz.; MNy. 71: 417, 75: 147; EWUng. • Vö. *aszik*, *aszó*

át → *által*

átabota → *átabotás*

átabotában → *átabotás*

átabotás × **A:** 1577 *hata botas* (KolGl.); 1959 *Átabotás* (ÚMTsz.) **J:** 'darabos | großstückig'

átabotában × **A:** 1673 *hátabotában* (NySz.); 1792/ *átabotába* (Nsz.); 1803 *átabatában* (Baróti Szabó: MVir. kordé a.); 1823/ *áta-bodába* (Nyr. 91: 54); 1830 k. *Általbotába* (NSz.); 1838 *Átabotában* (Tzs.) **J:** 'hevenyészve; felületesen | unvorbereitet; oberflächlich'

átabota × **A:** 1789 *átabota* (MNy. 36: 140) **J:** **1.** 1789 'rendetlen; kusza | ungeordnet; verwirrt' (↑); **2.** 1877 'bizonytalan | unsicher' (Nyr. 6: 324)

■ Játszi szóalkotással keletkezett ikerszók, a szócsalád tagjainak egymáshoz való viszonya azonban bizonytalan. | (△) A szavak etimológiája és alaki szerkezete ugyancsak tisztázatlan. A

szókezdő *h*-t tartalmazó változatok lehetnek az eredetibbek, a későbbiek az *át* (→*által*) analógiás hatására utalhatnak. (⚠) Az onomatopoetikus magyarázat, ill. a latinból való származtatás téves. (≈) Tisztázatlan idetartozású a (R.) *átabata* 'bekötött szemmel, vakon harcoló gladiátor' (1641: MNy. 29: 107).

📖 TESz. *átabotában* a.; EWUng.

átal → *átalag*

átalag Δ **A:** 1395 k. *althalag* (BesztSzj. 555.); 1556 *atalagal* (Oklsz.); 1562 *áttalag* (Bakos J.: Szműv. 8); 1599 *altalogat* (SzT.); 16. sz. vége *Atalokban* (MNy. 79: 506); 1600 *átlaggal* (LevT. 2: 146); 1635 *Antalaghban* (MNy. 79: 506); 1680 *altologokat* (SzT.); 1682 *áttaljagh* (MNy. 79: 506); 1763 *átallag* (HOklszj. 113) **J:** 'hordó; faedény | Faß; Holzgefäß {auch als Hohlmaß}'

átal Δ **A:** 1708 *átal* (MNy. 11: 373); 1816 *Antal* (Gyarmathi: Voc.) **J:** 'hordó | Faß'

■ A szócsalád alapja, az **átalag** ismeretlen eredetű. | (⚠) A néhány alakváltozatban megfigyelhető szó belseji *l* > *n* hangváltozáshoz vö. →*dönt*, →*lant* stb.

■ Az **átal** szórövidítés. | (⚠) – Az *átalag*-ból keletkezett.

▣ A SZÓCSALÁDHOZ MÉG | (⚠) Az *átalag*-nak az →*által* megszilárdult ragos alakulataként való magyarázata kevésbé valószínű. (⇒) A magyarból: le. *antalek*, *antal* 'hordó'; or. (R.) [talán lengyel közvetítéssel] *антал* 'egy hordó magyar bor'.

📖 TESz.; EWUng.

átall **A:** 1416 u./¹ *altalla* (BécsiK. 36); 1470 *atallum* (SermDom. 2: 351); 1710 *atollattam* (SzT.) **J:** 1. 1416 u./¹ 'szégyell vmit; vonakodik | sich schämen; sich sträuben' (↑); 2. 1416 u./² 'tisztel | ehren' (↑) **Sz:** ~**kodik** 1416 u./¹ *altalkodnacvala* (BécsiK. 168) | ~**ság** 1456 k. *altalfaghat* (SermDom. 1: 463)

■ Származékszó egy fiktív töből. | (⚠) A tö ismeretlen eredetű, a végződés igeképző. (⚠) Az →*által* származékaként való magyarázata jelentéstani okokból kevésbé valószínű.

📖 TESz.; EWUng.

ateista → *ateizmus*

ateizmus **A:** 1752 *Atheismusra* (NSz. 335); 1893 *Ateizmus* (PallasLex.) **J:** 'az a felfogás, hogy a világ megértéséhez nincs szükség természetfeletti hatalom feltevésére | Atheismus'

ateista **A:** 1771 *Atheistává* (NSz.); 1910 *ateista* (Kelemen B.: IdSz.) **J:** 'az ateizmus híve | Atheist'

■ Nemzetközi szók. | (≡) Ném. *Atheismus*; ang. *atheism*; fr. *athéisme*: 'ateizmus'; – vö. még lat. (tud.) *atheismus* 'ua.' | ném. *Atheist*; ang. *atheist*; fr. *athéiste*: 'ateista'; – vö. még lat. (tud.) *atheista* 'ua.'. (⚠) Mindkét szó a gör. *ἄθεος* 'isten nélkül(i)' szóra megy vissza. Az európai nyelvekben a francia révén terjedt el. (⇒) A magyarba a latin és a német közvetítésével kerültek át.

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *teológus*

atilla Δ **A:** 1833 *atillával* (NSz.); 1835 *Attilát* (MNY. 65: 227); 1835 *atila* (NSz.); 1841 *átillája* (NSz.); 1841 *átilláink* (NSz.); NYJ. *átëlla* (ÚMTsz.) **J:** 'zsinórozott magyar kabát | schnürenbesetzte ungarische Jacke' – De vö. 1817 *Atillamente* (MNY. 65: 227); 1829 *Atilla dolmányt* 'ua.' (MNY. 65: 227)

■ Különböző összetételek előtagjának önállósulásával keletkezett köznév. | ⊕ Az *atillamente* (↑), *atilladolmány* (↑) stb. összetételekből alakult ki. Ezek Attila hun király (433–453) nevére mennek vissza. ⊕⇒ A magyarból: szbhv. *atila*; ném. *Attila*; fr. *atilla*; stb.: 'atilla'.

📖 EtSz.; TESz.; EWUng. • Vö. *dolmány*, *mente*

atka **A:** 1794 *atka* (EtSz. 2. *atka* a.) **J:** 1. 1794 'rühátka | Krätzmilbe (*Sarcoptes scabiei*)' (↑); 2. 1799/ 'kullancs | Zecke (*Acaridea*)' (Földi: TermHist. 361)

■ Ismeretlen eredetű. | ⊕ Leginkább állattani szakszóként fordul elő. ⊖ Tisztázatlan idetartozású a (N.), (R.) *atka* 'kavicsos homok' (1792: Baróti Szabó: KisdedSz.).

📖 TESz. *atka*¹ a., *atka*² a.; EWUng.

átkoz **A:** 1372 u./ *atkozattatnȳ* [sz.] (JókK. 33); 1533 *adkozood* (Komjáti: SzPál. 51) **J:** 1. 1372 u./ 'elkárhoztat | verdammen' # (↑); 2. 1390 k. 'szid; átkot mond | schimpfen; fluchen' # (MondGl.); 3. 1456 k. 'felizgat, fellázít | aufreizen' (SermDom. 1: 212); 4. 1456 k. 'kiközösít (egyházból) | mit Bannfluch belegen' (SermDom. 2: 666) **Sz:** ~**at** 1416 u./¹ *atkozotnac* '(el)átkozás, megátkozás | Verfluchung' (BécsiK. 153) | ~**ott** 1416 u./² *atkozot* (MüncK. 93ra) | ~**odik** 1416 u./² *atkozodni* [sz.] (MüncK. 52ra)

átok [4] **A:** 1416 u./¹ *Atoc* (BécsiK. 185); 1517 *atkyaua* (DomK. 136); 1531 *attokbelȳ* [sz.] (ÉrsK. 9) **J:** 1. 1416 u./¹ 'elátkozás, átkozódás | Fluch' # (↑); 2. 1474 'kiközösítés (egyházból) | Kirchenbann' (BirkK. 8) **Sz:** **átkos** 1583 *atkos* (NySz.)

■ A szócsalád alapja, az **átkoz** bizonytalan eredetű, talán fiktív töből keletkezett származékszó. | ⊕ A tö talán örökség a finnugor korból, és feltehetőleg azonos az →*áld* tövével. A végződés gyakorító képző; vö. *tudakozik* (→*tud*), *váltakozik* (→*vált*) stb. A '(meg)áld' ~ '(el)átkoz' jelentésviszony két ellentétes irányú jelentésszűkülés eredménye lehet. Hasonló jelentésösszefüggésre más nyelvekben is van példa; vö. finn *siuna-* 'áld': észt *siuna-* 'szidalmaz'; lat. *sacer* 'szent; átkozott'; fr. *sacré* 'ua.'.

■ Az **átok** elvonás eredménye. | ⊕ Valószínűleg az *átkoz*-ból jött létre.

▣ A SZÓCSALÁDHOZ MÉG | ⊕ A tö viszonya az osztj. (V.), (Vj.) *at-* 'meghív, megrendel; mond' igéhez tisztázatlan. ⊕ Nem tartozik ide: *Althok zallasa* [HN.] (1446: NévtD. 25: 71); ez a magyar *Oltuk* [SZN.] (1393: Nyr. 106: 220) személynévből származik.

📖 MNY. 48: 61; MSzFE. *áld* a.; TESz.; MNY. 68: 216; UEW. 834; EWUng. • Vö. *áld*

átlag **A:** 1839 *átlagnak* (Sz. Kiss: MonogrVázl. I: 333); 1851 *Átlag* (Szily: NyÚSz. *Átló* a.) **J:** <FN> 1. 1851 'átló; átmérő | Diagonale; Durchmesser' (↑); 2. 1854 'középérték | Mittelmaß, Durchschnitt' # (Ballagi M.: MNMSz. *Durchschnittssumme* a.) | <HSZ> 1855 'átlagban | im Durchschnitt' (NSz.) **Sz:** ~**os** 1846 *átlagos* (Jelenkor 1846. jan. 15.: 23); 1855 *átlagosan* 'hozzávetőleges | durchschnittlich' (NSz.); 1857 *átlagos* 'átlós | diagonal' (Szily: NyÚSz. *Átló* a.)

■ Tudatos szóalkotással keletkezett származékszó. | ⊕ Az *át* (→*által*) határozószóból jött létre a névszóképzőnek felfogott *-lag* végződéssel; az alaktanhoz vö. →*pamlag*. Ez a végződés

valójában a *-lag* módhatározórag; vö. *aránylag* 'vmihez viszonyítva' (→*arányoz*). Az *átlag*-ot eredetileg mértani szakszóként használták. A 2. jelentés valószínűleg a ném. *Durchschnitt* 'átmérő; átlag' hatására keletkezett tükörjelentés. (☞) Nyelvújítási szó.

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *által*

atlasz¹ **A:** 1380 *atlas* (Oklsz.); 1429–1437 *atlatz* (Oklsz.); 1494–1495 *atlasio* [lat. végződéssel]; *athlasio* [lat. végződéssel] (Neumann: Registrum 1338., 1344.); 1714 *Atlas* (SzT.); 1742/ *atlaszból* (NSz.); 1745 *atllátz* (SzT.); 1799 *átlaszból* (NSz.); 1807 *atlász* (NySz.) **J:** 'sima és fényes felületű (selyem)szövet | Atlas (Seidenstoff)'

■ Vándorszó. | (≡) Ném. *Atlas*; rom. *atlasz*; or. *amīac*; újbö. *ἀτλάζι*; oszm. *atlas* : 'atlaszkelme'. Forrása az arab *aṭlas* 'sima selyemszövet', tkp. 'sima'. Az európai nyelvekbe oszmán-török közvetítéssel került. (⊕) Az átadó nyelv bizonytalan. A tárgy és megnevezése feltehetőleg muszlim (izmaelita) kereskedők révén jutott el hozzánk keletről. A 18. sz.-tól járatos *atlasz* alak a megfelelő német szó hatását mutatja. (⊕⇒) A magyarból: szbhv. (R.) *atlac* 'atlaszkelme'.

📖 Bárczi: SzófSz.; TESz.; EWUng.

atlasz² **A:** 1692 *Atlásban* (MNY. 69: 361); 1796 *Átlás* (NSz.); 1815 *atlasból* (Nszt.); 1836 *atlaszom* (NSz.); 1843 *atlasz* (NSz.); NYJ. *atlac* (ÚMTsz.) **J:** 'térkép(album) | Landkartenbuch, Atlas'

■ Latin (h.) jövevényszó, később nemzetközi szó is. | (≡) Lat. (tud. h.) *atlas* 'térképalbum' [< lat. *Atlas* [SZN.] 'a görög mitológiai óriásnak, Atlasznak a neve, akinek az égboltot (újkori ábrázolásokon a földgolyót) kellett a vállán tartania' < gör. *Ἀτλας* [SZN.] 'ua.']; – ném. *Atlas*; ang. *atlas*; fr. *atlas*; stb.: 'térképalbum'. A megnevezés feltehetőleg azon alapul, hogy a térképalbumok címlapján gyakran ábrázolták a földgolyót a vállán tartó Atlaszt. Az európai nyelvekben a francia terjesztette el. (⊕) Nemzetközi szóként főleg a német közvetítette a magyarba.

📖 EtSz.; TESz.; Farkas: GLEl.; EWUng.

atléta **A:** 1636 *athléta* (Farkas: GLEl.); 1844 *athlet* (NSz.); 1880 *atléta* (NSz.) **J:** <FN> **1.** 1636 'birkózó; bajvívó | (Ring)kämpfer' (↑); **2.** 1895 'modern atlétikát űző sportoló | Athlet' # (Nszt.); **3.** 1962 'atlétatrikó | Art Unterhemd (für Männer), Sporthemd' (Népszava 1962. nov. 16.: [1]) | <MN> 1844 'atléta termető | athletisch' (↑)

atlétika **A:** 1793 *athleticára*-is (Nszt.); 1893 *Atlétika* (PallasLex.) **J:** **1.** 1793 'viadal | Wettkampf' (↑); **2.** 1877 'bizonyos sportágak összefoglaló nevéként | Athletik' # (Nszt.)

■ A szócsalád korábbi tagja, az **atléta** latin jövevényszó, később nemzetközi szó is. | (≡) Lat. *athleta* 'bajvívó, versenyző' [< gör. *ἀθλητής* 'versenyző']; – ném. *Athlet*; ang. *athlete*; fr. *athlète*; stb.: 'atléta'. Nemzetközi szóként főleg a német közvetítette a magyarba, ahol latinos szóvéggel honosodott meg.

■ Az **atlétika** nemzetközi szó. | (≡) Vö. ném. *Athletik*; ang. *athletics*; fr. *athlétique*; stb.: 'atlétika'; – vö. még lat. (*ars*) *athletica* 'mérkőzés, verseny', tkp. 'atlétai mesterség' [vö. gör. *ἀθλητικός* 'atlétai, atletikus']. A magyarba főleg a német közvetítette, ahol latinos szóvéggel honosodott meg. Az *atléta* 3. főnévi jelentése önállósulással keletkezett az *atlétatrikó* 'ujjatlan, kivágott nyakú (férfi)trikó' (1944: Nszt.) összetételből. (⊖) Idetartozik: *atletizál* 'az atlétikát műveli' (1899: Nszt.), amely a ném. *athletisieren* 'ua.' alapján keletkezett.

atlétika → *atléta*

átló **A:** 1786 *Átallója* (Nsz.); 1787 *átagló* (Nyr. 1: 46); 1789 *általló* (NSz.); 1830 *átló* (Keresztesi: Mat. 82) **J:** 1. 1786 'átmérő | Durchmesser' (↑); 2. 1787 'négy- v. sokszögű idomnak két nem szomszédos csúcsát összekötő egyenes | Diagonale' # (↑)

■ Származékszó szófajváltása. | ☉ Az →*által* határozószó tévesen igének felfogott *átal* változatából jött létre az -ó folyamatos melléknévi igenévképzővel. Tudatos szóalkotás eredménye, melynek latin mintája is lehetett; vö. lat. *diagonalis* 'átló' [< gör. *διαγώνιος* 'ua.; átlós', tkp. 'a szögek között áthaladó']. – Az *átló* alak az *átalló*-ból keletkezett az *a* kiesésével. A rövidebb alakot Bolyai Farkas honosította meg, és ma csak 2. jelentésében használatos. ☹ Nyelvújítási szó.

TESz.; EWUng. • Vö. *által*

atmoszféra **A:** 1757 *Athmosphaerának* (MNY. 64: 349); 1889 *atmoszféráját* (NSz.) **J:** 1. 1757 'kipárolgás | Ausdünstung' (↑); 2. 1789 'léggör | Atmosphäre' (Gáldi: Szótir. 35); 3. 1806/ 'közhangulat; környezet | allgemeine Stimmung; Umgebung' (NSz.); 4. 1891 'léggör nyomás | Luftdruck' (Füredi: IdSz.)

■ Nemzetközi szó. | ☹ Ném. *Atmosphäre*; ang. *atmosphere*; fr. *atmosphère*; stb.: 'léggör'. Vö. még lat. (tud.) *atmosphæra* 'ua.' [a gör. *ἀτμός* 'pára, gőz' + gör. *σφαῖρα* 'gömb' alapján keletkezett mesterséges összetétel, amelynek tkp. 'az égitestekből kiáramló és őket körülvevő pára' a jelentése]. Az európai nyelvekben a tudományos latin terjesztette el. ☹ A magyarba a latinból és a németből került át.

TESz.; EWUng.

átok → *átkoz*

atom **A:** 1647 *atomusnitskák* [sz.] (Nyr. 43: 316); 1799 *Atomok* (MNY. 68: 324); 1808 *átomusi* [sz.] (NSz.); 1815 *atóm* (NSz.) **J:** 1. 1647 'az anyagot alkotó kémiai elemek legkisebb része; parányi rész | Atom; winziges Stück' (↑); 2. 1959 'atomfegyver, nukleáris fegyver | Kernwaffe' (ÉrtSz.)

atomizál **A:** 1872 *atomizáld* (Religio 1872: 291); 1896 *atomizálódna* [sz.] (MNY. 69: 361) **J:** 'szétbont, megbont, bomlaszt | atomisieren'

■ A szócsalád korábbi tagja, az **atom** latin jövevényszó, később nemzetközi szó is. | ☹ Lat. *atomus* 'atom' [< gör. *ἄτομος* 'atom, az utolsó oszthatatlan anyag', tkp. 'vágthatatlan, oszthatatlan']; – ném. *Atom*; ang. *atom*; fr. *atome*; stb.: 'atom'. ☹ Nemzetközi szóként főleg a német közvetítette a magyarba. ☉ Az első adat végződése játszi névszóképzőnek tűnik.

■ Az **atomizál** nemzetközi szó. | ☹ Vö. ném. *atomisieren*; ang. *atomize*; fr. *atomiser*; stb.: 'atomizál'. Az európai nyelvekben az angol terjesztette el, ahol a szó feltehetőleg az ang. *anatomize* 'anatomizál' mintájára keletkezhetett. ☹ A magyarba főleg a német közvetítette.

TESz.; Farkas: GLEl.; EWUng.

atomizál → *atom*

atracél **A:** 1401 *Atrochel* [SZN.] (Oklsz.); 1525 k. *Atracel* (MNY. 11: 81); 1578 *Atratzél* (NévtD. 44: 48); 17. sz. *Atraczil* (NéNy. 7: 180); NYJ. *atracér* (Nyr. 46: 19); *atracén* (ÚMTsz.) **J:** 1. 1525 k. 'giliszaűző varádics | Rainfarn, Wurmkraut (Tanacetum vulgare, Chrysanthemum vulgare)' (↑); 2. 1590 'borágó | Borretsch (Borago)' (Szikszai Fabricius: LatMSzj. 11); 3. 1590 'ebnyelvű fű | Hundszunge (Cynoglossum)' (Szikszai Fabricius: LatMSzj. 20); 4. 1708 'kék v. bíborvörös virágú, lándzsás levelű gyomnövény | Ochsenzunge (Fistulina hepatica)' (Pápai Páriz: Dict.); 5. 1807 'laboda | Milte (Anchusa)' (Márton J.: MNSz.–NMSz.)

■ Szlovák jövevényszó. | (≡) Szlk. *jatrocel*, *jitrocel* 'lándzsás útifű' [? < szláv **jětro* 'genny' + **cěľ* 'gyógyítás']. (≈) Vö. még cseh *jitrocel*, *jitrociľ* 'lándzsás útifű'. (⊕) A szókezdő *j* eltűnésének oka a magyarban tisztázatlan. (⊙) Nyelvjárási és botanikai szakszóként él. (⇒) Valószínűleg a magyarból: rom. *otrăţel* 'borágó'.

📖 MNY. 2: 310; EtSz.; Kniezsa: SzlJsz. 67; TESz.; EWUng.

attak → *attakíroz*

attakíroz **Δ A:** 1663–1711 *ataquirozott* (MNY. 79: 384); 1707 *attakírozni* [sz.] (MNY. 51: 219); 1707/ *attaquéroztassa* [sz.] (NSz.); NYJ. *hadakéroz* (ÚMTsz.) **J:** 1. 1663–1711 'támad | attackieren' (↑); 2. 1787 'vitatkozik; veszekszik | disputieren; zanken' (Gáldi: Szótir. 23); 3. 1950 'hadonász | herumfuchtn' (ÚMTsz.)

attak **A:** 1683/ *attaqua* (MNY. 64: 349); 1787 *Attak* (NSz.); 1793 *attákja* (Nszt.); 1833 *atakot* (Nszt.) **J:** 'viadal; roham (betegségtől is) | Kampf; Attacke (auch von Krankheit)'

■ Német jövevényszók. | (≡) Ném. *attackieren* 'megtámad, rohamoz' [< fr. *attaquer* '(meg)támad, ráront'] | ném. *Attacke*, (baj.-osztr.) *aták*: 'roham, ostrom' [< fr. *attaque* 'ua.']. (≈) Megfelelői: cseh *atakovati*, *atak*; le. *atakovać*, *atak*; stb.: 'megrohan, rohamoz', 'roham, ostrom'. (⊕) Az *attakíroz* szó eleji *h*-t tartalmazó alakváltozata, valamint 3. jelentése a *hadonászik* (→*hadászik*), ill. a →*had* hatására keletkezhetett. Az *attaka* változat szóvégi *a*-ja hanghelyettesítés eredménye; vö. →*cérna*, →*ciha* stb.

📖 D. Éltés: FrSz. 32; TESz. *attak* a.; EWUng.

attrakció **A:** 1842/ *attractio* (Nszt.); 1902 *attrakcióját* (Nszt.) **J:** 1. 1842/ 'vonzás | Anziehung' (Nszt.); 2. 1900 'látványosság | aufsehererregendes Ereignis' (Nszt.); 3. 1902 'vonzó, hatásos (cirkuszi) műsorszám, mutatvány | Glanznummer (zB. im Zirkus)' (Nszt.)

■ Nemzetközi szó. | (≡) Ném. *Attraktion*; ang. *attraction*; fr. *attraction*; stb.: 'vonzás, vonzerő; látványosság'. Vö. még lat. *attractio* 'vonzás' [< lat. *attrahere* 'vonz']. 2. jelentésében az angol terjesztette el. (⇒) A magyarba 1. jelentésében a latinból, a ma is használatos 2. és 3. jelentésében pedig a német közvetítésével került át.

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *traktál*

atval † **A:** 1395 k. *athual* (BesztSzj. 38.) **J:** 'mostohaapa | Stiefvater'

■ Összetett szó. | ☐ Az *at(y)-* ($\rightarrow$ *atya*) + önállóan nem adatolható *val* mellérendelő összetétele. Az utótag vitatott eredetű. Egyrészt lehet a $\rightarrow$ *fēl*² szónak az összetételben veláris hangrendűvé vált alakja, vagy esetleg a finn *puoli* 'oldal, vminek a fele; fél' szónak a magyar megfelelője. Az alaktanhoz vö. cser. *ača-wel*; finn *isä-puoli*; lp. (norv.) *ač'če-bælle* 'mostohaapa', tkp. 'apa-fél'. Másrészt egyeztethető a mostohaági viszonyt jelölő osztj. -*uāt* elemmel, amely esetleg egy 'hely' jelentésű osztják szóval hozható összefüggésbe; vö. osztj. (C.) *ewə-wāt* 'mostohalány', *pāχ-wāt* 'mostohafiú', ill. (V.) *wālə* 'hely, terület; ágy', (O.) *wāl* 'hely, (föld)terület' (eredeti jelentése ily módon 'az apa helyettesítője' lehetett). Az igen régi összetett szó minden bizonnyal már az ősmagyar korban is megvolt. – Összetett szóként elhomályosult.

☞ NyK. 46: 298; MNy. 56: 255; TESz.; CIFU5 7: 58; UEW. 898; EWUng. • Vö. *atya*, *fēl*²

atya A: 1181 ? *Atta* [SZN.] (PRT. 8: 277); 1200 ? *Ata* [SZN.] (Smičiklas: CD. 2: 353); 1213/ ? *Achya* [HN.] (VárReg. 383.); 1213/ ? *Agya* [SZN.] (VárReg. 388.); 13. sz. eleje/ *atia* (KT.); 1372 u./ *attyaya* (JókK. 155); 1494–1495 *Athya* [HN.] (Neumann: Registrum 970.) J: 1. 1181 ? 'apa | Vater' # (↑), 13. sz. eleje/ 'ua.' (↑); 2. 1372 u./ 'pap; szerzetes | Priester; Mönch' (↑); 3. 1372 u./ 'köztisztetben álló személy; vezető | allverehrter Mann; Obmann' (JókK. 1); 4. 1416 u./¹ 'ős | Ahn' (BécsiK. 84); 5. 1416 u./¹ 'atyaisten | Gott' (BécsiK. 149); 6. 1757 'vmilyen ügy szellemi kezdeményezője | geistiger Vater einer Sache' (NSz.) Sz: ~i 1372 u./ *attyaq* (JókK. 24) | ~skodik 1711 *atyáskodni* [sz.] (ItK. 14: 345) | **atyus** 1787 *Atyus* (Nsz.)

■ Bizonytalan eredetű, esetleg örökség, talán uráli kori tövel, magyar képzéssel. | ☐ A tőhöz vö. md. (E.) *at'a* 'nagyapa; aggastyán', (M.) *at'ä* 'ua.; apa'; finn (R.) *ati* 'após', *ätti*, *ätä* 'apa'; – jen. *at'a* 'ua.'; tvg. *t'a* 'ua.' [?'uráli **attz* 'apa; nagyapa']. ☐ Hangtani nehézségeken kívül a szó alapnyelvi meglétét az is kétségesé teszi, hogy hasonló hangalakú szavak más nyelvcsaládokban is vannak, így az *atya* keletkezési idejét sem lehet megállapítani: végső soron a magyarban keletkezett gyermeknyelvi szó is lehet (vö. $\rightarrow$ *anya*, $\rightarrow$ *apa*). Ugyanígy a rokon nyelvek megfelelő szavai is lehetnek az egyes finnugor nyelvek külön nyelvi fejleményei, ill. más nyelvekből való átvételek. – A szóvégi *a* vagy kicsinyítő képző, vagy E/3. személyű birtokos személyjel. A 2. és 4. jelentés a kereszténység felvétele után a lat. (e.) *pater* 'pap; ős' mintájára keletkezett. A 3. jelentéshez vö. ném. *Vater*; fr. *père*; stb.: 'apa; köztisztetben álló, többnyire idős férfi'. Az *atyus* az *atya* eredeti vagy kikövetkeztetett tövéből keletkezett kicsinyítő képzővel. – Az *aty* 'apa' (1803–1804: KL. 110.) tudatos archaizálás eredménye.

☞ EtSz.; MSzFE.; TESz.; EWUng. • Vö. *atval*, *atyafi*, *cseri*-, *édes*-, *miatyánk*, *ős*-, *szent*-, *szép*-¹

atyafi A: 1372 u./ *ew atyafiat* (JókK. 13); 1380 k. *atyafiu* (KönSzej. 5.); 1416 u./¹ *at'iafiayebol* (BécsiK. 9); 1585 *attyafi* (Cal. 986) J: 1. 1372 u./ 'embertárs | Mitmensch' (JókK. 5); 2. 1372 u./ 'fiútestvér; testvér | Bruder; Geschwister' (JókK. 99); 3. 1416 u./¹ 'vérrokon; rokon | (Bluts)verwandter' (↑); 4. 1474 'szerzetes; apáca | Mönch; Nonne' (BirkK. 3); 5. 1590 'feleség | Gemahlin' (Nyr. 38: 387); 6. 1650 'azonos felekezetbeli személy | Glaubensgenosse' (NSz.); 7. 1790 'parasztember; (parasztember megszólítása) | Bauer; (als Anrede)' (NSz.); 8. 1851 ? 'honfitárs, földi | Landsmann' (NSz.), 1954 'ua.' (ÚMTsz.) Sz: ~úi 1372 u./ *att'ia-fywj* (JókK. 70) | ~úság 1495 e. *at'afiu fagnac* (GuaryK. 29) | ~úságos 1495 e. *at'afiu fagos* (GuaryK. 129) | ~ság 1579 *at'afisagott* (SzT.)

■ Összetett szó. | ☐ Az $\rightarrow$ *atya* + $\rightarrow$ *fiú* főnevekből, ill. ez utóbbinak *fi* alakváltozatából keletkezett birtokos jelzői, jelöletlen, alárendelő összetétele. Eredeti jelentése 'fiútestvér' volt. A jelentéséhez és alaktanhoz vö. vog. (UL.) *jeypiw*; osztj. (Vj.) *jēyāmpāχ*; votj. (J.) *ataj-pi*: 'ua.'. Az 1. és a 3. jelentés ezek alapján keletkezett. A 4. jelentéshez vö. lat. (k.) *frater* 'szerzetes', lat.

soror 'apáca'. – A címszónak megfelelő birtokos jelzős szerkezet is gyakran adatható; vö. *Attyam fya* 'felebarát' (1372 u./: JókK. 5).

📖 Nyr. 38: 385, 65: 1; TESz.; EWUng. • Vö. *atya, fiú*

augusztus A: 1416 u.² *Auguftus* (MünchK. 4v); 1836/ *augusztusban* (NSz.); NYJ. *agusztus, āgusztus, águsztus, ógusztus* (ÚMTsz.) **J:** 'az év nyolcadik hónapja, ill. ennek a hónapnak a neve | August' #

■ Latin jövevényszó. | (≡) Lat. (*mensis*) *Augustus* 'augusztus' [Octavianus császár lat. *augustus* 'tiszteletreméltó, fenséges, szent stb.' < lat. *augere* 'gyarapodik, növekszik; dicsér, magasztal; stb.' tiszteleti neve alapján keletkezett]. A császár tiszteletére a márciussal kezdődő év hatodik – lat. *sextilis* – hónapját *Augustus*-nak nevezték el. (≈) Megfelelői: ném. *August*; ol. *agosto*; stb.: 'augusztus'. (△) A korábbi változatok szó belseji *s* hangjához, ill. a szóvégi *s*-hez vö. →*árestál*, →*ámbitus* stb.; a szó belseji *sz*-hez vö. →*amnesztia* stb. (⊖) A hónap egyéb megnevezései: *kisasszony hava* tkp. 'Szűz Mária hava' (1489 k.: MKsz. 1895: 111); *szőlőérlelő hó* (1539: CorpGr. 17); *gyümölcsény* tkp. 'gyümölcsérlelő', *nyárutó*, *nyolcadhó*, *nyolcány* tkp. 'nyolcadik hónap' (1810 k.: MNy. 61: 107).

📖 Melich: SzJlsz. 1/2: 293; EtSz.; TESz.; EWUng. • Vö. *aggastyán*

aula A: 1653/ *aula* (Farkas: GLEI.) **J:** 1. 1653/ 'épületek díszes csarnoka | Aula' (↑); 2. 1848/ 'egyetemi diákság | Studentenschaft' (Nsz.); 3. 1880–1881/ 'uralkodói udvar | Herrscherhof' (Jókai: JubÖM. 62: 83)

aulikus A: 1787 *Aulicus* [ES. NEM M.] (NSz.); 1810/ *Aulicus* (Kazinczy: Lev. 7: 437); 1891 *aulikus* (Füredi: IdSz.) **J:** <FN> 1787 ? 'vmely, különösen a bécsi udvar politikáját támogató, udvari érzelmű személyek, politikusok, ill. ezek csoportja | Höfling; höfisch gesinnter Aristokrat, Politiker' (↑), 1860 'ua.' (NSz.) | <MN> 1810/ 'vmely, különösen a bécsi udvar politikáját támogató, udvari érzelmű (személyek, politikusok, ill. ezek csoportja) | zum Herrscherhof gehörig; höfisch gesinnt' (↑)

■ Latin jövevényszók. | (≡) Lat. *aula* 'udvar, folyosó; a római ház csarnoka; palota, királyi udvar' [< gör. *αὐλή* 'udvar; előcsarnok'] | lat. *aulicus* 'az uralkodói, fejedelmi udvarhoz tartozó, udvari'; lat. *aulici* [többes szám] 'udvaroncok' [< gör. *αὐλικός* 'az udvarhoz tartozó, udvari']. (≈) Megfelelők: ang. *aula, aulic*; fr. *aula, aulique*; stb.: 'aula', 'aulikus'. (△) Az *aula* 2., metonimikus jelentése azzal függ össze, hogy a diákok az aulában szoktak gyülekezni. (⊖) Az *aulikus* történettudományi szakszóként használatos.

📖 TESz.; EWUng.

aulikus → *aula*

autó A: 1908 *autója* (Nsz.); 1909 *auto* (Toldy G.: Varázsröntő 155); 1925 *autó* (Nyr. 54: 27); NYJ. *ótó* (Nyr. 82: 111) **J:** 'motorral hajtott, négykerekű közúti jármű | Auto' # **Sz:** ~**zik** 1906 *autozás* [sz.] (BpHírlap 1906. aug. 25.: 2); 1922 e. *autóznak* (NSz.)

■ Nemzetközi szó. | (≡) Ném. *Auto*; fr. *auto*; ol. *auto*; cseh *auto*; stb.: 'autó'. Az európai nyelvekben a francia terjesztette el [szórövidítés a fr. *automobile* 'ua.' szóból; vö. →*automobil*]. (⇒△) A magyarba főleg német közvetítéssel került át.

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *automobil*

autóbusz **A:** 1906/ *autobusz* (Ady: Párisban 168); 1925 *autóbuszokat* (NSz.) **J:** 'helyi, helyközi és távolsági közlekedésben használt, utasszállításra alkalmas gépkocsi | Autobus' #

■ Nemzetközi szó. | (≡) Ném. *Autobus*; ang. *autobus*; fr. *autobus*; stb.: 'autóbusz'. A francia nyelvben keletkezett [szóvegyülés a fr. *automobile* 'autó' (vö. →*automobil*) és fr. *omnibus* 'lófogató társas bérkocsi' (vö. →*omnibusz*) szavakból]. (⇒Δ) A magyarba francia és német közvetítéssel került át.

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *automobil*, *omnibusz*

autogram **A:** 1871 *autogramm* (VasárnapiU. 1871: 672); 1900 *Autogramm* (Tolnai: MagySz.); 1937 *autogram* (Sauvageot: MFrSz.) **J:** 'saját kezű aláírás | Autogramm'

■ Német jövevényszó. | (≡) Ném. *Autogramm* 'eredeti kézirat; saját kezű írás, aláírás' [tudatos szóalkotás a gör. *αὐτός* 'saját' és gör. *γράμμα* 'betű, írott dolog' alapján]. (≈) Megfelelői: szbhv. *autogram*; szlk. *autogram*; stb.: 'autogram'.

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *autonómia*

automata **A:** 1822 *Automatnak* (NSz.); 1874 *automata* (Nsz.) **J:** <FN> 1822 'önműködő szerkezet | Automat' # (↑) | <MN> 1863 'önműködő | automatisch' # (NSz.)

automatizmus **A:** 1879 *Automatizmus* (MagyLex. 2: 295) **J:** 'gépiesség | Automatismus'

automatikus **A:** 1893 *Automatikus* (PallasLex.) **J:** 'gépies | automatisch'

automatizál **A:** 1935 *automatizálás* [sz.] (Eckhardt: MFrSz. 52) **J:** 'önműködővé tesz | automatisieren'

■ Nemzetközi szók. | (≡) Ném. *Automat*; ang. *automat*; fr. *automate*; stb.: 'automata'; – vö. még gör. *αὐτόματον*, *αὐτόματα* [többes szám] 'önműködő szerkezet' [< gör. *αὐτόματος* 'önműködő'] | ném. *Automatismus*; ang. *automatism*; fr. *automatisme*; stb.: 'automatizmus' | ném. *automatisch*; ang. *automatic*; fr. *automatique*; stb.: 'automatikus' | ném. *automatisieren*; ang. *automatize*; fr. *automatiser*; stb.: 'automatizál'. Az európai nyelvekben főleg a francia terjesztette el. (⇒Δ) A magyarba – részben latinositott szóvéggel – főleg a német közvetítette, bár az *automata* a görög többes számú alakkal (↑) egyezik. (≈) Idetartozik: (R.) *automatom* 'automata' (1693: MNy. 74: 508), amely a lat. *automatum* 'ua.' átvétele.

📖 TESz.; Farkas: GLEl.; EWUng. • Vö. *autonómia*, *memória*

automatikus → *automata*

automatizál → *automata*

automatizmus → *automata*

automobil Δ **A:** 1881 *automobilokra* (GazdM. 1881. okt. 21.: 480); 1894/ *automobilt* (Nsz.); 1930 *átomobil* (MNy. 26: 89) **J:** 'gépkocsi | Automobil'

■ Nemzetközi szó. | (≡) Ném. *Automobil*; ang. *automobile*; fr. *automobile*; stb.: 'automobil'. Az európai nyelvekben a francia terjesztette el [tudatos szóalkotás a gör. *αὐτός* 'saját' és lat. *mobilis* 'mozgatható, mozgó' szavakból a fr. *locomobile* '(helyhez kötött) gőzgép' analógiájára].
(⇒Δ) A magyarba francia és német közvetítéssel került át.

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *autó, autóbusz, autonómia, kamion, motívum*

autonóm → *autonómia*

autonómia **A:** 1826 *autonomia* [ES. NEM M.] (Farkas: GLEl.); 1845 *autonomiájában* (NSz.); 1910 *autonómia* (Kelemen B.: IdSz.) **J:** 'önkormányzat | Autonomie'

autonóm **A:** 1866 *autonom* (Nsz.); 1910 *autonóm* (Kelemen B.: IdSz.) **J:** 'önkormányzattal rendelkező | autonom'

■ Nemzetközi szók. | (≡) Ném. *Autonomie*; ang. *autonomy*; fr. *autonomie*; stb.: 'autonómia'; – vö. még lat. (tud.) *autonomia* 'ua.' [< gör. *αὐτονομία* 'önkormányzat'] | ném. *autonom*; fr. *autonome*; ol. *autonomo*; stb.: 'autonóm'; – vö. még gör. *αὐτόνομος* 'önmagának törvényt szabó' [< gör. *αὐτός* 'saját' + *νόμος* 'törvény']. (⇒Δ) A magyarba a latinból és részben német közvetítéssel került át.

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *autogram, automata, automobil*

avagy **A:** 13. sz. közepe/ *owog* (ÓMS.); 1372 u./ *avagy* (JókK. 11); 1512 *az vagy* (KárOkl. 3: 86); 1569 *auuagy* (Dávid: Préd. A4a) **J:** <KSZ> 13. sz. közepe/ 'vagy | oder' (↑) | <HSZ> 1. 1416 u./¹ 'vajon | ob' (BécsiK. 173); 2. 1416 u./¹ 'legalább | wenigstens' (BécsiK. 24); 3. 1508 'körülbelül | ungefähr' (DöbrK. 463)

■ Összetett szó. | (Δ) Az *a*¹ (→*az*¹) mutató névmás + *vagy* 'van' (→*van*) alanyi alárendelő összetétele. A mondatthár eltolódásával keletkezhetett olyan – esetleg kérdő – mondatokban, amelyekben a főmondati mutató névmás a rá következő mellékmondatra utal. (Δ) Az *a*¹ mutató névmásból keletkezett megszilárdult alakulatként való magyarázata kevésbé valószínű.

📖 MNy. 22: 117; TESz.; MNy. 64: 141; NéprNytud. 15–16: 120; Benkő: ÁrpSzöv. 240; EWUng. • Vö. *az*¹, *van*¹

avar¹ **A:** 1485 *Awarfelde* [HN.] (Csánki: TörtFöldr. 3: 30); 1596 *Avar* (SzT.); 1840 *ohar* (MNy. 12: 44) **J:** <FN> 1. 1485 'elszáradt fű | dűres Gras' (↑); 2. 1784 'elszáradt fűvel borított terület | verdorrtes Grasland' (Baróti Szabó: KisdedSz. 11); 3. 1842 'lehullott száraz levelek rétege | dűres Laub (am Boden)' # (NSz.) | <MN> 1628 ? 'száraz, kiszáradt, elszárad | dűrr, verdorrt' (MűvHagy. 12: 62), 1831 'ua.' (MNy. 69: 301)

■ Származékszó egy finnugor eredetű töből. | (Δ) A tő azonos az →*avul* szócsaládjának tövével. Az *r* végződés lehet denominális névszóképző (vö. →*sömör*, →*tompör* stb.), de lehet deverbális névszóképző is (vö. →*hunyor*), mivel a tő ősi igenévszó lehet. A főnévi 2. és 3. jelentés metonímia az 1. jelentés alapján.

📖 EtSz.; MNy. 21: 201; TESz.; MNy. 69: 296; UEW. 337, 448; EWUng. • Vö. *avul*

avar² **A:** 1559 *Auarefec* (Székely I.: Krón. 142a); 1636 *avarok* (Pázmány: ÖM. 6: 453); 1738 *Avarus* (MNy. 68: 335); 1767 *Abár* (MNy. 68: 335) **J:** <FN> 1559 'avar ember | Aware' (↑) |

⟨MN⟩ 1738 'az avarokkal kapcsolatos | awarisch' (↑)

■ Latin (k.) jövevényszó. | ≡ Lat. (k.) *Avari* [többes szám], *Avares* [többes szám] 'avar' [< gör. (biz.) *Ἀβάραι* [többes szám], *Ἀβάρεις* [többes szám] 'ua.']. Forrása esetleg egy török nyelv lehet. ≡ Megfelelői: ném. *Aware*; fr. *Avare*; stb. 'avar'. ⊕ Az *avares* változat a latin többes számú alak átvétele. Az *avarus* változat az *us*-ra végződő latin eredetű népnév analógiás hatására utal. Az *abár* változat téves olvasat következtében nem a bizánci, hanem a klasszikus görög hangértékű hangot tartalmazza. Az *avar* alakhoz vö. →*dán*.

📖 EtSz.; MNy. 36: 156; TESz.; Németh Gy.: HonfKial. 125; EWUng.

avas¹ × **A:** 1232 *Iwanusauasa* [HN.] (Györffy: ÁMTF. 2: 515); 1236 *Owas* [HN.] (EtSz.); 1251 *Ows* [HN.] (EtSz.); 1275 *Owas* [HN.] (OkI Sz.); 1346 *auosa* (OkI Sz.) **J:** ⟨FN⟩ **1.** 1232 'nagy fákból álló, sűrű (elvadult) erdő; őserdő | Wald mit verwildeter Vegetation; Urwald' (↑); **2.** 1379/ 'tilos erdő | Bannwald' (OkI Sz.); **3.** 1620 ? 'elvadult nádas | verwildertes Röhricht' (SzT.), 1846 'ua.' (Nsz.); **4.** 1768 'korhadó növényzet | verfaulende Vegetation' (MNy. 6: 326); **5.** 1879 'kopárosodó erdő | kahl werdender Wald' (Nyr. 8: 142) | ⟨MN⟩ **1.** 1337 'régi; hatalmas, óriási; zord, barátságtalan (erdő) | alt; mächtig; unwirtlich (Wald)' (OkI Sz.); **2.** 1848/ 'elvadult növényzetű (erdő) | verwildert (Wald)' (Nsz.)

■ Valószínűleg jelentésselkülönülés eredménye. | ⊕ Az →*avas²* 'régi' szóból vált ki. Eredetileg melléknév lehetett, de már igen korán főnevesült. ⊕ Az →*óv* származékaként való magyarázata kevésbé valószínű, bár a főnévi 2. jelentés kialakulásában ez az ige is szerepet játszhatott.

📖 EtSz. *avas* a.; TESz.; MNy. 69: 296; EWUng. • Vö. *avas²*

avas² **A:** 1580 *avas* (NySz.); 1592 *owas, oüos* (SzT.); 1676 *avásb* (NySz.); 1795 *avossága* [Sz.] (Nsz.); NYJ. *aßas* (Nyatl.) **J:** **1.** 1580 'állásban megromlott (étel, ital, különösen zsírtartalmú ételnemű) | ranzig' # (↑); **2.** 1609 'régi | alt' (NySz.); **3.** 1759 'elavult | veraltet, überaltert' (Nsz.) **Sz:** ~**odik** 1585 Meg *auasodom* (Cal. 432)

■ Származékszó. | ⊕ Az *av ~ ov* (amelyek az →*ó¹* régi töv változatai) alakokból keletkezett melléknévképzővel. A 2. jelentés lehet az eredeti, amelyből az 1. és a 3. jelentés jelentésszűküléssel keletkezhettek. A szó maga sokkal régebbi lehet az írott adatainál; vö. még →*avas¹*.

📖 EtSz. 2. *avik* a.; TESz.; EWUng. • Vö. *avas¹*, *ó¹*

avat **A:** 1269 ? Kendur *attho* [Sz.] [HN.] (OkI Sz. *kender-áztó* a.); 1300 ? Kenderathou [Sz.] [HN.] (OkI Sz. *kender-áztó* a.); 1527 *awataa* (ÉrdyK. 503); NYJ. *béát* (Nyr. 73: 260) **J:** **1.** 1269 ? '(kendert, lent, posztót) áztatva tömörre, sűrűvé tesz | rottend verdichten (Hanf, Flachs); dekatieren' (↑), 1664 'ua.' (MNy. 8: 372); **2.** [ügyét, közét, magát ~ja] 1527 'rendszerint illetéktelenül) foglalkozni kezd vmivel | sich (meistens unbefugt) in eine Sache mischen' (↑); **3.** 1561 '(egyházi szertartás keretében) megáld; ünnepélyesen beiktat | einsegnen; feierlich einsetzen' (NySz.); **4.** 1601 '(ételt) áztatva elkészít | einweichend zubereiten (Lebensmittel)' (MFl.); **5.** 1636 'behatoltat; beolt | eindringen lassen; impfen' (NySz.); **6.** 1779–1780 '(növényt) beolt | pfropfen (Pflanzen)' (MFl.); **7.** [főleg *be~*] 1810 '(titkos dolgot) közöl vele | jmdn in etw einweihen' # (Nsz.); **8.** [főleg *fel~*] 1832 '(elkészülte után) rendeltetésének ünnepélyesen átad | (nach Fertigwerden) feierlich einweihen' # (Nsz.) **Sz:** ~**atlan** 1550 ? *auatlan* (OkI Sz.); 1614 *avatatlan* (MNy. 61: 482) | ~**kozik** 1649 'csatlakozik | sich anschließen'

(Szily: NyÚSz.); [főleg *bele~*] 1755 '⟨rendszerint illetéktelenül⟩ foglalkozni kezd vmivel | sich (meistens unbefugt) in eine Sache mischen' (MNY. 37: 36)

■ Származékszó. | ☐ Az →*avik*¹ eredeti, iktelen *av* változatából keletkezett műveltető képzővel. Az 5. jelentés lehetett az eredeti, a többi ebből alakult metaforikusan. Az *áttó*, *átó* típusú adatok az →*ázik* adatai is lehetnek.

📖 NÉNY. 9: 52; TESz.; EWUng. • Vö. *árt*², *avik*¹, *szak-*

avik¹ Δ A: 1565 ? belé *ót* vala (MNY. 14: 153), de vö. →*avat*; 1573 be *ouot* (NySz.); 1577 *óot* (EtSz.); 1577 k. be *awyk* [▽] (OrvK. 422) J: 1. 1565 ? 'behatol; beivódik | eindringen; sich einsaugen' (↑), 1573 'ua.' (↑); 2. 1708 'megkisebbedik; megsűrűsödik | geringer werden; dicht werden' (Pápai Páriz: Dict.)

■ Örökség az uráli korból. | ☐ Vog. (T.) *tō-* 'bemegy'; osztj. (V.) *lāŋa-* 'ua., belép'; – jur. *tū-* 'bemegy'; kam. *šu-* 'belép, bejut'; stb. [uráli **soŋe-* 'bemegy, behatol']. ☐ Megfelelői: juk. **šogu-*, *šon-* 'bemegy, belép'. Az *avik*¹ összefüggése más rokon nyelvek szavaival tisztázatlan; vö. mégis zürj. (Sz.) *sun-*; votj. (Sz.) *zum-*; cser. (B.) *šunŋalta-*: '(alá)merül'. ☐ A szókezdő **s* > m. Ø változáshoz vö. →*áll*¹, →*ev*, a szó belseji **ŋ* > m. *v* változáshoz vö. →*avul*, →*tő* stb. A *v* nélküli változatok a *v* (β) vokalizálódásával keletkezett diftongusos formán keresztül jöttek létre. A 2. jelentés az 1. alapján magyarázható: a beáztatott szövet ugyanis összeugrik, tömöttebbé válik. – Kevésbé valószínű, hogy a *belé ótt* (1565: ↑) az *avik*² (→*avul*) adata.

📖 FUF. 2: 253; EtSz.; NyK. 66: 393; MSzFE. *avat* a.; TESz.; EWUng. • Vö. *avat*, *olt*¹

avik² → *avul*

avít → *avul*

avítt → *avul*

avul A: 1416 u.¹ meg *auoltal* (BécsiK. 813); 1519 el *awland* (JordK. 813); 1541 meg *oulnak* (Sylvester: ÚT. 2: 99); 1548 meg *auulanac* (SzZsolt. 29a); 1580 el ... *avélt* [✎] (RMKT. 2: 407); 1585 ? El *ót* [sz.] (Cal. 1119); 1585 Meg *ouulok* (Cal. 314); 1708 Meg *óvúlok* (Pápai Páriz: Dict.) J: 1. 1416 u.² 'megöregszik | altern' (↑); 2. 1416 u.² 'tönkremegy | zugrunde gehen' (MünchK. 70vb); 3. 1416 u.² 'elfásul | unempfindlich werden' (MünchK. 42rb); 4. 1493 k. 'elgennyyesedik | vereitern' (FestK. 396); 5. 1559 'idejét múlttá válik | überholt werden' # (Sztárai: ComLep. 35); 6. 1585 'elszokik | sich entwöhnen' (Cal. 8)

avik² Δ A: 1565 ? belé *ót* vala (MNY. 14: 153); 1652 *avataŋ* [sz.] (SzT.); 1792 Meg *avik* [▽] (Baróti Szabó: KisdedSz.) J: 'megöregszik; ócskává válik | altern; abgenützt werden' Sz: ~**atag** 1652 *avataŋ* (↑)

avítt A: 1598 *avitt* (NySz.); 1714 *Ovét* (SzT.); 1771 *avit* (MNY. 76: 254); 1771 *avétt* (MNY. 60: 218) J: 'rég; ócska | alt; abgenützt'

avít Δ A: 1604 *avitom* [sz.] (Szenczi Molnár: Dict. *Deflócco* a.) J: '(el)koptat, elnyű | abnützen'

■ Örökség, finnugor kori *tő* magyar képzővel. | ☐ A *tő*höz vö. cser. (KH.) *šonŋâ* 'rég', (U.), (B.) *šonŋo* 'ua.; aggastyán, öregember'; stb. [fgr. **son*₃ vagy esetleg fgr. **sonk*₃ 'öreg;

öregszik’]. ⊕ Szó belseji **η* ~ **γ* változás révén keletkezhetett, miként a valószínűleg azonos etimonú →*agg* és →*ó*¹ is. A szó eleji fgr. **s* > m. Ø változáshoz vö. →*áll*¹, →*ujj*¹, →*ujj*² stb. A tő feltehetőleg ősi igenévszó. A szócsalád tagjai egyaránt keletkezhettek az igei és névszói értékű tagból. Az egyes szavak végződése a visszaható képző funkciójában álló *-ik* személyrag (*avik*²), ill. az *-ul* visszaható képző (*avul*) és az *-ít* műveltető képző (*avít*). Az *avitt* melléknév befejezett melléknévi igenévi eredetű, de nem világos, hogy melyik igéből keletkezett; alakkeveredéssel is számolhatunk. – Az *avik*² első adata (↑) nagyobb valószínűséggel az →*avik*¹ igéhez tartozhat.

📖 EtSz. 2. *avik* a.; MSzFE. *agg* a.; TESz.; EWUng. • Vö. *agg*, *avar*¹, *ó*¹

az¹ **A:** 12. sz. vége/ *oꝝ* (HB.); 1372 u./ *azꝛokott* (JókK. 4); 1405 k. *azon* feldý [sz.] (SchlSzj. 236.) **J:** ’az a távolabb levő | jener’ # **Sz:** ~**on** 13. sz. eleje/ *ozun* keppe[n] <NM> ’az a távolabb levő | jener’ (KTSz.) **R:** ~**ért** 1372 u./ *azert* (JókK. 1) | ~**zal** 1474 *azꝛal* (BirkK. 4) | ~**ént** 1495 e. *azꝛent* ’oly módon, azon mód(szer) szerint | auf diejenige Weise’ (GuaryK. 129)

a¹ **A:** 1416 u./¹ *a* (BécsiK. 61) **J:** ’az a távolabb levő | jener’ # **R:** **ahhoz** [az *az*¹, ill. *a*¹ alakból] 12. sz. vége/ *ozchuz* (HB.) | **annak** 13. sz. eleje/ *oznoc* (KTSz.) | **addig** 1372 u./ *addeg* (JókK. 143) | **addiglan** 1372 u./ *adeglan* ’addig, odáig | bis dahin’ (JókK. 155) | **akkor** 1372 u./ *akkor* (JókK. 102) | **akkoron** 1372 u./ *azkoron* ’akkor, abban az időben | dann’ (JókK. 23) | **annál** 1372 u./ *annal* (JókK. 63) | **arra** 1372 u./ *arra* (JókK. 89) | **arról** 1372 u./ *arrol* (JókK. 23) | **attól** 1372 u./ *adtolfoguan* [sz.] (JókK. 83) | **abból** 1372 u./ *azbalol* (JókK. 53) | **abban** 1416 u./¹ *abban* (BécsiK. 19) | **akként** 1416 u./² *a’kent* (MünchK. 60ra) | **avval** 1416 u./² *auual* (MünchK. 11vb) | **abba** 1495 e. *abba* (GuaryK. 10)

■ A szócsalád alapja, valószínűleg az **a**¹ örökség az uráli korból. | ⊖ Zűrj. (Ud.) *asj* ’nézd!’; votj. (Sz.) *oti* ’oda’; cser. (B.) *umpal* ’az az oldal, túlsó oldal’ (*pal*, *wal* ’oldal’); md. (E.) *ombo*, (M.) *omba*, *oma* ’más(ik), második’; – jur. *ḡawe* ’mi, milyen; valami’; szelk. *aame* ’egy másik’; kam. *āmi* ’ua.’; stb. [uráli **o* ~ **u* ’az, a túlsó’]. ⊗ Megfelelői: ótörök *o*, *ol* ’az ott’; óind *asáu* ’az, a túlsó’. ⊕ Az *az*¹ alakban a *z* névmásképző: a képzés esetleg már a finnugor vagy ugor korban megtörténhetett. Erre utalnak egyes rokon nyelvek *t*-t tartalmazó szavai, ám ellene szól az a körülmény, hogy az *a*¹ névmás már az ősmagyarban önálló alakban létezett; vö. →*onnét*, →*ott*, →*úgy* stb. Lehetséges, hogy az *a*¹ alakot az *az*¹ időlegesen háttérbe szorította, mivel az ősi, primer toldalékok (*-é*, *-k*, *-n* stb.) mindig ez utóbbihoz kapcsolódtak. Az *azon* származék az *az*¹ alakból keletkezett *-n* névmásképzővel. A különféle határozóragos megszilárdult alakulatok kettőzéssel az *a*¹ névmásból is keletkezhettek (pl. *ahoz* > *ahhoz*). Valószínűbb azonban, hogy az ilyen alakok hasonulással az *az*¹ alakból jöttek létre (pl. *azhoz* > *ahhoz*). Vö. *ahoz* (1546: SzT.), *ozchuz* (12. sz. vége: HB.), *ahhoz* (1416 u./²: MünchK. 39rb), *akoron*, *azkoron*, *akkoron* (1372 u./: JókK. 91, 23, 46), *arol* (1372 u./: JókK. 23), *azrol* (1517: DomK. 14), *arrol* (1372 u./: JókK. 23); stb. Az *addig* határozószó *d* eleme az *az*¹ névmás *-z* képzőjének hangtani változata lehet. ⊖ Idetartozik: *ahajt* ’ott; azonnal; akkor’ (1816: Gyarmathi: Voc. 97), amely az *a*¹ mutató névmás és a →*hely* főnév *-t* helyhatározó-*ragos* alakjának összetapadásával keletkezett. Az elhomályosult összetétel ma már csak nyelvjárásokban használatos.

📖 EtSz.; Gombocz Z.: ÖM. 2/1: 95; MNy. 49: 348; NyK. 61: 53; MSzFE.; TESz., *ahajt* a. is; EWUng. • Vö. *a-*, *am-*, *ám*, *annyi*, *avagy*, *az*², *azaz*, *azonban*, *azonnal*, *azonos*, *azután*, *-beli*, *ez*¹, *-fajta*, *-féle*, *isa*, *-képpen*, *-kora*, *mind-*, *minta*, *oda*, *oly*, *onnét*, *óta*, *ott*, *-szerű*, *úgy*, *ugyan-*

az² **A:** 13. sz. eleje/ ? *oꝝ* (KTSz.); 13. sz. második fele/ *oꝝ* (HB.); 1372 u./ *az* (JókK. 1); 1493 k. *aaꝛ* (FestK. 2) **J:** ’(ragozhatatlan) határozott névelő’ | der, die, das’ #

a² **A:** 1372 u./ *akamoraba*, *a’* haznak (JókK. 4, 43); 1470 *ah* (SermDom. 2: 184) **J:** ’(ragozhatatlan) határozott névelő’ | der, die, das’ #

■ Szófajváltás. | (⊕) Az $\rightarrow az^1$ alakból, ill. a^1 alakból jöttek létre. A mutató névmások kijelölő jelzői funkcióban hangsúlyvesztés és nyomatékcsökkenés útján váltak határozott névelővé. A folyamat évszázadokon át tartott, amely kb. a 14. sz. vége táján fejeződött be.

📖 EtSz.; MNy. 49: 348; TESz.; Benkő: ÁrpSzöv. 257; EWUng. • Vö. az^1

azaz A: 1372 u./ $azaz$ (JókK. 155) **J:** '⟨ksz-ként⟩ más szóval, vagyis | das heißt ⟨Konj⟩' #

■ Összetett szó. | (⊕) Az $\rightarrow az^1$ [mutató névmás mint alany] + az^1 [mutató névmás mint állítmány] alanyi alárendelő összetétele. Hasonló tartalmú összetett mondatokban keletkezett a mondathatár eltolódásával. A két különböző funkciójú névmás összeolvadt, és magyarázó kötőszóvá lett.

📖 Simonyi: Kötőszók 1: 265; Klemm: TMondt. 451; NytudÉrt. 16: 51; TESz.; EWUng. • Vö. az^1

azbeszt A: 1655/ *asbest* (MNy. 64: 349); 1791 *Ásbest* (NSz.); 1794 *azbest* (NSz.); 1823 *ásbeszt* (Márton J.: MNSz.–NMSz. *Áhrenstein* a.); 1898 *azbeszt* (NSz.) **J:** 'egy fajta tűzálló, szürke v. zöldes színű, éghetetlen szilikátásvány; ebből készült hőszigetelő anyag | Art Mineral; daraus gefertigtes unbrennbares Material'

■ Nemzetközi szó. | (⊖) Ném. *Asbest*; ang. *asbestos*, (R.) *asbest*; fr. *asbeste*; stb.: 'azbeszt'. Vö. még lat. (k.) *asbestos*, *asbeston* 'ua.' [< gör. *ἄσβεστος λίθος* 'nem éghető, égésálló kő']. (⇒⊕) A magyarba valószínűleg a latinból került át (feltehetőleg a szóalak tudatos csonkításával), később német közvetítéssel is számolhatunk.

📖 EtSz.; TESz.; EWUng.

ázik A: 1231 *Kendurochoy* [ɔ: *Kendurothoy*] [sz.] [HN.] (Györffy: ÁMTF. 1: 237); 1262 *Kenduraztou* [sz.] [HN.] (Fejér: CD. 7/3: 47); 1269 ? *Kendur attho* [sz.] [HN.] (Oklsz.); 1510 meg *azjyk* [ɔ] (PéldK. 2) **J:** 'nedvessé, vizessé, nyirkossá válik | naß werden, durchtränkt werden' # **Sz:** ~t 1231 [sz.] [HN.] 'beáztat | einweichen' (↑) | ~tat 1386 ? *Kenderrattotow* [sz.] [HN.] (Oklsz.); 1510 meg *aztagja* (PéldK. 1) | ~alék 1456 k. *azalek* 'főzelék, leves étel | Gemüse, saftige Speise' (SermDom. 1: 488); 1798 'ázalékféreg | Aufgußtierchen' (NSz.)

■ Örökség, megfelelői azonban vitatottak. | 1. Örökség az ugor korból. | (⊖) Osztj. (V.) *lăstə* 'alámerít, megöntöz, benedvesít' [ugor **ǵə́c*- 'nedves, vizes lesz']. (⊕) A szókezdő ugor **ǵ* > m. Ø hangváltozáshoz vö. $\rightarrow ág$, $\rightarrow aszik$ stb.; a szó belseji ugor **é* > m. *z* hangváltozáshoz vö. $\rightarrow hozzá$, $\rightarrow szűz$. 2. Örökség a finnugor korból. | (⊖) Vog. (T.) *tat'*; osztj. (V.) *läl-*; zürj. *səz-*: 'nedves, vizes lesz' [fgr. **sə́s*- 'nedves lesz']. (⊕) A szókezdő fgr. **s* > m. Ø hangváltozáshoz vö. $\rightarrow áll$, $\rightarrow eszik$ stb. A szó belseji *z* megjelenését esetleg az magyarázhatja, hogy az *ázik*, ill. az $\rightarrow aszik$ alapnyelvi előzményének hangváltozásai az ősmagyarban egy **asz*- homonim, de ellentétes jelentésű alakpárt eredményeztek; ezt a zavaró helyzetet az *ázik*-ban szó belseji *sz* > *z* zöngésülés és a szó eleji magánhangzó nyúlása szüntethette meg.

■ A SZÓCSALÁDHOZ MÉG | (⊕) Az *áttó* (1269: ↑) az $\rightarrow avat$ származéka is lehet.

📖 Paasonen: s-Laute 89; EtSz.; TESz.; NyK. 76: 369; UEW. 453, 845; EWUng.; Honti: NyÓtör. 41

azonban A: 1416 u./³ *azonban* (AporK. 28); 1508 *azomban*, *azonba* (DöbrK. 304, 485); 1524 *azzonba* (KL. 49.) **J:** <HSZ> 1. 1416 u./³ 'azonnal | sofort' (↑); 2. 1508 'azalatt | indessen'

(DöbrK. 485); **3.** 1524 'pedig, holott, emellett | dabe, so' (↑) | <ks> 1508 ? 'de | aber' # (DöbrK. 304), 1573 'ua.' (NySz.)

■ Megszilárdult ragos alakulat. | ☐ Az *azon* (→*az*¹) távolra mutató névmásból keletkezett a *-ban* inesszívuszraggal. Eredetileg időhatározószó volt. Szembeállító kötőszóvá főleg a →*de*¹ kötőszóval való együttes használatban vált; vö. *de azonban* 'de; ám' (1573: NySz.). Hasonló jelentésváltozáshoz vö. ném. *während* 'mialatt; ellenben'.

📖 Klemm: TMondt. 442; TESz.; EWUng. • Vö. *az*¹

azonképpen → *-képpen*

azonnal **A:** 1474 *azonnal* (BirkK. 6); 1528 *azonval* (SzékK. 83); 1562 *azonal* (SzT.) **J:** 'most, rögtön | sofort' #

■ Megszilárdult ragos alakulat. | ☐ Az →*az*¹ mutató névmás *azon* származékából keletkezett a *-val* társhatározóraggal. Eredetileg társhatározó lehetett, és egyidejűséget jelölő kapcsolatokban válhatott a cselekvés rögtöni bekövetkezésére mutató időhatározóvá. Hasonló jelentésváltozáshoz vö. →*éjjel*, →*holval*, *reggel* (→*reg*). ☐ Idetartozik: *azonnan* 'azonnal' (1557: LevT. 1: 268); *azonnat* 'ua.' (1558: LevT. 1: 291); *azonnajd* 'ua.' (1559: LevT. 1: 316); *azonnalt* 'ua.' (1878: NSz.); (N.) *azonnajt* 'ua.' (MNY. 49: 458); ezekben az alakokban a szóvégi *n*, *t* (~*d*) nyomatékosító szerepű helyhatározórag lehet.

📖 EtSz. *az* a.; Klemm: TMondt. 212; TESz.; EWUng. • Vö. *az*¹

azonos **A:** 1810 *azonos* (Szily: NyÚSz.) **J:** 'egyező, ugyanazon {személy, dolog, fogalom} | identisch' # **Sz:** ~**ít** 1831 *azonosítani* [sz.] (Szily: NyÚSz.) | ~**ság** 1834 *Azonosság* (Kunoss: Szóf.) | ~**ul** 1839 *azonosult* (Athenaeum 1839. nov. 21.: 652); 1860 *azonosulnak* (Nsz.) – De vö. 1645 *azonság* (NySz.)

■ Tudatos szóalkotással keletkezett származékszó. | ☐ Az →*az*¹ mutató névmás *azon* származékából keletkezett melléknévképzővel; az alaktanhoz vö. *különös* (→*külön*), *magános* (→*magán*) stb. ☐ Nyelvújítási szó, amely eredetileg inkább csak tudományos szakszó volt.

📖 EtSz. *az* a.; Tolnai: Nyelvújítás 209; TESz.; EWUng. • Vö. *az*¹

azonszerű → *-szerű*

azúr **A:** 1789 *Azur* fűz (MNY. 69: 494); 1805 *ázur* (NSz.); 1838 *azúrkék* (NSz.) **J:** [jelzői értékben is] 'égszínkék {szín} | Azur'

■ Nemzetközi szó. | ☐ Ném. *Azur*; ang. *azure*; fr. *azur*; ol. *azzurro*; stb.: 'azúrkék {többnyire jelzői értékben is}'. Vö. még. lat. (k.) *azzurum* 'ua.'. Forrása az újperzsa *lāzward* 'lazúrkő; lazúrszínű', amely az arab *lāzaward*, *lāzward* 'lazúrkő' közvetítésével jutott el az európai nyelvekbe. Az arab szókezdő *l* az újlatin nyelvekben tűnt el, mivel névelőnek fogták fel. ☐ A magyarba főleg a németből került át.

📖 TESz.; EWUng. • Vö. *lazúr*

azután **A:** 1372 u./ *Az utan* (JókK. 14); 1456 k. *oztan* (SermDom. 1: 341); 1470 *azthan* (SermDom. 2: 570); 1476 *ofthon* (SzabV.); 1527 *azutaann* (Heyden: Puerilium 40); 1589 *oztand* (Úriszék 224); 1606 *osztam* (SzT.); 1686 *osztáng* (SzT.); 1793/ *azutég, osztég* (I.OK. 30: 257); 1838–1845 *osztág* (MNYTK. 107: 30); 1862 *osztén* (CzF.); 1863 *ojsztán* (Krizsa [szerk.] Vadr. 511); NYJ. *ajtán, aszték, osztándék, osztén, osztin* (Nyatl.); *ajután, asztág, átám, otteng* (ÚMTsz.); *aótán* (MTsz.) **J:** <HSZ> 1372 u./ 'majd, akkor | dann' # (↑) | <KSZ> 1372 u./ 'és majd akkor, utána | und dann' (JókK. 70), 1527 'ua.' (ÉrdyK. 597)

oszt² × **A:** 1588 *oszt* (LevT. 2: 55); NYJ. *aszt, azut* (MTsz.); *josz* (ÚMTsz.) **J:** 'majd, akkor | dann'

■ A szócsalád alapja, az **azután** összetett szó. | (⊕) *Az* → *az*¹ + → *után* szervetlen összetétele. Eredetileg névutós szerkezet volt, amely időbeli rákövetkezést tartalmazó mondatokban tapadt össze. Nagyszámú alakváltozata különböző típusú hangkieséseknek és nyomatékosító szerepű szervetlen járulékhangok kapcsolódásának köszönheti létét. Igen korán vált időhatározó-szóból kötőszóvá.

■ Az **oszt** szórövidülés. | (⊕) *Az azután* változatából keletkezett: az *osztán*-ból. (⊖) Idetartozik: *osztannan* 'majd, akkor' (1536: Pesti: Fab. 62); *osztánan* 'ua.' (1591: NySz.); (N.) *osztingat* 'ua.' (Nyatl.); ezek részben szervetlen járulékhangokkal, részben raghalmozással keletkeztek.

EtSz. *az* a.; Berrár: TörtMondt. 145; TESz.; EWUng. • Vö. *az*¹, *után*

azsag × **A:** 1550 k. *asagh, azak* (KolGl.); 1728 *azságot* (NSz.); 1803 *asog* (Márton J.: MNSz.–NMSz. *Ofengabel* a.); 1826 *Zsazsag, Zsazsak* (TudGyűjt. 2: 43, 44); NYJ. *arzsak* (MTsz.) **J:** 1. 1550 k. 'tűzpiszkáló rúd | Feuerhaken' (↑); 2. 1577 'mutatóujj | Zeigefinger' (KolGl.); 3. 1630 'kemenceseprű | Ofenkehrwisch' (SzT.); 4. 1808 'zsarátnok | glühende Kohle' (NSz.); 5. 1872 'dorong; pózna | Knüttel; Stange' (Nyr. 1: 231)

■ Szláv, esetleg bolgár jövevényszó. | (≡) Blg. *ожез* 'piszkavas', – szlk. *ožeh* 'tüzes üszög; szénvonó, piszkafa'; or. *ожез* 'égés; égési seb', (N.) 'piszkafa; középső ujj'; stb. [< szláv *o [igekötő] + *žeg- 'ég, gyújt']. (⊕) A bolgár eredetű → *pemete* és → *pest* támogathatja a bolgárból való származtatást. A magyar alakváltozatok különféle hasonulások és elhasonulások folyamatok eredményei. A 2. jelentés vagy metaforikusan jött létre az 1. jelentés alapján, vagy pedig az is a szlávból származik. A 3. jelentés az *azsagpemete* 'kemenceseprű' (1708: Pápai Páriz: Dict.) összetételből önállósult jelentéstapadással. A 4. jelentés valószínűleg a szlovákból származik.

EtSz.; Kniezsa: SzlJsz. 67; TESz.; EWUng. • Vö. *gánica*

ázsió **A:** 1839 *Agionak* (Századunk 1839. dec. 23.: 814); 1842 *agiot* (MNY. 69: 361); 1860 *ágio* (NSz.); 1880 *ázsióval* (NSz.) **J:** 1. 1839 'értékkülönbözet, felár | Aufgeld' (Századunk 1839. dec. 23.: 814); 2. 1842 'érték | Wert' (↑)

■ Nemzetközi szó. | (≡) Ném. *Agio*; ang. *agio*; fr. *agio*; ol. *aggio*; stb.: 'ázsió'. Az európai nyelvekben az olasz terjesztette el [szóhasadással keletkezett az ol. *agio* 'kényelem; jólét' szóból]. Forrása esetleg a gör. *ἀλλαγή* 'váltó' lehetett. (⊕) A magyarba főleg a német és a francia nyelv közvetítette.

EtSz.; TESz.; EWUng. • Vö. *lázsia*

azsúr **A:** 1843 *á jour* (Tóth I.: MDivatsz. 24); 1936–1942 *Azsur* (ÚILex.); 1937 *azsúr* (Sauvageot: MFrSz.) **J:** 'áttört, lyukacsos kézimunka | Ajourstickerei' **Sz:** ~**oz** 1937 *azsúroz* (Sauvageot: MFrSz.)

■ Német (au.) jövevénytyszó. | (≡) Ném. *à jour*, (au.) *ajour*: 'áttört, lyukacsos <kézimunka>' [<ném., (au.) *Ajourarbeit* 'azsúrkézimunka'; ez tükörfordítás a fr. *travail à jour* 'ua.' alapján; ehhez vö. fr. *jour* 'nap; napvilág; kis nyílás; stb.']. (≈) Megfelelői: szbhv. *ažur*; le. *azur*; stb.: 'azsúrmunka'. (Ⓐ) Közvetlen francia származtatása kevésbé valószínű. (⊖) A (R.) *azsúr* 'lemaradás nélkül' (1891: Füredi: IdSz.) a francia szóra megy vissza, a magyarba feltehetőleg német közvetítéssel került át; vö. fr. (*être*) *à jour*; ném. *à jour* (*sein*): 'ua.'. (⊕) A szó a magyarban főleg az *azsúrban van* 'kész van' kifejezésben fordult elő.

📖 TESz. *azsúr*¹ a., *azsúr*² a.; EWUng. • Vö. *zsúr*